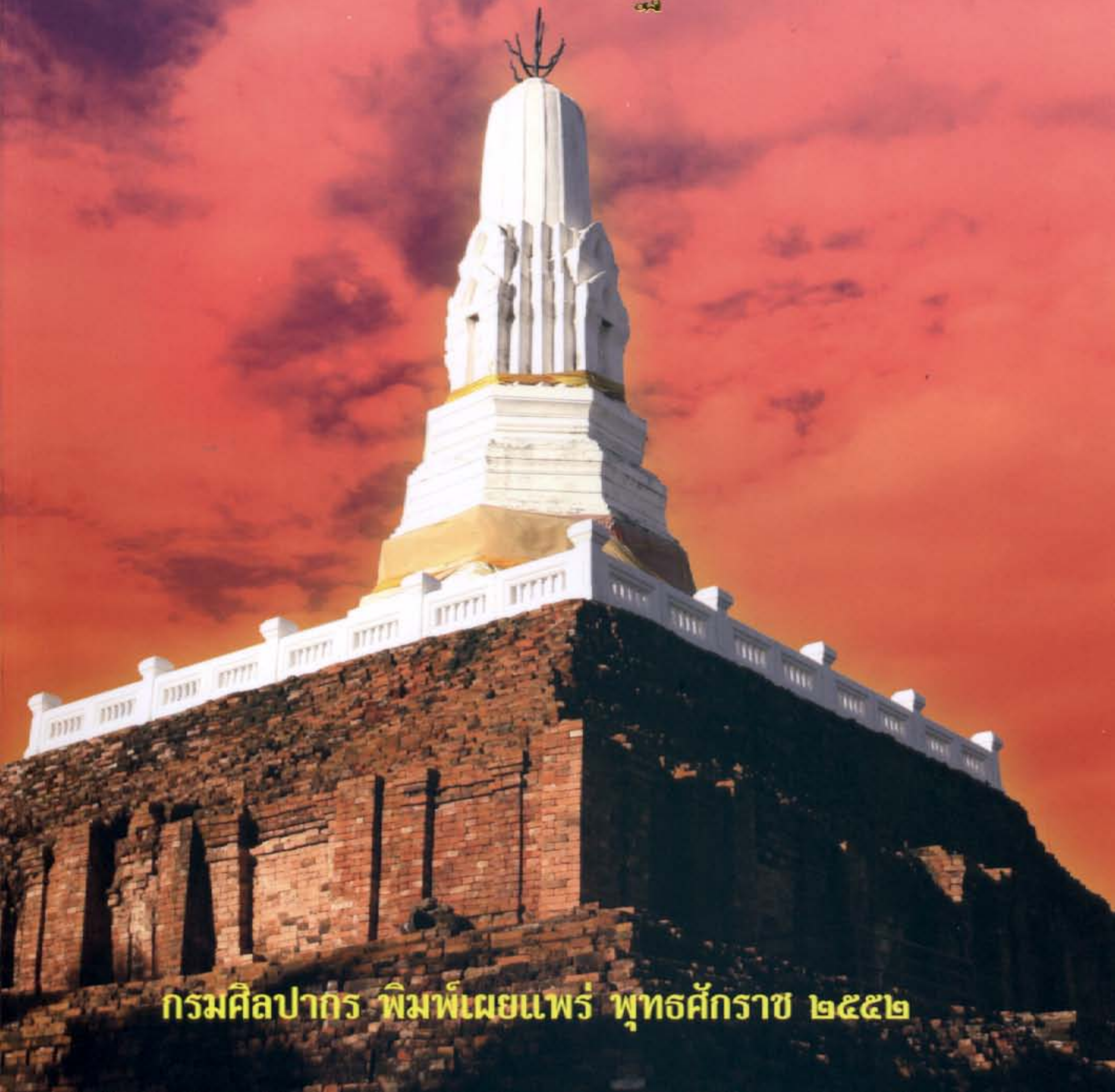

ปกิณกศิลปะวัฒนธรรม

เล่ม ๑๕

จังหวัดนครปฐม

กรมศิลปากร พิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๕๒

ปกิณกศิลป์วัฒนธรรม
เล่ม ๑๕
จังหวัดนครปฐม

กรมศิลปากร พิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๕๒

ปกิณกศิลป์วัฒนธรรม เล่ม ๑๕ จังหวัดนครปฐม

พิมพ์ครั้งแรก ๒,๐๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๕๒

เลขหมู่หนังสือ ๒๙๕.๓๑๓๕

ISBN 978 - 974 -417- 014 - 9

ที่ปรึกษา

นายเกรียงไกร สัมปัชชลิต
นายปรารพ เหล่าวานิช
นางสาวฉวีงาม มาเจริญ
นายบรรเวท รุ่งรุจี

อธิบดีกรมศิลปากร
รองอธิบดีกรมศิลปากร
ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านอักษรศาสตร์
ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

คณะกรรมการ

นางเบญจมาศ แพทอง
นางสาวราศี บุรุษรัตนพันธุ์
นายชญาสิน น้อยสินธุ์

นางฤดีรัตน์ กายราศ
นางสาวกมลพรรณ บุญสุทธิ
นางสาวพลอยชมพู ยามะเพวัน

ค้นคว้าเรียบเรียง

ศ.ดร. สันติ เล็กสุขุม
นายบุญเดือน ศรียรรพจน์
นางเบญจมาศ แพทอง
นางอลิสรา รามโกมุท
นางสาวฉัตรภรณ์ จินดาเดช
นางสาวกมลพรรณ บุญสุทธิ

นายวสันต์ เทพสุรียานนท์
นายธีระ แก้วประจันทร์
นางสาวราศี บุรุษรัตนพันธุ์
นางสาวนันทวัน สาวนายน
นายชญาสิน น้อยสินธุ์
นางสาวพลอยชมพู ยามะเพวัน

ศิลปกรรม นางสาวพรภัทธา สารประสพ

ถ่ายภาพ นายนาวิ พงษ์กาญจนะ

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไชยอน มีเดีย

๒๙/๑๑ หมู่ที่ ๕ ถ.ติวานนท์ ต.ปากเกร็ด อ.ปากเกร็ด จ.นนทบุรี ๑๑๑๒๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๙๖๔ ๔๗๗๑-๒ โทรสาร ๐ ๒๙๖๔ ๒๑๒๒

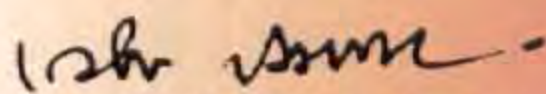
คำนำ

การจัดทำหนังสือปกิณกศิลปวัฒนธรรมเป็นโครงการของกรมศิลปากรในการเผยแพร่ ข้อมูลความรู้เกี่ยวกับพระอารามหลวงแห่งสำคัญของจังหวัดต่าง ๆ ประวัติและเรื่องราวทาง วิชาการเกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรมของจังหวัดที่พระอารามหลวงนั้นตั้งอยู่ เป็นวิทยาทานแก่ผู้ที่ได้รับ หนังสือและประชาชนทั่วไป โดยดำเนินการตั้งแต่พุทธศักราช ๒๕๓๘ จนถึงพุทธศักราช ๒๕๕๒ นี้ นับเป็นหนังสือปกิณกศิลปวัฒนธรรม เล่มที่ ๑๕ ซึ่งเป็นเรื่องราวของจังหวัดนครปฐม ก่อนหน้านี้กรมศิลปากรได้จัดทำแต่ประวัติพระอารามหลวงของจังหวัดที่นำผ้าพระกฐิน พระราชทานไปทอดถวาย

หนังสือปกิณกศิลปวัฒนธรรม เล่ม ๑๕ มีเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติวัดพระประโทนเจดีย์ วรวิหาร พระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร ตำบลพระประโทน อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม ซึ่งกรมศิลปากรได้นำผ้าพระกฐินพระราชทานมาทอดถวายประจำปี ๒๕๕๒ และได้ผนวกข้อมูลความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ โบราณคดี และศิลปวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ของจังหวัดนครปฐม ซึ่งเป็นจังหวัดที่มีประวัติความเป็นมาเชื่อมโยงสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ ไทยมาตั้งแต่สมัยทวารวดีตราบจนปัจจุบัน ทั้งยังเป็นหนึ่งในดินแดนแห่งแรก ๆ ที่พระพุทธ ศาสนาได้ประดิษฐานในประเทศไทย นอกจากนี้ยังมีเรื่องราวเกี่ยวกับสถานที่สำคัญ แหล่ง ท่องเที่ยว เทศกาลและงานประเพณี รวมทั้งชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนครปฐมด้วย

กรมศิลปากรได้มอบหมายสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ ศึกษาค้นคว้า และเรียบเรียงข้อมูลเพื่อจัดทำต้นฉบับและจัดพิมพ์เผยแพร่ ในการดำเนินการได้รับความร่วมมืออย่างดียิ่งจากผู้เกี่ยวข้องหลายฝ่าย ได้แก่ พระราชเจดีย์อภิบาล (จวน ธมฺมธโร) เจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์ พระศรีธีรวงศ์ (สมัย สจุจวโร) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระ ประโทนเจดีย์ ศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุม นายวิษณุ เอ็มประณีตร ผู้จัดการทั่วไปพิพิธภัณฑ ฑ์แห่งชาติไทย นายมนัสศักดิ์ รักอยู่ สำนักงานเลขานุการกรม กรมศิลปากร และสำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี ทั้งในการศึกษาค้นคว้าและอำนวยความสะดวกด้านต่าง ๆ ทำให้การจัดทำ หนังสือเล่มนี้สำเร็จลงด้วยดีทุกประการตามวัตถุประสงค์

กรมศิลปากรหวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือปกิณกศิลปวัฒนธรรม เล่ม ๑๕ จะอำนวยความสะดวก และประโยชน์แก่ผู้ที่ได้รับหนังสือเป็นอนันต์นันทนาการ รวมทั้งผู้สนใจศึกษาด้าน ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และศิลปวัฒนธรรมตามสมควร

(นายเกรียงไกร สัมปัชชลิต)

อธิบดีกรมศิลปากร

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

กันยายน ๒๕๕๒

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	๓
กฐินพระราชทาน	๗
วัดพระประโทณเจดีย์ : ชั้นและตำบलที่ตั้ง, พื้นที่และอาณาเขต, ประวัติการสร้างวัด, ความสำคัญและเกียรติคุณของวัด, นามวัด, สิ่งสำคัญภายในวัด, การศึกษาภายในวัด และการเผยแพร่ทางพระพุทธศาสนา, ลำดับเจ้าอาวาส, จำนวนพระภิกษุ สามเณร, กิจกรรมของวัด, เหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับวัด	๙
ประวัติศาสตร์เมืองนครปฐม : เมืองนครปฐมสมัยทวารวดี, เมืองกำแพงแสน, นครปฐมสมัยสุโขทัย, นครปฐมสมัยอยุธยา, เมืองนครปฐมสมัยธนบุรี, เมืองนครปฐมสมัยรัตนโกสินทร์, การก่อสร้างองค์พระปฐมเจดีย์, การจัดตั้งมณฑลนครชัยศรี, การสร้างทางรถไฟสายเพชรบุรี, พระราชกรณียกิจพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ข้อมูลสังเขปจังหวัดนครปฐม	๓๓
พระประโทณเจดีย์ : จากการศึกษาทางโบราณคดี	๔๗
รูปแบบสันนิษฐานจากซากเจดีย์สมัยทวารวดีที่จังหวัดนครปฐม	๖๓
๑. ซากเจดีย์วัดพระเมรุกับรูปแบบสันนิษฐาน	๖๓
๒. ซากเจดีย์จุลประโทนกับรูปแบบสันนิษฐาน	๗๒
๓. ซากเจดีย์วัดพระประโทณเจดีย์กับรูปแบบสันนิษฐาน	๘๐
โบราณสถานที่สำคัญในเมืองนครปฐม	๘๕

พระราชวังสนามจันทร์ : พระราชกุศโลบายในการป้องกันประเทศ	๑๐๕
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ : แหล่งศึกษาข้อมูลทวารวดี	๑๑๙
นครปฐมและพระปฐมเจดีย์ในวรรณคดีไทย	๑๒๕
เทศกาลและงานประเพณีของจังหวัดนครปฐม	๑๓๙
แหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและเชิงนิเวศในจังหวัดนครปฐม	๑๔๙
ของดีจังหวัดนครปฐม	๑๖๑
บรรณานุกรม	๑๖๖

เครื่องบริวารกฐิน

การแสดงสมโภชของคั้กฐิน
ณ วัดป่าประดู่ จังหวัดระยอง

อธิบดีกรมศิลปากร (นายเกรียงไกร สัมภาษณ์)
กล่าวถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน
ประจำปีพุทธศักราช ๒๕๕๑
ณ วัดป่าประดู่ จังหวัดระยอง

พระสงฆ์ทำพินทุกรรม
ก่อนออกไปครองผ้าพระกฐิน

กฐินพระราชทาน

หมายถึง กฐินซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแก่หน่วยงานราชการ รัฐวิสาหกิจ องค์การ สมาคม มูลนิธิ หรือเอกชน นำไปทอดถวาย ณ พระอารามหลวง ในกรุงเทพมหานคร และต่างจังหวัดทั่วพระราชอาณาจักร โดยขอรับพระราชทาน ผ่านกรมการศาสนา และเมื่อสิ้นเขตกฐินกาลแล้ว กรมการศาสนาจะรวบรวมบัญชีรายงาน ถวายพระราชกุศลของผู้ที่ได้รับพระราชทานผ้าพระกฐิน ซึ่งได้นำไปถวายพระสงฆ์ ณ พระอาราม หลวงทั่วพระราชอาณาจักรแล้วนั้น นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ขอพระราชทานถวายพระราชกุศล ในการถวายผ้าพระกฐินประจำปีต่อไป

คำถวายผ้าพระกฐิน

“ผ้าพระกฐินทานกับทั้งผ้าอาสนิสงฆ์บริวารทั้งปวงนี้ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤพดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ กอปรด้วยพระราชศรัทธา โปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าน้อมนำมาถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งจำพรรษากาลถ้วนไตรมาสในอาวาสวิหารนี้ ขอพระสงฆ์จงรับผ้าพระกฐินทานนี้ กระทำกฐินัตถการกิจตามพระบรมพุทธานุญาตนั้น เทอญ”

อาสนิสงฆ์กฐิน

การทำบุญกฐินก่อให้เกิดอาสนิสงฆ์มากทั้งพระสงฆ์และผู้ทอด ส่วนของพระสงฆ์ระบุไว้ในพระวินัยด้วย ได้แก่ การยกเว้นความผิดตามพระวินัย ๕ ประการ

พระราชเจติยานิกบาล (จวน ธรรมธโร) เจ้าอาวาสรูปปัจจุบัน

วัดพระประโทนเจดีย์*

ชั้นและตำบลที่ตั้ง

วัดพระประโทนเจดีย์ เป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ เดิมเป็นวัดราษฎร์และได้รับการยกฐานะเป็นพระอารามหลวง เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๗

วัดตั้งอยู่ ณ เลขที่ ๗๘ กิโลเมตรที่ ๕๒ ถนนเพชรเกษม ตำบลพระประโทน อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม ห่างจากตัวเมือง (องค์พระปฐมเจดีย์) ไปทางทิศตะวันออกเฉียงประมาณ ๔ กิโลเมตร ล้อมรอบด้วยกำแพงวัดซึ่งก่อสร้างใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๙ เนื่องจากของเดิมชำรุดทรุดโทรม

พื้นที่และอาณาเขต

วัดพระประโทนเจดีย์ มีพื้นที่ทั้งหมด ๑๒๐ ไร่ ๓ งาน ๑๒ ตารางวา แบ่งเป็นพื้นที่ตั้งวัด ๗๔ ไร่ ๓ งาน ๔๔ ตารางวา ที่ธรณีสงฆ์ ๔๕ ไร่ ๓ งาน ๖๘ ตารางวา วัดมีอาณาเขต ดังนี้

ทิศเหนือ	ติดกับเทศบาลตำบลธรรมศาลา ซึ่งวัดให้เช่าตั้งสำนักงานเทศบาลตำบลธรรมศาลา ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๓๔ ถึงปัจจุบัน
ทิศใต้	เป็นด้านหน้าของวัด ติดกับถนนเพชรเกษมซึ่งตัดผ่านพื้นที่วัดทำให้ที่ปากตรงข้ามด้านหน้าวัดเป็นเขตจัดสรรประโยชน์
ทิศตะวันออก	ติดทางหลวงชนบทหมายเลข น.ธ. ๕๐๒๓ ซึ่งวัดให้สำนักงานคณะกรรมการการอาชีวศึกษาเช่าตั้งวิทยาลัยเทคนิคนครปฐม สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษานครปฐม เขต ๑ รวมทั้งเป็นที่ตั้งของโรงเรียนวัดพระประโทนเจดีย์
ทิศตะวันตก	ติดกับคลองพระประโทน และด้านหลังของวิทยาลัยเทคนิคนครปฐม มีโบราณสถานที่สำคัญคือ จุลประโทนเจดีย์

ประวัติการสร้างวัด

วัดพระประโทนเจดีย์ เป็นวัดโบราณเก่าแก่สำคัญมากแห่งหนึ่งในจังหวัดนครปฐม สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยทวารวดี ปรากฏหลักฐานพบศิลปโบราณวัตถุในบริเวณวัดและพื้นที่

* พระศรีธีรวงศ์ (สมัย สจุจวโร)ป.ธ. ๙ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์ ค้นคว้าเรียบเรียง และนางเบญจมาศ แพทอง นักอักษรศาสตร์ชำนาญการพิเศษ กลุ่มจารีตประเพณี สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ ปรับปรุงเพิ่มเติม

ใกล้เคียง เช่น เหรียญเงินมีจารึกข้อความว่า “ศรีทวารวดี ศุวรปุณณะ” ซึ่งแปลว่า “บุญของพระราชแห่งศรีทวารวดี” คือลึงค์สลักจากหิน รางโสมสูตรสลักจากหิน (ส่วนปลายของฐานเคารพ) ภาชนะดินเผาต่างๆ ชิ้นส่วนปูนปั้นบุคคล เครื่องประดับต่างๆ คนโท ลูกปัด หัวแหวน สิ่งเหล่านี้จัดอยู่ในสมัยทวารวดี เป็นข้อยืนยันว่าวัดพระประโทนเจดีย์ มีมาแต่สมัยทวารวดีแล้ว นอกจากนี้ในตำนาน พงศาวดาร จารึก จิตรกรรม วรรณกรรม ยังสนับสนุนข้อมูลเกี่ยวกับการสร้างเจดีย์พระประโทน ได้แก่ ตำนานพระประโทนเจดีย์ฉบับ นายอ่อง ไวกำลัง ซึ่งเป็นสมุดไทยขาว เขียนเส้นหมึก หมู่ธรรมคดี เลขที่ ๑ ตำนานพระปฐมเจดีย์ และพระประโทนเจดีย์ ฉบับพระยามหาอรรณนิกร (เหม็น) และฉบับนายทอง ตำนานพระปฐมเจดีย์ ฉบับพระยาราชสัมภารากร และฉบับตาปะขาวรอด ตำนานเรื่องพระยาทรงพระยาพาน คัดจากพงศาวดารเหนือ ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑^๑

จากสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ และ เลขที่ ๘ ซึ่งเขียนภาพเจดีย์พระปฐม (ปทม) และพระประโทน (ปโตน) อยู่คู่กัน ลักษณะเป็นเจดีย์ทรงปราสาททั้งคู่ นอกจากนี้ในสมุดภาพ ดังกล่าว ยังมีตัวอักษรเขียนกำกับที่ด้านล่างไว้ว่า “..ปโตน เมื่อสางศาสนาได้ ๑๑๙๙ ปี..” และ “นครไชศรี ปทม, ปโตน”

นอกจากนี้ยังปรากฏในวรรณกรรมต่างๆ กล่าวถึงพระประโทนเจดีย์หลายฉบับ ได้แก่ นิราศพระแท่นดงรัง ของหมื่นพรหมสมพัตสร หรือเสมียนมีหรือนายมี แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๙ นิราศพระประธมของสุนทรภู่ แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕

จากหลักฐานต่าง ๆ ทั้งหลักฐานทางโบราณคดีและเอกสารต่าง ๆ ที่กล่าวข้างต้น สันนิษฐานได้ว่า วัดพระประโทนเจดีย์เป็นวัดที่สร้างขึ้นในสมัยทวารวดี ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖ สอดคล้องกับศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทดิศ ดิศกุล นักโบราณคดี ที่ทรงกล่าวถึง ศูนย์กลางสมัยทวารวดีว่า พบกำแพงคูเมืองนครปฐมที่ล้อมรอบตัวเมืองมีลักษณะทรงรูปไข่ มีวัดพระประโทนเจดีย์เป็นจุดศูนย์กลางเมืองทวารวดี นอกจากนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ในเรื่องมูลเหตุแห่งการสร้างวัด กล่าวถึงวัดพระประโทนเจดีย์ว่า

^๑ ตำนานต่างๆเหล่านี้ ดูรายละเอียดจากเรื่อง พระปฐมเจดีย์ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมสิริชัย (ชิต ชิตวิบูลเถร) หน้า๑-๓๕.

"ชั้นเดิมพระพุทธรูปศาสนาคงจะรุ่งเรืองแต่ที่ในบ้านเมืองก่อน แล้วจึง
แผ่ออกไปถึงที่อื่นโดยลำดับ ด้วยเหตุนี้วัดในชั้นดีกดำบรรพ์ซึ่งยังคงปรากฏอยู่
จึงมักอยู่ในท้องที่อันเป็นเมืองเก่าและในเมืองอันเคยเป็นราชธานี โดยเฉพาะ
ห่างออกไปหาใคร่จะมีไม่ จะยกเป็นอุทานรณดังเช่นที่เมืองนครปฐม นอกจาก
พระปฐมเจดีย์ยังปรากฏวัดซึ่งมีพระเจดีย์ใหญ่ ๆ สร้างไว้อีกหลายแห่ง ว่าแต่
พอจะเห็นง่าย ๆ ในเวลานี้ เช่น วัดพระประโทนเจดีย์ เป็นต้น..."

สิ่งที่ยืนยันว่าวัดพระประโทนเจดีย์ สร้างขึ้นในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ จัดอยู่ใน
สมัยทวารวดี เนื่องจากพบศิลปกรรมสมัยทวารวดี เช่น ศิลปโบราณวัตถุและสถาปัตยกรรม
ซึ่งรองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโภดม แห่งคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
เขียนบทความ "เรื่องพระประโทนเจดีย์ปูชนียสถานสมัยทวารวดีกลางเมืองนครปฐม"
ได้ยืนยันข้อคิดเห็นว่า เมืองนครปฐมโบราณน่าจะอยู่ในแถบวัดพระประโทนเจดีย์จริง

เมืองโบราณนครปฐมเสื่อมความสำคัญลงในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ บริเวณพระ
ประโทนเจดีย์ถูกทิ้งร้างไประยะหนึ่งจนสมัยอยุธยาตอนปลายจึงเริ่มมีผู้คนมาอาศัยในพื้นที่
อีกครั้งหนึ่ง มีพระสงฆ์จำพรรษาและตั้งขึ้นเป็นวัดในสมัยต่อ ๆ มาสืบจนปัจจุบัน

ความสำคัญและเกียรติคุณของวัด

วัดพระประโทนเจดีย์ มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ โบราณคดีและสังคม ด้วย
เหตุผล คือ จากอดีตอันยาวนานไม่ต่ำกว่า ๑,๕๐๐ ปี วัดพระประโทนเจดีย์ได้ผ่านยุคแห่ง
ความเจริญรุ่งเรืองสูงสุด แล้วทรุดโทรมไปตามกาลเวลา และได้พลิกฟื้นให้เจริญรุ่งเรืองมาอยู่
ระดับวัดแนวหน้า จนได้รับยกย่องเป็นวัดพัฒนาตัวอย่างและได้รับประทานพัดจากสมเด็จพระ
สังฆราช (วาสน์ วาสโน) เป็นวัดพัฒนาดีเด่น ได้ยกฐานะเป็นพระอารามหลวงชั้นตรีชนิดวรวิหาร
เป็นวัดส่งเสริมสุขภาพ เป็นสำนักศาสนศึกษาดีเด่นระดับประเทศ เป็นสถานที่ท่องเที่ยวเชิง
อนุรักษ์ของจังหวัดนครปฐม ทั้งนี้เพราะความพยายามอย่างขะมัดยิ่งของพระราชเจดีย์ภิบาล
เจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์รูปปัจจุบัน ในการปรับปรุงพัฒนาวัดและบริเวณวัดให้สะอาดเป็น
ระเบียบเรียบร้อยเจริญตาเจริญใจแก่ผู้พบเห็น ซ่อมแซมและก่อสร้างกุฏิวิหารให้มั่นคง
แข็งแรงสวยงาม กระทั่งปัจจุบันเป็นวัดที่มีลักษณะเฉพาะที่สำคัญ ๖ ประการ คือ

๑. เป็นวัดที่มีความสะอาดสวยงาม เจริญตาเจริญใจแก่ผู้พบเห็น
๒. เป็นวัดที่มีการวางผังอย่างดีเยี่ยม สิ่งปลูกสร้างภายในวัดเป็นระเบียบเรียบร้อย
และเป็นทรงไทยทั้งหมด
๓. เป็นวัดที่ส่งเสริมการศึกษาของพระภิกษุสามเณรมาโดยตลอด

๔. เป็นวัดที่ริเริ่มและดำเนินโครงการอาหารก้นบาตร เพื่อสงเคราะห์นักเรียนโรงเรียน วัดพระประโทนเจดีย์ ตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๒๙ จนถึงปัจจุบัน
๕. เป็นที่ประดิษฐานของพระประโทนเจดีย์ ซึ่งเป็นปูชนียสถานสำคัญศิลปะทวารวดี
๖. เป็นวัดที่มีการปกครองโดยยึดหลักพระธรรมวินัย ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ และตาม พ.ร.บ. คณะสงฆ์ กฎระเบียบมหาเถรสมาคม คำสั่งของผู้บังคับบัญชา เป็นหลักสำคัญ

นามวัด

ความหมายของพระประโทนเจดีย์

ในภาษาบาลี “ปโทณเจดีย์” หมายความว่าถึง อนุสรณ์แห่งกะลามะพร้าว ที่โทณพราหมณ์ใช้เป็นท่อนานแบ่งพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ แจกจ่ายแก่ กษัตริย์ทั้งแปด

ในภาษาเขมร “ปโทน” หมายความว่าถึง มั่นคง แข็งแรง คู่กับ “ปทม” (ชื่อเดิมของพระปฐมเจดีย์) หมายความว่า ใหญ่โต

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงอธิบายไว้ใน สารานุกรมสมเด็จ (ลายพระหัตถ์ วันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๘) ว่า พระประธม กับพระประโทล นี้ เป็นคำเขมร พระประธม คือ พระธม หมายถึง พระเจดีย์ใหญ่ ส่วน พระประโทน คือ พระโทล หมายถึงพระเจดีย์แข็งแรง หรือมั่นคง แต่เขมรอ่านเสียงตัว พ. เป็นเสียงตัว ป. จึงเป็น ประธม กับ ประโทน หรือ พระโทล

เมื่อพิจารณาดำแหน่งที่ตั้งขององค์พระประโทนเจดีย์จากภาพถ่ายทางอากาศ แสดง บริเวณเมืองโบราณนครปฐม (นครชัยศรีโบราณ) ซึ่งสันนิษฐานกันว่าเป็นเมืองโบราณที่มีความสำคัญยิ่งในสมัยทวารวดี พบว่าเจดีย์นี้ตั้งอยู่ในตำแหน่งเกือบกึ่งกลางเมือง หรืออาจเป็น ศูนย์กลางของเมืองโบราณก็ได้ แสดงให้เห็นว่าพระประโทนเจดีย์คงเป็นศาสนสถานสำคัญ ของเมืองเมื่อสมัยทวารวดี เนื่องจากเป็นเจดีย์ที่มีขนาดใหญ่ และยังสร้างอยู่ในตำแหน่งที่เป็น ศูนย์กลางเมืองดังกล่าว แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับวัตถุประสงค์การสร้างที่แน่ชัดก็ตาม ในเอกสารหอหลวงของประเทศพม่า สมัยปลายกรุงศรีอยุธยา มีชื่อของ พระประธม กับ พระประโทน ระบุไว้ว่า เป็นศรีของกรุงศรีอยุธยา ที่ปกป้องคุ้มครองพระราชอาณาจักร

ดังนั้น ที่มาของนามวัดจึงได้มาจากเอกสาร ตำนาน และเป็นที่ตั้งของเจดีย์พระ ประโทน ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

สิ่งสำคัญภายในวัด

วัดพระประโทนเจดีย์ แบ่งออกได้ ๔ เขต ดังนี้

- ๑.เขตพุทธาวาส
- ๒.เขตสังฆาวาส
- ๓.เขตธรณีสงฆ์
- ๔.เขตสาธารณสงเคราะห์

เขตพุทธาวาส ประกอบด้วยศาสนสถาน ดังนี้

พระอุโบสถ สร้างอยู่คู่กับพระวิหาร ตั้งอยู่บนลานเจดีย์พระประโทน มีเอกสารระบุหลักฐานว่าสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ และได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ ได้รับการบูรณะขึ้นใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์ และหม่อมเจ้าหญิงจงกลณี พระธิดา มีศรีทธาบริจาคนิพัทธ์ ในการบูรณะพระอุโบสถจนสำเร็จบริบูรณ์

พระอุโบสถ หลังคาลาด ๓ ชั้น ประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ มีคันทวยรองรับหลังคา หน้าบันเป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ ประกอบลายไทย มีประตูทางเข้าพระอุโบสถ ๒ ประตู ชும்ประตูเป็นปูนปั้นทาสี มีหน้าต่างข้างละ ๕ บาน ด้านนอกและด้านในทาสีแดง ภายในพระอุโบสถประดิษฐานพระประธานเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยอยู่ภายในซุ้มติดผนัง นอกจากนี้ยังมี พระเขี้ยวแก้วจำลอง และทะนานทองดวงพระบรมสารีริกธาตุจำลอง ซึ่งหลวงวิกรมการ (พ่วง) และนางวิกรมการ (พริ้ง) สุวรรณรัตน์ ขอให้พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ดำเนินการสร้างจำลองจากประเทศลังกา ในราว พ.ศ. ๒๓๙๖-๒๔๐๐ คราวเสด็จไปราชการที่ลังกา และยังมีเจดีย์แก้วบรรจุดินจากสังเวชนียสถาน ๕ แห่ง ได้แก่ "ศาลวโนทยาน" สถานที่ประสูติ ลุมพินีวัน เนปาล "ต้นพระศรีมหาโพธิ์" สถานที่ตรัสรู้ พุทธคยา อินเดีย "อัมเมกขสถูป" สถานที่ทรงแสดงปฐมเทศนา สารนาถ อินเดีย "มัททกะแก้ว" สถานที่ประทับก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน กุสินารายณ์ อินเดีย "มกุฏพันธเจดีย์" สถานที่ถวายพระเพลิง กุสินารา อินเดีย เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้นมัสการกราบไหว้

พระวิหารหลวงพ่อโต ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของพระประโทนเจดีย์ ได้รับการบูรณะซ่อมแซมขึ้น ในราว พ.ศ. ๒๕๐๕ หลังกาลด ๓ ชั้น ประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ หน้าบันเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ซุ้มประตูทางเข้าเป็นปูนปั้น บานหน้าต่างทาสีแดง ทั้งด้านใน ด้านนอก ข้างละ ๖ บาน ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปปางมารวิชัย ศิลปะ เชียงแสน หุ้มด้วยปูนปั้นลกรักปิดทอง ชาวบ้านเรียกว่า "หลวงพ่อโต" เป็นพระพุทธรูปเก่าแก่ และศักดิ์สิทธิ์ มีฉัตร ๕ ชั้น กั้นเหนือเศียร พระพุทธรูปขนาดด้วยพระพุทธรูปปางสมาธิข้างละ ๑ องค์ ซึ่งสร้างขึ้นในยุครัตนโกสินทร์ และรูปหล่อหลวงพ่อแช่ม วัดตาก้อง และหลวงพ่อชุ่ม อดีตเจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์ ผนังระหว่างหน้าต่างมีแผ่นภาพนิทรรศการระบุดุเหตุการณ์ สำคัญของวัด อาทิ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนิน เป็นการส่วนพระองค์เพื่อทรงนมัสการพระประโทนเจดีย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๙ นายสมาน แสงมลิ ปลัดกระทรวงศึกษาธิการในสมัยนั้นเยี่ยมชมวัด ภาพผลการขุดค้นฐานองค์พระประโทนเจดีย์ การบูรณปฏิสังขรณ์วัดและศาสนสถานต่าง ๆ การสนับสนุนการศึกษาของพระภิกษุ-สามเณร สถิติจำนวนพระภิกษุ-สามเณร เป็นต้น

พระประโทนเจดีย์ เป็นโบราณสถานที่ได้รับการขุดแต่งจากกรมศิลปากร ได้รับการประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานสำคัญของชาติ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๗๘ มีการบูรณปฏิสังขรณ์ ปรากฏหลักฐานชัดเจน ๓ ครั้ง ได้แก่

ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๙๖-๒๔๐๐ สมัยรัชกาลที่ ๔ พระประโทนเจดีย์ชำรุดทรุดโทรม หลวงวังกรมการ (พ่วง) และนางวังกรมการ (พริ้ง) สุวรรณรัตน์ ออกทุนทรัพย์บูรณะและสร้างสิ่งสำคัญ ๓ ประการ คือ **พระเขี้ยวแก้วจำลอง ทะนานทองจำลอง ยอดสลัดได (ทอกนาคูส)** พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ เป็นผู้ดำเนินการสร้างจำลอง

ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๐๗ สมัยพระครูวินยาภินันท์ (หวัง) พระประโศภณเจดีย์ ขำรอดเนื่องจากฝนตกหนัก อิฐที่ก่อไว้กลางองค์เจดีย์ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้พังลง ประมาณ เศษหนึ่งส่วนสี่ของลานสี่เหลี่ยมด้านบน แต่ยังไม่ได้รับการซ่อมแซม พระครูวินยาภินันท์ เจ้าอาวาสในขณะนั้นเกรงว่าพระประโศภณเจดีย์จะพังทลายลงอีก จึงดำเนินการซ่อมแซมโดยใช้ แบบตั้งแล้วเทคอนกรีตขึ้นเป็นชั้น ๆ ทับอิฐเก่าโดยรอบเพื่อป้องกันการพังทลาย ที่ฐานองค์ ปรากฏว่า เทคอนกรีตเป็นลานสี่เหลี่ยมพร้อมกับทำลูกกรงทั้งสี่ด้าน ส่วนฐานล่างของพระประโศภณ เจดีย์ได้ทำแบบเทคอนกรีตปิดทับอิฐเก่าที่ก่อไว้ทั้งสี่ด้าน

ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๘ กรมศิลปากรโดยสำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี ได้ดำเนินการขุดแต่งฐานเจดีย์เดิมและค้ำยันองค์เจดีย์เป็นการชั่วคราว รวมทั้ง จัดทำแบบรายการเพื่อการบูรณะโบราณสถานอย่างเต็มรูปแบบต่อไป จากการดำเนินงานขุดค้น ในครั้งนั้นพบว่าองค์เจดีย์มีขนาดกว้างประมาณ ๓๗ เมตร สูงประมาณ ๖ เมตร มีบันได ทางขึ้นบริเวณกึ่งกลางทั้งสี่ด้านยื่นออกจากฐานประทักษิณ ยาวประมาณ ๓.๕๐ เมตร พื้นลาน ประตักษิณ ด้านบนปูด้วยแผ่นอิฐ ถัดจากฐานประทักษิณขึ้นไปเป็นฐานเขียงรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ๑ ชั้น เพื่อรองรับฐานขององค์เจดีย์มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสยกเก็จ เป็นลักษณะ สถาปัตยกรรมในสมัยทวารวดีที่เจริญรุ่งเรืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ บนยอดเจดีย์องค์ พระประโศภณ บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เมื่อวันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๐ (ดู รายละเอียดในเรื่อง พระประโศภณเจดีย์ : จากการขุดศึกษาทางโบราณคดี หน้า ๔๗)

รอยพระพุทธรูปจำลอง ประดิษฐานอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของพระประโทนเจดีย์ สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ ซ่อมบูรณะเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ สมัยพระครูวินยาภินันท์ (หวัง) เป็นเจ้าอาวาส โดยมีนางน้อย ศิริทรัพย์ เป็นผู้อุปถัมภ์ในการก่อสร้าง มีจารึกข้อความที่มณฑปครอบรอยพระพุทธรูปจำลองเกี่ยวกับผู้สร้างและคำอุทิศของผู้สร้างให้แก่บรรพบุรุษ

อนุสาวรีย์ยายหอมอุ้มพระยาพาน สร้างในราว พ.ศ. ๒๔๗๐ ปั้นโดยนายช่างนามเดิม ประดิษฐานทางด้านทิศตะวันออกของพระประโทนเจดีย์ ต่อมาได้รับการบูรณะและย้ายที่ตั้งใหม่ห่างจากที่เดิมประมาณ ๒๐ เมตร

เขตสังฆาวาส ประกอบด้วยถาวรวัตถุ ดังนี้ กุฏิที่พำนักอาศัยของพระภิกษุสามเณร จำนวน ๑๐ หลัง หอสวดมนต์ ๑ หลัง โรงเรียนพระปริยัติธรรม ๑ หลัง อนุสาวรีย์หรือพิพิธภัณฑสถานกลางแจ้ง ๑ หลัง หอกลอง-หอรระฆัง ๑ หอ โรงครัว ๑ หลัง

อนุสาวรีย์หรือพิพิธภัณฑสถานกลางแจ้ง ตั้งอยู่ด้านทิศใต้ของพระประโทนเจดีย์ เป็นที่รวบรวมโบราณวัตถุหลายสมัย เพื่อการศึกษาประวัติศาสตร์สมัยทวารวดี สร้างขึ้นประมาณ พ.ศ. ๒๔๗๔ สมัยพระครูสมถกิตติคุณ (ชุ่ม) อดีตเจ้าอาวาส ได้มาจากบริเวณวัดพระประโทนเจดีย์ และโบราณวัตถุที่ชาวบ้านนำมาถวาย เช่น เศียรพระพุทธรูป เศียรเทวดา ภาพบุคคลโบราณทำด้วยปูนปั้นและดินเผา ศิวลึงค์ แม่พิมพ์เครื่องประดับ และชิ้นส่วนภาชนะดินเผา ปะการัง เครื่องประดับของคนโบราณ เป็นต้น มีผู้สนใจเข้าเยี่ยมชมและศึกษาเป็นจำนวนมากทุก ๆ ปี เมื่อพระครูสมถกิตติคุณ (ชุ่ม) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์ มรณภาพ จึงได้นำอัฐิมาบรรจุไว้ ณ อนุสาวรีย์แห่งนี้

ศาลาการเปรียญ ลักษณะทรงไทย ๒ ชั้น ขนาดกว้าง ๑๘.๔๐ เมตร ยาว ๓๑.๔๐ เมตร หลังคาลาด ๓ ชั้น ประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ทำด้วยเครื่องไม้ หน้าบันเป็นรูปเทพนม ประกอบลายไทย ลงรักปิดทองประดับกระจก ใช้เป็นที่ประกอบกิจกรรมทางพุทธศาสนา เดิมเป็นอาคารชั้นเดียว ยกพื้นสูง ๑ เมตร สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ ต่อมา ในสมัยพระราชเจดีย์ภิบาล (จวน ธรรมธโร) เป็นเจ้าอาวาสได้บูรณะโดยกระตี่(ดีด)ศาลาขึ้นจากเดิม ๑.๗๐ เมตร ปรับปรุงตัวไม้ เครื่องบนเป็นไม้เนื้อแข็งเปลี่ยนระแนงทั้งหมด มุงหลังคาด้วยกระเบื้องเคลือบดินเผา ซ่อมกระเบื้องที่แตก ซ่อมผ้าเพดาน สร้างบันไดทางขึ้นศาลาใหม่ ทำห้องสุขาและห้องน้ำใต้ศาลา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๖-๒๕๓๙ และใน พ.ศ. ๒๕๔๑ บูรณะโดยปูกระเบื้องพื้นชั้นล่าง ทำประตูเหล็กม้วน ชั้นบนเปลี่ยนพื้นไม้ใหม่

กรูว์ฒนธรรม เป็นที่บรรจุเอกสารและวัตถุสิ่งของที่เกี่ยวข้องกับชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ การศึกษา การปกครอง ศิลปวัฒนธรรม อาชีพ และกิจกรรมต่าง ๆ ที่จัดขึ้นในงานมหกรรมวัฒนธรรมแห่งชาติครั้งที่ ๑๖ โดยผู้ว่าราชการจังหวัดนครปฐมขณะนั้นเป็นประธานบรรจุลงในกล่องสุญญากาศแห่งกาลเวลา จำนวน ๒ ลูก ผึงสีกลงใต้ดิน ๒ เมตร เมื่อวันที่ ๙ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๕ โดยกำหนดเปิดกรูว์ฒนธรรมนี้ในอีก ๑๐๐ ปีข้างหน้า พ.ศ. ๒๖๔๕ เพื่อให้คนรุ่นหลังทราบถึงความเปลี่ยนแปลงของสังคม

อาคารปฏิบัติธรรม จำนวน ๓ หลังอยู่ระหว่างการก่อสร้าง เพื่อใช้เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรม ๒ หลัง (แยกชาย-หญิง) ที่พำนักพระสงฆ์ อาจารย์สอนปฏิบัติธรรม ๑ หลัง นายธีรศักดิ์ ไพโรจน์สถาพร สร้างถวาย เริ่มสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๐ เพื่อส่งเสริมการศึกษา พระพุทธศาสนา ทั้งด้านปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ตามแนวทางศีล สมาธิ ปัญญา ทั้งมีศาลารับรอง ๒ หลัง ในระหว่างกลุ่มอาคารปฏิบัติธรรมอีกด้วย

กุฎิเจ้าอาวาส

หมู่กุฎิสงฆ์ในเขตสังฆาวาส

มณฑปพระพุทธธรรม อยู่ระหว่างก่อสร้าง เป็นที่ประดิษฐาน “พระพุทธธรรม” ซึ่งเป็นพระพุทธรูปปางทรงเครื่องประทับยืน พุทธลักษณะคล้ายพระพุทธรูปปางห้ามญาติและปางห้ามสมุทร สร้างขึ้นในความหมายถึงพระพุทธองค์ขณะเสด็จลงมาจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (โปรดพุทธมารดา) มายังโลกมนุษย์ด้วยพระอิริยาบถดงาม

หมู่กุฎิสงฆ์และกุฎิเจ้าอาวาส กุฎิสงฆ์จัดอยู่เป็นกลุ่ม จำนวน ๑๐ หลัง ส่วนใหญ่มีหมายเลขกำกับกุฎิ บางหลังระบุชื่อกุฎิและพ.ศ. ที่สร้างไว้ด้วย เช่น กุฎิ ๔ ชื่อกุฎิเกิดปัญญา พ.ศ. ๒๕๒๕ กุฎิ ๕ ชื่อกุฎิศิริล้วน เป็นต้น กุฎิทุกหลังเป็นอาคารทรงไทย สร้างขึ้นสมัยพระราชเจดีย์ภิบาล(จวน) โดยจัดให้เป็นหมู่ ซึ่งแต่เดิมกระจายกัน ส่วน**กุฎิเจ้าอาวาสปัจจุบัน** สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๐-๒๕๒๑ เบื้องต้นเป็นโรงเรียนสอนพระปริยัติธรรมอยู่ระยะหนึ่ง ต่อมาสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรมหลังใหม่ จึงใช้เป็นกุฎิเจ้าอาวาส เป็นอาคารทรงไทย ๒ ชั้น ตรีมุข หน้าบันเป็นรูปเทพนมประกอบลายไทย มีบันไดทางขึ้น ๒ ทาง ซุ้มประตูหน้าต่างเป็นลายปูนปั้น มีคันทวยรองรับหลังคา ชั้นล่างใช้เป็นหอฉันรวมกันของภิกษุสามเณรทั้งวัด

เขตธรณีสงฆ์ ประกอบด้วยพื้นที่ซึ่งวัดให้เช่าทำประโยชน์ ได้แก่

๑. สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษานครปฐม เขต ๑
๒. วิทยาลัยเทคนิคนครปฐม สังกัดสำนักงานคณะกรรมการการอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ
๓. โรงเรียนวัดพระประโทนเจดีย์ สังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ มีการเรียนการสอนตั้งแต่ระดับชั้นอนุบาล จนถึงมัธยมศึกษาปีที่ ๓
๔. สำนักงานเทศบาลตำบลธรรมศาลา

เขตสาธารณสงเคราะห์ ประกอบด้วย **หอกลอง-หอระฆัง** สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๘ แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๐ ลักษณะเป็นอาคาร ๒ ชั้น ทรงไทยจัตุรมุข หน้าบันเป็นรูปเทพนม มีระเบียงรอบมีทางเข้า ๓ ทาง ชั้นล่างไว้กลอง มีบันไดเวียนขึ้นไปชั้น ๒ ซึ่งเป็นหอระฆัง มีป้ายบอกข้อความ รายนามผู้บริจาคสร้าง รายรับ-รายจ่าย **฼กานสถานหรือเมรุเผาศพไร่เมรุพิษ** สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๕ -๒๕๔๙ โดยริ้อเมรุของเดิม สร้างเป็นอาคารทรงไทย ยอดทำเป็นบุษบก ครอบปล่องไฟ ส่วน **ศาลา฼กานปนกิกคู้เมรุ** ใช้ในกิจกรรมประเพณีการทำศพ บูรณะเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๗ ด้วยการกระดี่(ดีด)ศาลาขึ้นทั้งหลัง

การศึกษาภายในวัดและการเผยแผ่ทางพระพุทธศาสนา

วัดพระประโทณเจดีย์ มีโรงเรียนพระปริยัติธรรม ตั้งอยู่แนวเดียวกับกุฎิสุดจิตต์ เขียวลักษณะ ในเขตสังฆาวาส สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕-๒๕๓๖ เป็นอาคารทรงไทย ๒ ชั้น ชั้นบนเป็นที่เรียน ส่วนชั้นล่างเป็นที่พักของสามเณร มีการเรียนการสอนเป็น ๓ แผนก ได้แก่

๑. แผนกนักธรรม จัดการเรียนการสอนแก่พระภิกษุ-สามเณร ตั้งแต่ระดับนักธรรมชั้นตรี ถึง นักธรรมชั้นเอก เวลาเรียนระหว่าง ๑๘.๐๐-๒๐.๐๐ น. สถิตินักเรียนในปี ๒๕๕๒ มีจำนวน ๔๕ รูป

๒. แผนกบาลี จัดการเรียนการสอนแก่พระภิกษุ-สามเณรของวัดเฉพาะเป็นการพิเศษ ช่วงปิดเทอมหรือติวเข้มแก่ภิกษุสามเณรที่ศึกษาในระดับเปรียญธรรม ๑-๓ ประโยค ส่วนการเรียนปกตินั้น ภิกษุสามเณรทุกรูปจะไปเรียนที่โรงเรียนสหศึกษาบาลี จังหวัดนครปฐม วัดพระปฐมเจดีย์ ซึ่งเป็นสถานที่เรียนรวมของคณะสงฆ์ จังหวัดนครปฐม ตั้งแต่ระดับชั้น ประโยค ๑-๒ ถึงเปรียญธรรม ๙ ประโยค สถิตินักเรียนบาลีวัดพระประโทณเจดีย์ตั้งแต่ประโยค ๑-๒ ถึงเปรียญธรรม ๙ ประโยคในปี ๒๕๕๒ มีจำนวน ๖๘ รูป

๓. แผนกธรรมศึกษา จัดการเรียนการสอนแก่นักเรียนและคฤหัสถ์ที่สนใจศึกษาพระพุทธศาสนา ตั้งแต่ระดับธรรมศึกษาตรี ถึง ธรรมศึกษาเอก โดยวัดส่งพระภิกษุไปสอนที่โรงเรียนวัดพระประโทณเจดีย์ ส่วนการสอบนั้นเด็กนักเรียนจะมาสอบที่วัด สถิตินักเรียนในปี ๒๕๕๒ มีจำนวน ๓๕ คน

รายนามผู้สอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค จำนวน ๒๗ รูป ดังนี้

-สังกัดและสอบได้ในนามวัดพระประโทณเจดีย์

๑. พระมหายุทธนา นรเชฏฺโฐ (ศิริวรรณ)
๒. พระครูศรีเจติยาภิบาล (สมัย สัจจวโร)
๓. พระมหาพิทักษ์ สุเมธ (ทองเหลือง)
๔. พระมหาธวัชชัย กลุยาโณ (สิงห์เสวก)
๕. พระมหาธีรธรรม ธมฺมวริฑฺฒิ (ธรรมโม)
๖. พระมหานิกโรโสภโณ (ธนูทอง)
๗. พระมหาไพโรจน์ ปญฺญาวชิโร (แก่นแก้ว)

-เคยสังกัดและเรียนอยู่ที่ วัดพระประโทณเจดีย์

๘. สามเณรบุญชู จันทรสว่าง สอบได้ในนามวัดนิมมานรดี
๙. สามเณรนิพนธ์ แสงแก้ว สอบได้ในนามวัดทองนพคุณ
๑๐. พระมหาวาสนา วาสโน (มะลิรัมย์) สอบได้ในนามวัดพระปฐมเจดีย์

๑๑. สามเณรมหาศาล สืบนิสัย สอบได้ในนามวัดมหาธาตุฯ
๑๒. พระมหานงค์ สุมงฺคโล (อับไพ) สอบได้ในนามวัดทองนพคุณ
๑๓. พระมหาชินวุฒิ ชินวุฑฺโฒ (จันโท) สอบได้ในนามวัดพระปฐมเจดีย์
๑๔. สามเณรโกวิทย์ พิมพวง สอบได้ในนามวัดพระปฐมเจดีย์
๑๕. พระมหาสุพจน์ ฐิตชวโน (คนไว) สอบได้ในนามวัดชนะสงคราม
๑๖. พระมหาพิสิฐ วิสิฐฐปญฺโญ (สืบนิสัย) สอบได้ในนามวัดบางนาใน
๑๗. พระมหาประเวช สิริจฺนุโท (แอ่งสุธา) สอบได้ในนามวัดโมลีโลกยาราม
๑๘. พระมหาสมัคร วรปฺญฺโญ (ศิริบุรณ) สอบได้ในนามวัดโมลีโลกยาราม
๑๙. พระมหาจिरพันธ์ อาจิตฺปญฺโญ (วรวสุวัส) สอบได้ในนามวัดบางนาใน
๒๐. พระมหาสมเพชร วชิรญาโณ (เทศนอก) สอบได้ในนามวัดพระงาม
๒๑. พระมหาเกรียงไกร โสภณจิตฺโต (เกริกชัยวัน) สอบได้ในนามวัดสังเวชวิศยาราม
๒๒. พระมหาวิเชียร ฐิตปญฺโญ (วรราช) สอบได้ในนามวัดพระปฐมเจดีย์
๒๓. พระมหาณัฐกร กนฺตวิโร (นามวงศ์) สอบได้ในนามวัดจักรวรรดิราชาวาส
๒๔. พระมหาวิสัย เขมณฺโฑ (แสนโคก) สอบได้ในนามวัดบางนาใน
๒๕. พระมหาประเทือง เขมทลฺลีส (สุขเสน) สอบได้ในนามวัดพรหมวงศาราม
๒๖. พระมหาภูริทัต อินฺทปญฺโญ (หาญธงชัย) สอบได้ในนามวัดเทพศิลา
๒๗. พระมหาวิคค์ดี วิริโย (ประทุมทอง) สอบได้ในนามวัดบางนาใน

นอกจากนี้วัดพระประโทนเจดีย์ได้ดำเนินการ**ด้านสาธารณสงเคราะห์**อื่น ๆ อีก ได้แก่

โครงการอาหารกลางวัน เป็นโครงการที่ให้เด็กนักเรียนโรงเรียนวัดพระประโทนเจดีย์ มีอาหารกลางวันรับประทานทุกวันในวันที่มีการเรียนการสอน วันละประมาณ ๕๐-๖๐ คน โครงการนี้ดำเนินการตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๒๙-ปัจจุบัน เพื่อบรรเทาความหิวโหยของเด็กนักเรียนที่ยากจน เป็นโครงการที่ได้รับการเผยแพร่ทางสื่อหลายแขนง อีกทั้งกรมการศาสนาได้ส่งเจ้าหน้าที่มาศึกษาและจัดทำเป็นโครงการต้นแบบให้แก่วัดทั่วประเทศที่สนใจ โครงการนี้ร่วมเฉลิมฉลองเพื่อถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา พุทธศักราช ๒๕๓๐ ด้วย พระราชเจดีย์ภิบาล (จวน ธรรมธโร) เจ้าอาวาสเป็นผู้ริเริ่มโครงการ ด้วยเหตุที่มีประสบการณ์และมีฐานะยากจนมาก่อน เมื่อเห็นเด็กซุบผอมมอมแมม จึงให้โรงเรียนสำรวจเด็กที่ยากจน เพื่อจัดอาหารกลางวันให้ปรากฏว่าในครั้งแรกมีเด็กอยู่ในสภาพดังกล่าวถึง ๒๘ คน อาหารที่นำมาให้เด็กรับประทาน

นี้มาจากอาหารที่ญาติโยมนำมาถวายพระสงฆ์ หลังจากพระสงฆ์สามเณรฉันแล้ว อาหารในถาดปิ่นโตเหลืออยู่จึงให้นักเรียนรับประทาน เมื่อถึงเวลาอาหารกลางวันครูจะนำนักเรียนเดินแถวมาอย่างเป็นระเบียบสู่โรงครัวของวัด ซึ่งจะมีพระสงฆ์สามเณรจัดสถานที่ให้

แจกทุนการศึกษาแก่นักเรียนโรงเรียนวัดพระประโทนเจดีย์ จำนวน ๓๐ ทุนทุกปี (ในจำนวนนี้เป็นทุนของวัด ๑๐ ทุน ทุนของพระราชเจดีย์ภิบาล (จวน) เจ้าอาวาส ๑๐ ทุน ทุนของพระศรีธีรวงศ์ (สมัย) ๑๐ ทุน) โดยมอบให้โรงเรียนนำไปแจกเด็กนักเรียน แบ่งเป็นระดับประถมศึกษาและระดับมัธยมศึกษา จำนวน ๓๐๐ บาท และ ๕๐๐ บาท ตามลำดับ ซึ่งมอบให้แก่นักเรียนที่เรียนดี แต่ยากจน และนักเรียนผู้สอบธรรมศึกษาได้ ซึ่งทางโรงเรียนวัดพระประโทนเจดีย์เป็นผู้คัดเลือก หากมีนักเรียนได้รับทุนเกินกว่า ๓๐ ทุน โรงเรียนจะจัดสรรทุนสมทบให้ตามจำนวนนักเรียนที่ได้รับทุนนั้น ๆ

ทุนถวายพระภิกษุ-สามเณร มุลนิธิเพื่อการศึกษาของวัด ถวายทุนการศึกษาให้แก่พระภิกษุ สามเณรที่เรียนแผนกบาลี เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายประจำเดือนและหากสอบได้เปรียญธรรมและอยู่จำพรรษาต่อไปก็จะถวายทุนการศึกษาและตำราเรียนให้อีก ทั้งนี้ทุนการศึกษาจะแตกต่างกันในแต่ละระดับชั้นของผู้เรียน

ลำดับเจ้าอาวาส

วัดพระประโทนเจดีย์มีเจ้าอาวาสปกครอง เท่าที่มีหลักฐานปรากฏ ดังต่อไปนี้

๑. พระครูทักษิณานุกิจ (ประมาณ พ.ศ. ๒๔๐๐-๒๔๒๕)

พระครูทักษิณานุกิจ ฉายา อายุ พรรษา ไม่ปรากฏหลักฐาน เดิมชื่อ อยู่ เกิดที่ตำบลขุนแก้ว อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม เป็นเจ้าอาวาสรูปที่ ๑ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๐๐-๒๔๒๕ ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระครูสัญญาบัตรชั้นพิเศษ ท่านได้พัฒนาวัดมาโดยตลอด แต่ไม่มีหลักฐานปรากฏแน่ชัด เนื่องจากไม่พบหลักฐานที่บันทึกเกี่ยวกับผลงานของท่าน รวมระยะเวลาดำรงตำแหน่ง ๒๕ ปี

๒. พระครูสมถกิตติคุณ (กลิ่น) (พ.ศ. ๒๔๒๕-๒๔๗๔)

พระครูสมถกิตติคุณ ฉายา เปสโล อายุ ๘๑ ปี พรรษา ๖๐ เดิมชื่อ กลิ่น นามสกุล เทศนาบุญ เกิดเมื่อวันพฤหัสบดี ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๓ ที่ตำบลยายชา อำเภอสามปราชญ์ จังหวัดนครปฐม บิดาชื่อนายเขียว เทศนาบุญ มารดาชื่อนางมา เทศนาบุญ อุปสมบทเมื่ออายุ ๒๑ ปี พ.ศ. ๒๔๑๔ ณ วัดพระประโทนเจดีย์ ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม

พ.ศ. ๒๔๒๕ เป็นเจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์ รูปที่ ๒ เมื่ออายุ ๓๒ ปีพรรษาได้ ๑๑ เป็นเจ้าคณะแขวง (ตำแหน่งเจ้าคณะอำเภอ) อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม เป็นกรรมการสงฆ์ และเป็นพระอุปัชฌาย์ ตามลำดับ ในสมัยท่านได้ก่อสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุภายในวัด สร้างกุฏิ หอสวดมนต์ ๑ หลัง ทำให้วัดเจริญรุ่งเรืองสืบมา มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ รวมระยะเวลาที่ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส ๔๘ ปี

๓. พระใบฎีกาบุญทอง เย็นใจ (พ.ศ. ๒๔๗๔-๒๔๗๕)

นามเดิม บุญทอง นามสกุล เย็นใจ (เดิมแซ่จิว) ฉายา ไม่ปรากฏหลักฐาน เกิดปีชาล พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นบุตรคนที่ ๒ ของนายเลียงและนางอิน เย็นใจ อุปสมบทเมื่ออายุ ๒๐ ปี พ.ศ. ๒๔๖๕ ณ วัดพระประโทนเจดีย์ ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม พ.ศ. ๒๔๗๔ รักษาการเจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์ และเป็นเจ้าอาวาสในปีเดียวกัน เมื่ออายุ ๒๙ ปี พรรษา ๙ ได้รับสมณศักดิ์เป็นฐานานุกรมที่พระใบฎีกาบุญทอง ของ พระพุทธวิถีนายก (บุญ) เจ้าอาวาสวัดกลางบางแก้ว เจ้าคณะมณฑลนครชัยศรี (เจ้าคณะจังหวัด) ดำรงตำแหน่ง เจ้าอาวาสอยู่ ๑ ปี กิลลาสิกขา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ ขณะนั้นอายุได้ ๓๑ ปี สมรสกับนางสาวผิว วงษ์สวรรค์ บ้านบางแก้ว อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ต่อมาได้เป็นกำนันตำบลบางแก้ว ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๐ สิริรวมอายุได้ ๘๕ ปี

๔. พระครูสมถกิตติคุณ (ชุ่ม) (พ.ศ. ๒๔๗๕-ไม่ทราบปีแน่ชัด)

นามเดิม ชุ่ม นามสกุล เทศนาบุญ เป็นบุตรของนายเชียวและนางมา เทศนาบุญ เกิดที่ตำบลยายชา อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม ท่านเป็นน้องชายของพระครูสมถกิตติคุณ (กลิ่น เปสโล) เจ้าอาวาสรูปที่ ๒ ไม่ปรากฏวัน เดือน ปี อุปสมบทที่แน่นอน ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระครูสัญญาบัตรชั้นเอก ฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน หลักฐานที่เกี่ยวกับท่านมีน้อยมาก ทราบเพียงว่าเมื่อท่านมรณภาพแล้ว ศิษยานุศิษย์ได้เก็บศพไว้ถึง ๑๐ ปี และฌาปนกิจ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ สันนิษฐานว่าในขณะที่ท่านดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส บ้านเมืองเปลี่ยนแปลงการปกครอง และอยู่ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ ประกอบกับท่านชราภาพมาก ผลงานจึงไม่ปรากฏมากนัก ท่านเป็นพระสงฆ์ที่มีความสันโดษอย่างยิ่ง มีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย ไม่นิยมเกี่ยวกับด้านวัตถุมงคล และการก่อสร้างใด ๆ

ท่านได้รวบรวมศิลปโบราณวัตถุที่มีอยู่ในวัดและที่ขุดพบ สร้างอนุสาวรีย์ขึ้นโดยนำโบราณวัตถุเหล่านั้นมาติดไว้โดยรอบ ปัจจุบันถือเป็นพิพิธภัณฑสถานกลางแจ้ง เมื่อมรณภาพได้นำอัฐิมาบรรจุไว้ ณ สถานที่แห่งนี้ด้วย

๕. พระอธิการบุญรอด อาภาพันธ์ (ไม่ทราบปีแน่ชัด-พ.ศ. ๒๔๘๗)

นามเดิม บุญรอด นามสกุล แซ่จิว เป็นบุตรคนที่ ๓ ของนายดี และนางปู้ อาภาพันธ์ เกิด พ.ศ. ๒๔๔๘ ณ หมู่ที่ ๕ ตำบลธรรมศาลา อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม อุปสมบท เมื่อ

พ.ศ. ๒๔๖๘ ขณะอายุได้ ๒๐ ปี ได้ช่วยเหลืองานกิจการคณะสงฆ์ของพระครูสมณกิตติคุณ (ชุ่ม เทศนาบุญ) มาโดยตลอด ต่อมาได้ดำรงตำแหน่ง เจ้าอาวาสรูปที่ ๕ ได้รับแต่งตั้งเป็น กรรมวาจาจารย์ ผลงานของท่านที่ยังปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบันคือ รูปปั้นยายหอมอุ้มพระยาพาน ต่อมาได้ลาสิกขาบทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ ได้สมรสครองเรือนดำรงชีพอยู่กับภรรยาในเขต ตำบลพระประโทน ปัจจุบันถึงแก่กรรมแล้ว

๖. พระอธิการบุญเลิศ กลุยาโณ (พ.ศ. ๒๔๘๗-๒๕๕๔)

นามเดิม บุญเลิศ นามสกุล พักแก้ว เป็นบุตรของ นายมิ่งและนางแหยม พักแก้ว เกิดเดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๖๑ ที่บ้านไร่ อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี อุปสมบทเมื่ออายุ ๒๑ ปี ที่วัดดอนใหญ่ ตำบลดอนซ่ง อำเภอบางแพ จังหวัดราชบุรี เมื่อเดือน พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ โดยมีหลวงพ่อเข้ม วัดดอนซ่ง เป็นพระอุปัชฌาย์ ได้เป็นเจ้าอาวาสวัด พระประโทนเจดีย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ ขณะมีพรรษาได้ ๖ พรรษา

ในขณะที่ท่านเป็นเจ้าอาวาสได้สร้างศาลาการเปรียญ ๑ หลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็น ศาลาไม้ ยกพื้นสูง ๑ เมตร หั้วหน้าข้างขณะนั้น คือ กำนันเหว่า นะวาระ ต่อมาพระราชเจดีย์ภิบาล เจ้าอาวาสรูปปัจจุบันได้กระตี่(ดีด)พื้นให้สูงขึ้น ๑.๗๐ เมตร และได้บูรณะปรับปรุงให้มีสภาพดียิ่งขึ้น ผลงานอีกอย่างหนึ่งของพระอธิการบุญเลิศ คือ ซ่อมแซมหอสวดมนต์ให้มีสภาพแข็งแรง เหมาะแก่ การทำกิจของสงฆ์ และสร้างเหล็กราวบันไดขึ้นไปบนชั้น ๒ ขององค์พระประโทนเจดีย์

เมื่อมีพรรษา ๖ ท่านเป็นพระผู้ทรงพระปาฏิโมกข์ และเป็นอนุสาวนาจารย์ ท่านได้รับแต่งตั้ง ให้เป็นกรรมการควบคุมการสอบธรรมสนามหลวง ที่วัดโพรงมะเดื่อ เป็นกรรมการตรวจธรรม สนามหลวงที่วัดเสน่หา จังหวัดนครปฐม ภายหลังได้ลาสิกขาบทเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๔ ปัจจุบันถึง แก่กรรมแล้ว

ว่างเจ้าอาวาส (พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๕๘)

๗. พระครูวินยาภินันท์ (หวัง) (พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๖๔)

พระครูวินยาภินันท์ ฉายา พุฑฺธโร เดิมชื่อ หวัง นามสกุล เพ็ชรที่หนึ่ง เป็นบุตร ของนายพิมพ์ และนางสี เพ็ชรที่หนึ่ง เกิดเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๔ ตรงกับ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีเถาะ ณ บ้านวัดประดู่ อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม บรรพชา- อุปสมบท เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๕ ณ พัทธสีมาวัดช่องลมวรณาราม ตำบลวัดประดู่ อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม พระอธิการตาด วัดบางวันทอง เป็นพระอุปัชฌาย์ พระ อธิการอินทร์ วัดช่องลมวรณาราม เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระอธิการเกตุ วัดหัวป่า เป็นพระ อนุสาวนาจารย์

เมื่ออุปสมบทแล้วได้ไปศึกษาพระปริยัติธรรมที่กรุงเทพฯ ทั้งแผนกนักธรรมและบาลี จนสอบได้นักธรรมเอกและเปรียญธรรม ๖ ประโยค ในระหว่างศึกษาปฏิบัติหน้าที่เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมในสำนักเรียนวัดต่าง ๆ เช่น วัดบางชันแตก วัดอัมพวันเจติยาราม จังหวัดสมุทรสงคราม วัดเทียนดัด จังหวัดนครปฐม วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพฯ ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดโพ่งพาง จังหวัดสมุทรสงคราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ เจ้าอาวาสวัดผาสุกการาม จังหวัดนครปฐม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๙ และเจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์ จังหวัดนครปฐม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ และได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระครูสัญญาบัตรชั้นเอกที่ พระครูวินยาภินันท์ ในปีนี้เองเป็นพระวินัยธร จังหวัดนครปฐมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ เป็นพระอุปัชฌาย์ในเขตจังหวัดนครปฐม เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ เป็นเจ้าคณะตำบลดอนยายหอม เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖

ในสมัยที่พระครูวินยาภินันท์ปกครองวัดพระประโทนเจดีย์ ได้บูรณปฏิสังขรณ์ก่อสร้างถาวรวัตถุไว้เป็นจำนวนมาก จนกระทั่งจังหวัดนครปฐมได้เสนอให้เป็นวัดพัฒนาตัวอย่าง ในปี ๒๕๐๗ สิ่งก่อสร้างที่พระครูวินยาภินันท์ ดำเนินการ ได้แก่ สร้างกุฏิ ศาลาพักร้อน มณฑปครอบรอยพระพุทธรูป กุฏิกรรมฐานข้างวิหารหลวงพ่อโต เมรุเผาศพ กำแพงแก้วหน้าวัด ซุ้มประตู เจาะปอดบาดาล ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๐-๒๕๑๔ ถาวรวัตถุดังกล่าว ปัจจุบันรื้อแล้ว เนื่องจากมีการปรับเปลี่ยนและจัดผังของวัดในสมัยต่อ ๆ มา

ส่วนการบูรณปฏิสังขรณ์ ได้แก่ บูรณะองค์พระประโทนเจดีย์ ลงรักปิดทองประดับกระจก หน้าบันศาลาการเปรียญ บูรณะพระวิหารหลวงพ่อโตโดยทำแบบเทศอนกริตเสริมเหล็กผนังพระวิหารทั้ง ๔ ด้าน แล้วฉาบเรียบ เทเสาคอนกรีต ๒ ต้น รับหน้าจั่วด้านทิศตะวันออก เปลี่ยนไม้เครื่องบน รื้อกระเบื้องแบบกาบกล้วยและกลอนระแนงออก เปลี่ยนกลอนระแนงใหม่ทั้งหมด หลังคามุงด้วยกระเบื้องเคลือบดินเผา ทำช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ทำลวดลายไทยที่หน้าบัน ทำลวดลายที่ซุ้มประตูและหน้าต่างทุกช่อง บูรณะพระอุโบสถ โดยเปลี่ยนกระเบื้องปูนทราย มาเป็นกระเบื้องเคลือบดินเผา ทาสีทำลูกกรงเหล็กตัดตามหน้าต่างทุกช่อง ทำประตูเหล็กทั้ง ๔ ประตู ซ่อมศาลาชม จีระพันธุ์ (รื้อแล้ว) บูรณะศาลาการเปรียญ พร้อมทั้งติดลูกกรงเหล็ก เปลี่ยนกระเบื้องปูนทรายมาเป็นกระเบื้องเคลือบดินเผา เสร็จแล้วตีฝ้าด้วยกระเบื้องแผ่นเรียบ

พ.ศ. ๒๕๑๓ ป่วยเป็นโรคมะเร็งที่กล่องเสียง รักษาตัวอยู่จนกระทั่งวันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๔ ก็มรณภาพ ณ โรงพยาบาลนครปฐม สิริรวมอายุได้ ๘๐ ปี ๕๙ พรรษา

๘. พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตโต (พ.ศ. ๒๕๑๕ -๒๕๑๖)

นามเดิม ปราโมทย์ นามสกุล เพ็ชรที่หนึ่ง เป็นบุตรของนายปั้น และนางซัว เพ็ชรที่หนึ่ง เกิดที่บ้านยางงาม อำเภอปากท่อ จังหวัดราชบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นหลานของพระครูวินยาภินันท์ (หวัง พุทธิโสโร เจ้าอาวาสรูปที่ ๗) บรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุ ๑๓ ปี ที่บ้านเกิดของท่าน

ต่อมาพระครูวินยาภินันท์ (หวัง พุทฺธโร) ไปรับมาอยู่ด้วยเพื่อให้ศึกษาพระปริยัติธรรม อุปสมบทเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ ที่วัดพระประโทนเจดีย์ ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม มีพระครูวินยาภินันท์เป็นพระอุปัชฌาย์ ได้ศึกษาพระปริยัติธรรม สอบได้เปรียญธรรม ๓-๗ ประโยค ใน พ.ศ. ๒๕๐๗, ๒๕๑๐, ๒๕๑๑, ๒๕๑๘ และ ๒๕๒๐ ตามลำดับ

พ.ศ. ๒๕๑๔ รักษาการเจ้าอาวาส และได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส ในปีต่อมา งานสาธารณูปการได้ก่อสร้างกุฏิ ๓ (คุณหญิงหลุย นิลสุวรรณ) เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ จน พ.ศ. ๒๕๑๖ ลาออกจากตำแหน่งเจ้าอาวาส เพื่อต้องการไปศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลี ปัจจุบันดำรงตำแหน่งเป็น เจ้าอาวาสวัดบ้านถ้ำ อำเภอท่าม่วง จังหวัดกาญจนบุรี และมีตำแหน่งทางการปกครอง คือ เป็นรองเจ้าคณะอำเภอท่าม่วง จังหวัดกาญจนบุรี

๙. พระราชเจติยาภิบาล (จวน ธมฺมธโร) (พ.ศ. ๒๕๑๗-ปัจจุบัน)

พระราชเจติยาภิบาล ฉายา ธมฺมธโร อายุ ๗๗ พรรษา ๕๐ ปัจจุบันดำรงตำแหน่ง เจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์ เดิมชื่อ จวน นามสกุล อิมเขียว เกิดเมื่อวันเสาร์ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๕ ปีระกา ตรงกับวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ณ บ้านหมู่ที่ ๑๐ ตำบลท่าผา อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เป็นบุตรของนายผิน และนางมี อิมเขียว มีพี่น้องร่วมมารดาเดียวกัน ๕ คน คือ นางจิ้น ศิริโกคา พระราชเจติยาภิบาล (จวน อิมเขียว) นางแก้ว ทิมบุตร นางก้าน อยู่เย็น และนางกิ่ง บำรุงสุข

อุปสมบท เมื่อวันอาทิตย์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๘ ปีชวด ตรงกับวันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๓ ณ วัดพระประโทนเจดีย์ ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม พระครูวินยาภินันท์ (หวัง) วัดพระประโทนเจดีย์ เป็นพระอุปัชฌาย์

การศึกษา สำเร็จชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ โรงเรียนวัดบ้านฆ้องน้อย ตำบลท่าผา อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ สอบได้นักธรรมชั้นเอก สำนักเรียนวัดพระประโทนเจดีย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙-๒๕๑๐ ปฏิบัติธรรม วิปัสสนากรรมฐาน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ และ พ.ศ. ๒๕๑๓ เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์ พ.ศ. ๒๕๑๖ รักษาการเจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์ พ.ศ. ๒๕๑๗ เป็นเจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์ (วัดราชฎารุ) พ.ศ. ๒๕๑๙ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ (พระคู่สวด) พ.ศ. ๒๕๒๗ เป็นเจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์วรวิหาร(พระอารามหลวง) และเป็นพระอุปัชฌาย์

พระราชเจติยาภิบาล ได้พัฒนาวัดทุกด้านทั้งการสาธารณูปการ บูรณะ ซ่อมสร้าง ถาวรวัตถุ ทำถนน ลาดยาง ปรับพื้นที่ภายในวัด สร้างกำแพงวัดและซุ้มประตูทางเข้าวัด อย่างสวยงาม สนับสนุนส่งเสริมการเรียนการสอนแก่พระภิกษุ สามเณร อบรมนักเรียน จัดกิจกรรมทางพุทธศาสนา รวมทั้งงานสงเคราะห์ต่าง ๆ จัดระเบียบการปกครองวัด กำหนด กติกาของวัด เช่น ไม่รับอาคันตุกะที่ไม่ได้เรียนภาษาบาลีมาอยู่จำพรรษา เว้นแต่สวด

พระปาฏิโมกข์ได้ อาคันตุกะมาอยู่แล้วไม่เรียนภาษาบาลีต้องย้ายไป เว้นแต่เจ้าอาวาสจะพิจารณาให้ช่วยกิจการพระศาสนา ถ้าไม่มีกิจธุระจำเป็น ต้องทำวัตรเช้า เย็น และลงพระอุโบสถเพื่อฟังพระปาฏิโมกข์ทุกกึ่งเดือน ห้ามบุคคลภายนอกพักอาศัยก่อนได้รับอนุญาต ร่วมกันทำกิจของสงฆ์ ฉันทัดอาหารรวมกันในที่แห่งเดียวกัน ยกเว้นรูปที่อาพาธ ไปไหนต้องบอกลา ขออนุญาตก่อน ห้ามภิกษุ สามเณรของวัดยุ่งเกี่ยวกับยาเสพติดและอบายมุข ผู้เข้ามาอยู่ใหม่และผู้บรรพชาอุปสมบทต้องได้รับการตรวจสอบสารเสพติดก่อน และต้องทอ้งคำขอบรรพชาให้ได้ด้วยตนเอง เป็นต้น

นอกจากนี้ยังกำหนดหน้าที่ให้พระสงฆ์สามเณรทำงานโดยแบ่งงานเป็นแผนก เช่น แผนกบิณฑบาต แผนกทำความสะอาดพระอุโบสถ พระวิหาร โรงครัว แผนกเก็บกวาดขยะบนถนน และลานวัด แผนกเก็บทิ้งเศษขยะตามสนามหญ้าต่างๆภายในบริเวณวัด เป็นต้น

พระราชเจดีย์ภิบาลยังเป็น วิทยากรบรรยายให้ความรู้นิสิต นักศึกษา ประชาชนผู้สนใจที่จะศึกษาองค์พระประทีปเจดีย์ และพิพิธภัณฑสถานกลางแจ้งของวัด บรรยายธรรมแพร่ภาพออกอากาศทางสถานีโทรทัศน์ ช่อง ๙ อ.ส.ม.ท. เนื่องในวันอาสาฬหบูชา และการบรรยายประสบการณ์การพัฒนาวัดจนบรรลุผลสำเร็จแก่พระสังฆาธิการ วัดพัฒนาตัวอย่างทั่วประเทศ ที่วัดทุ่งลาดหญ้า อำเภอเมืองกาญจนบุรี จังหวัดกาญจนบุรี เป็นต้น

ด้วยความสามารถของพระราชเจดีย์ภิบาลที่กล่าวมา จึงสมควรและเหมาะสมอย่างยิ่งที่วัดพระประทีปเจดีย์ ภายใต้การปกครองของท่านจะได้รับเกียรติคุณถึง ๖ ประการ ดังเช่นในปัจจุบัน

จำนวนพระภิกษุ-สามเณร

ปัจจุบัน พ.ศ. ๒๕๕๒ วัดพระประทีปเจดีย์ มีพระภิกษุสามเณรจำพรรษาทั้งหมด ๗๙ รูป เป็นพระภิกษุ ๒๙ รูป สามเณร ๕๐ รูป และมีสามเณรที่อยู่ในสังกัดของวัดซึ่งวัดได้ส่งไปพักจำพรรษา เพื่อเรียนภาษาบาลี ชั้นประโยค ป.ธ. ๘ ที่วัดสามพระยา ซึ่งเป็นโรงเรียนส่วนกลางของคณะสงฆ์ อีกจำนวน ๓ รูป

กิจกรรมของวัด

วัดพระประทีปเจดีย์ได้จัดกิจกรรมในวันสำคัญ ๆ ของชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ได้แก่

๑. วันเฉลิมพระชนมพรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ระหว่างวันที่ ๓-๕ ธันวาคมของทุกปี และวันเฉลิมพระชนมพรรษาสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ระหว่างวันที่ ๑๐-๑๓ สิงหาคมของทุกปี

๒. วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา และวันธรรมสวนะในฤดูกาลเข้าพรรษา

๓. ประเพณีและเทศกาลสำคัญ เช่น ตรุษไทย สงกรานต์ การแห่เทียนเข้าพรรษา ส่วนใหญ่การจัดกิจกรรมของวัดจัดทำเป็น ๓ ประเภท คือ กิจกรรมบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ กิจกรรมเกี่ยวกับบุญพิธี และกิจกรรมเกี่ยวกับความกตัญญูกตเวทิต์ นอกจากนี้ยังมีการอบรมศีลธรรมในโรงเรียน หน่วยราชการ สถานที่ต่าง ๆ คณะทายกทายิกา และสาธุชนทั่วไป กิจกรรมต่าง ๆ ที่วัดพระประโทนเจดีย์จัดขึ้นนี้จะมีประชาชนเข้าร่วมด้วยเป็นจำนวนมาก

นอกจากนี้ วัดยังอำนวยความสะดวกด้านสถานที่จัดกิจกรรมต่าง ๆ เช่น ใช้เป็นที่ประชุม ระดับอำเภอ จังหวัด อบรม ท.ส.ป.ช. อบรมสาธารณสุขขั้นพื้นฐาน สถานที่เลือกตั้ง ส.ท. ส.จ. ส.ว. ส.ส. เป็นต้น รวมทั้งให้การสนับสนุนการสอนศีลธรรม จริยธรรม หรือวิชาพระพุทธศาสนาแก่โรงเรียน มีการอบรมศีลธรรมให้นักเรียนในวันที่โรงเรียนจัดกิจกรรมพิเศษ เช่น วันไหว้ครู วันแม่ ฯลฯ เป็นประจำทุกปี อำนวยความสะดวกด้านสถานที่ให้พระธรรมทูตมาอบรมศีลธรรมแก่คณะครูและนักเรียนในท้องถิ่น สนับสนุนโครงการลานกีฬาต้านยาเสพติด เป็นต้น

เหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับวัด

พ.ศ. ๒๓๒๔ ดำเนินการขอตั้งเป็นวัด (เนื่องจากมีการย้ายเมืองใหม่)

พ.ศ. ๒๓๒๗ ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา

๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต้นทอดพระเนตรโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ ปรากฏในบทพระนิพนธ์จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งแรก ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โดยใช้นามแฝงว่า นายทรงอานุกาพ หุ้มแพร ตอนหนึ่งกล่าวว่า

"...วันที่ ๑ สิงหาคม เสด็จรถไฟไปประพาสพระปฐมเจดีย์ ทำคร้วเข้า ที่ลานพระเจ้าคุณสุนทรเทศา^๑ แกงไก่อดีพอใช้ เพราะไก่อพระปฐมเป็นที่เลื่องลืออยู่ด้วย แล้วลงเรือล่องมาประพาส ที่พระประโทน มาพบมิวเซียมใหญ่ซึ่งโจษกันว่ามีอยู่นั้น คือท่านสมภารวัดพระประโทนเป็นผู้เก็บรวบรวมสะสมของโบราณที่ขุดได้ในแถววัดพระปฐมพระประโทนไว้มาก

^๑สันนิษฐานว่าเป็น เจ้าพระยาศรีวิไชยนิพนธ์(ชม สุนทราราม) ถวายตัว เป็นมหาดเล็ก ในรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ รับราชการฝ่ายพระราชวังบวรฯ เป็นจมื่นมณฑลพิทักษ์ ปลัดกรมตำรวจ ครั้นกรมพระราชวังทวิวงศ์ต มารับราชการในกระทรวงมหาดไทย เป็นหลวงเสนีย์พิทักษ์ แล้วเลื่อนเป็นพระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองนครไชยศรี แล้วได้โปรดฯ ให้เลื่อนเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี ได้เป็นเจ้าพระยาศรีวิไชยนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๖ มีชื่อเสียงและสติปัญญา มากในการสืบจับปราบโจรผู้ร้ายและการไต่สวนคดี ครั้งหนึ่งสามารถสืบสวนจับกุมมหาโจรจันทร์เจ้าได้ การสืบจับและไต่สวนนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือ "นิทานโบราณคดี" นิทานที่ ๑๑ โจรประหลาด

แต่ข่าวว่าเก็บซุกซ่อน มียอมให้ผู้หนึ่งผู้ใดดูเป็นอันขาด ครั้นเสด็จไปถึง ไปถามถึงเรื่องของเก่า ท่านสมภารก็ยินดีเชิญเสด็จเข้าไปในกุฏิ แล้วยกหีบห่อของโบราณที่ได้สะสมไว้มากถวายให้ทอดพระเนตร และยอมให้ทรงเลือกแต่จะพอพระราชประสงค์ ทรงเลือกได้เครื่องสัมฤทธิ์ของโบราณ คือพระพุทธรูป เป็นต้น ซึ่งเป็นของแปลกดีหลายอย่าง ออกจากพระประโทณ มาประทับทำครัวเย็นที่บ้าน ซึ่งพระเวียงไฉนออกไปตั้งผสมม้าอยู่ที่ธรรมศาลา แล้วเสด็จกลับมาทางเรือถึงบ้านจันทรา เวลาสัก ๒ ทุ่ม...”

๑๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินวัดพระประโทณเจดีย์ พระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงคราม (ชม สุนทรารชุน) ได้นำโบราณวัตถุทำด้วยสำริด ๒ ชิ้น มาถวาย เป็นครุฑลายปรุรูปครุฑปราบมาร ๑ แผ่น และรูปกระบี่ปราบมาร ๑ แผ่น เป็นของที่พระอธิการกลั่น ฉายาเปสโล ซึ่งต่อมาภายหลังมีสมณศักดิ์เป็น พระครูสมถกิตติคุณ (กลั่น เทศนาบุญ) ขุดได้ในลานวัดพระประโทณเจดีย์ เจ้านายหลายพระองค์พิจารณาแล้วเห็นว่า ควรนำมาติดด้ามองกระบี่อุชครุฑพ่าห์ แต่ที่ด้ามองนั้นมีรูปติดอยู่แล้ว จึงเห็นชอบให้สร้างองขนาดย่อมขึ้นสำหรับใช้แห่บนหลังม้า เรียกว่าองพระกระบี่อุชครุฑพ่าห์น้อย โดยใช้ครุฑสำริดคู่นี้ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงลงพระคาถาติดที่ด้ามอง ต่อมาจึงใช้เป็นองในการนำขบวนเสด็จ ซึ่งในปี ๒๔๕๐ และ ๒๔๕๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงใช้รูปครุฑดังกล่าวเขียนรูปพระนารายณ์ทรงครุฑขึ้นทูลเกล้าถวายรัชกาลที่ ๕ เพื่อทำเป็นพัดสำหรับใช้ในพิธีวิปสมงคล และในงานพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก พัดนี้ส่งไปทอไหมจากประเทศญี่ปุ่น พัดพื้นไหมสีน้ำเงินใช้ในงานวันวิปสมงคล พัดพื้นไหมสีแดงใช้ในงานวันรัชมังคลาภิเษก

พัดตราครุฑพ่าห์

ธงพระครุฑพ่าห์รูปพระนารายณ์ทรงครุฑ

โบราณวัตถุสำริด

พ.ศ. ๒๔๕๓ พระครูสมถกิตติคุณ (กลิ่น เปสโล) เจ้าอาวาสวัดพระประโทนเจดีย์ ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะเขต (ปัจจุบันคือตำแหน่งเจ้าคณะอำเภอ)

พ.ศ. ๒๔๗๘ พระประโทนเจดีย์ได้ขึ้นทะเบียนโบราณสถาน ในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๕๒ ตอนที่ ๗๕ วันที่ ๘ มีนาคม ๒๔๗๘

พ.ศ. ๒๔๘๓ มีการขุดแต่งเจดีย์จุลประโทน อยู่ห่างจากพระประโทนเจดีย์ ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๕๐๐ เมตร

พ.ศ. ๒๕๐๖ พระครูวินยาภินันท์ (หวัง พุทฺธสโร) ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะตำบลดอนยายหอม จนถึงปี ๒๕๑๔

พ.ศ. ๒๕๑๑ ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีหลายอย่างที่สำคัญ ได้แก่ พระพุทธรูปทองคำและสำริด ภาพปูนปั้น และดินเผาเล่าเรื่องชาดกในพุทธศาสนา ณ เจดีย์จุลประโทน

พ.ศ. ๒๕๐๗ ได้รับการคัดเลือกให้เป็นวัดพัฒนาตัวอย่างของกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ในสมัยพระครูวินยาภินันท์ (หวัง พุทฺธสโร)

พ.ศ. ๒๕๑๔ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จเป็นการส่วนพระองค์มานมัสการพระประโทนเจดีย์ วันที่ ๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๔ โดยมีพระอธิการจวนธมฺมธโร เจ้าอาวาสในขณะนั้น (ปัจจุบัน คือ พระราชเจดีย์ภิบาล) รัับปฏิสังขรณ์สนทนาธรรม และถวายข้อมูลเกี่ยวกับพระประโทนเจดีย์

พ.ศ. ๒๕๒๗ วัดพระประโทนเจดีย์ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ยกขึ้นเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๗ โดยกระทรวงศึกษาธิการ ได้ประกาศตั้งเมื่อวันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๗ และวันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๗ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (วาสน์ วาสโน) ประธานเครื่องหมายประกาศเกียรติคุณสำหรับวัดพัฒนาตัวอย่างที่มีผลงานดีเด่นแก่เจ้าอาวาส

พ.ศ. ๒๕๒๘ นายสมาน แสงมลิ อดีตปลัดกระทรวงศึกษาธิการ พร้อมด้วยคณะประมาณ ๑๕ คน เยี่ยมชมวัดพระประโทนเจดีย์วรวิหาร โดยมีพระครูประโทนเจดีย์ภิบาล ตำแหน่งขณะนั้น (ปัจจุบัน พระราชเจดีย์ภิบาล) เจ้าอาวาส ให้การต้อนรับพาชมบริเวณวัด ด้วยเป็นวัดพัฒนาดีเด่น มีระเบียบ เรียบร้อย สะอาด สวยงาม เหมาะสำหรับพุทธศาสนิกชน เป็นสถานที่สำคัญทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีของชาติ เป็นแหล่งเรียนรู้ของจังหวัดนครปฐม และเป็นสถานที่ท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์

พ.ศ. ๒๕๓๗ พระครูประโฑณเจติยาภิบาล เจ้าอาวาสวัดพระประโฑณเจติยวรวิหาร ได้รับพระราชทานตั้งสมณศักดิ์เป็นพระครูสัญญาบัตรเจ้าอาวาสพระอารามหลวงชั้นตรี เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญ ที่พระประโฑณเจติยาภิรักษ์ เป็นรูปแรกของวัด

พ.ศ. ๒๕๓๖ จัดงานฉลองพระอารามหลวง และสมณศักดิ์เจ้าอาวาส

พ.ศ. ๒๕๔๒ พระประโฑณเจติยาภิรักษ์ ได้รับพระราชทานเสาศาสนาธรรมจักรโล่ที่ระลึก ผู้ทำคุณประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาด้านการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม

พ.ศ. ๒๕๔๔ พระมหาอุทตนา นรเชฎฐโฐ สอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค เป็นรูปแรกของวัดพระประโฑณเจติยวรวิหาร

พ.ศ. ๒๕๔๕ ตั้งกรรวิหารธรรมภายในวัด โดยวัฒนธรรมจังหวัดเป็นผู้ดำเนินการ และผู้ว่าราชการจังหวัดนครปฐมเป็นประธาน

พ.ศ. ๒๕๔๕ พระครูศรีเจติยาภิบาล (สมัย สจุจวโร) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระประโฑณเจติย สอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค ขณะเป็นพระครูสัญญาบัตรชั้นเอก

พ.ศ. ๒๕๔๘ กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข ประกาศให้วัดพระประโฑณเจติยวรวิหาร เป็นวัดส่งเสริมสุขภาพ

พ.ศ. ๒๕๔๘ พระประโฑณเจติยาภิรักษ์ เจ้าอาวาส ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ จากพระราชาคณะชั้นสามัญ เป็นพระราชาคณะชั้นราชที่ พระราชเจติยาภิบาล

พ.ศ. ๒๕๔๘ ชุดแต่งองค์พระประโฑณเจติย โดยสำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี เพื่อศึกษาข้อมูลทางวิชาการในการบูรณะ

พ.ศ. ๒๕๔๙ บูรณปฏิสังขรณ์องค์พระประโฑณเจติย โดยกรมศิลปากร

พ.ศ. ๒๕๕๐ บรรจุพระสารีริกธาตุ และประดิษฐานนภศูลบนยอดเจติยพระประโฑณ เมื่อวันที่ ๑๘ ธันวาคม ตรงกับขึ้น ๙ ค่ำ เดือนอ้าย เวลา ๐๙.๑๙ น.

พ.ศ. ๒๕๕๒ ได้รับคัดเลือกให้เป็นสำนักศาสนศึกษาดีเด่น ระดับประเทศ ลำดับที่ ๒๘ ในจำนวน ๕๐ ลำดับทั่วประเทศ จากสมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ แม่กองบาลีสนามหลวง และได้รับพัดเชิดชูเกียรติคุณและทุนการศึกษาจำนวน ๒๐,๐๐๐ บาท

ตราประจำจังหวัดนครปฐม

ประวัติศาสตร์เมืองนครปฐม*

นครปฐมเป็นเมืองที่มีประวัติความเป็นมายาวนาน ปราภรณ์ร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ตั้งแต่ยุคหินใหม่ จากการศึกษาการดำรงชีวิตของมนุษย์ในยุคนี้พบว่าจะใช้ชีวิตแบบไม่เร่ร่อนและมีแหล่งปลูกพืชอันอุดมสมบูรณ์แล้ว โดยตั้งหลักแหล่ง เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ตามบริเวณที่ราบลุ่ม ซึ่งชุมชนดังกล่าวได้พัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมือง

สภาพภูมิศาสตร์ของเมืองนครปฐม เป็นเมืองที่ตั้งอยู่บริเวณชายฝั่งทะเลเดิม จากการศึกษาของ ทิวา ศุภจรรยา และผ่องศรี วนาสิน สรุปได้ว่า บริเวณที่ตั้งของเมืองนครปฐมโบราณ ย้อนหลังไปราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖ นั้น ตั้งอยู่ชายฝั่งทะเล เป็นเมืองที่มีเรือเดินสมุทรเข้าจอดได้ถึงตัวเมือง ลักษณะของอ่าวไทยเมื่อ ๑,๕๐๐ ปีมาแล้ว อยู่สูงขึ้นไปกว่าปัจจุบันประมาณ ๑๕๐ กิโลเมตร คือ เป็นอ่าวโค้งลึกเข้าไปในแผ่นดินทางด้านเหนือ จดลพบุรีและสิงห์บุรี ด้านตะวันตกจรดราชบุรี นครปฐม อุทุมพร สุพรรณบุรี และด้านตะวันออกจรดนครนายก พนมสารคาม พนมสนิคม ชลบุรี

จากการศึกษาทางโบราณคดีพบสมอเรือขนาดใหญ่ที่วัดธรรมศาลา ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่ ตั้งอยู่ห่างจากตัวเมืองนครปฐมปัจจุบันไปทางทิศตะวันออก ๗ กิโลเมตร นอกจากนั้นยังมีชื่อหมู่บ้านในเขตเมืองนครปฐมยังแสดงถึงพื้นที่ที่เคยอยู่ริมทะเล เช่น แหลมบัว แหลมกระเจา แหลมมะเกลือ แหลมชะอูย หรือบ้านอ่าว เป็นต้น

บริเวณเมืองนครปฐมมีลำน้ำสำคัญ ๒ สาย และมีลำน้ำสาขาแยกไปอีกหลายสาย ซึ่งปัจจุบันยังปรากฏอยู่คือ

ลำน้ำห้วยยาง แยกจากแม่น้ำแม่กลองที่บ้านท่าเรือ อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี ไหลลงแม่น้ำท่าจีนที่อำเภอบางเลนจังหวัดนครปฐม ลำน้ำห้วยยางเมื่อไหลมาถึงบ้านห้วยเขา อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี ได้แยกออกมาเรียกว่าคลองทัพหลวง และเรียกชื่อกันตามท้องถิ่นที่ไหลผ่าน เช่น คลองพะเนียงแตก คลองบางพระ คลองทัพหลวง และได้แยกเป็นลำน้ำใหญ่อีก ๒ สาย คือ คลองวังตะกั่วผ่านวังใหม่เป็นเกลียวเข้าตัวเมืองนครปฐม กับคลองบางแก้วไหลผ่านใกล้ ๆ กับวัดพระประโทนเจดีย์ ซึ่งเป็นบริเวณเมืองนครปฐมสมัยโบราณ ผ่านวัดธรรมศาลาออกแม่น้ำท่าจีนที่อำเภอนครชัยศรี

*นายธีระ แก้วประจันทร์ นักอักษรศาสตร์ชำนาญการพิเศษ กลุ่มประวัติศาสตร์ สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
ค้นคว้าเรียบเรียง

ลำน้ำบางแรม ไหลแยกจากแม่น้ำแม่กลองที่บ้านท่าผา อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี ไหลลงแม่น้ำท่าจีนที่อำเภอสสามพราน เรียกชื่อตามท้องถื่นที่ไหลผ่าน เช่น คลองท่าผา คลองบางยาง คลองหนองดินแดง คลองบางแรม คลองวังไทร คลองบางระกำ

จากลักษณะภูมิประเทศดังกล่าว คือการอยู่ใกล้ทะเลและมีลำน้ำหลายสายไหลผ่าน ทำให้เมืองนครปฐมเป็นดินแดนที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นเมืองทำการค้าสำคัญโดยมีลำน้ำต่าง ๆ เป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อค้าขายจากภายนอกได้อย่างกว้างขวาง นครปฐมจึงเป็นเมืองที่มีพัฒนาการด้านต่าง ๆ มาตั้งแต่สมัยโบราณจนปัจจุบัน

เมืองนครปฐมสมัยทวารวดี

เมืองนครปฐมโบราณที่สำคัญ คือ เมืองนครชัยศรี ซึ่งอยู่ห่างจากตัวจังหวัดนครปฐมปัจจุบันไปทางทิศตะวันออก ๒ กิโลเมตร ชื่อเมืองโบราณของนครปฐมนั้น เรียกว่า นครไชยสิน นครชัยศรี หรือเมืองพระประโทน

ศรีศักร วัลลิโภดม ได้ตรวจภาพถ่ายทางอากาศพบว่าเมืองนครปฐมโบราณคือเมืองนครชัยศรี ตั้งอยู่ห่างจากองค์พระปฐมเจดีย์ออกไปทางทิศตะวันออกราว ๒ กิโลเมตรดังกล่าวแล้ว โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่วัดพระประโทนเจดีย์ จากภาพถ่ายทางอากาศเมืองนครชัยศรีนั้น เป็นเมืองขนาดใหญ่ขนาด ๓,๖๐๐x ๒,๐๐๐ เมตร ใหญ่กว่าเมืองโบราณต่าง ๆ ที่พบในประเทศไทยสมัยก่อนกรุงศรีอยุธยา จากการสำรวจศึกษาพบร่องรอยของโบราณสถานจำนวนมาก ภายในเมืองนครชัยศรีหรือเมืองนครปฐมโบราณมีโบราณสถานสำคัญ ๒ แห่งคือ พระประโทนเจดีย์ ซึ่งตั้งอยู่กลางเมืองกับจุลประโทนเจดีย์ ซึ่งอยู่ห่างไปทางตะวันออกเฉียงเหนือเล็กน้อย นอกจากนี้ยังมีโบราณสถานซึ่งอยู่นอกเมืองคือ วัดพระเมรุ พระปฐมเจดีย์ วัดพระงามอยู่ทางทิศตะวันตก ทางทิศตะวันออกคือ วัดธรรมศาลา ทางทิศใต้คือวัดดอนยายหอม

ที่มาของชื่อทวารวดีปรากฏในเอกสารจีน จากบันทึกของภิกษุเหียนจิ่ง (Hien Tsiang) และภิกษุอี้จิง (I-Tsing) ซึ่งได้เดินทางจากจีนไปอินเดียได้กล่าวถึงแคว้นโตโลโปตี (To Lo Po Ti) คือทวารวดี ซึ่งศรีศักร วัลลิโภดมได้ให้ความหมายของทวารวดีไว้ ๓ ประการ คือ

๑. หมายถึงรัฐ
๒. เป็นชื่อเรียกสมัยหรือช่วงเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗ (บางแห่งหมายถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖)
๓. เป็นชื่อรูปแบบของศิลปกรรม

เมืองโบราณสมัยทวารวดีมีอยู่ทุกภาคของประเทศไทย ที่รู้จักกันดีได้แก่เมืองอุทอง เมืองนครชัยศรี เมืองคูบัว เมืองศรีมโหสถ เมืองศรีเทพ เป็นต้น เมืองเหล่านี้ดำรงความเป็นอิสระ ปกครองโดยผู้นำของตน แต่มีได้หมายความว่าแต่ละเมืองจะมีความเป็นเอกเทศ ย่อมมีเมืองที่ทรงอิทธิพลเหนือกว่าครอบงำเมืองที่ด้อยกว่า จนเกิดเป็นกลุ่มเมือง หรือ แวนแคว้นได้ ซึ่งอาจเกิดจากความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ความสัมพันธ์ทางการค้า ตลอดจนการติดต่อทางวัฒนธรรม

เรื่องเมืองนครชัยศรี ปรากฏเรื่องราวในตำนานพระปฐมเจดีย์ และพระประโทนเจดีย์ ฉบับพระยามหาอรรณนิกรและฉบับนายทอง ความว่า

“...แต่ก่อนพระนครไชยศรียังมีได้ตั้งเมือง มีตำบลบ้านพราหมณ์อยู่ เรียกว่าบ้านโทณะพราหมณ์ ซึ่งเอาโทณะ คือ ทนทานทองที่ดวงพระบรมธาตุ พระพุทธเจ้าบังญูไว้ในเรือนหินนั้นแล ว่าเมื่อพระพุทธเจ้าล่วงแล้ว ๑,๑๓๓ พรรษา ครั้นอยู่มายังมีพระยาองค์หนึ่ง ชื่อท้าวศรีสิทธิไชยพราหมเทพ มาแต่เมืองมโนห์หัน ต่อเมืองยโสธร ท้าวเธอจึงสร้างเมืองนครไชยศรีขึ้นเป็นเมืองใหญ่...”

จากการศึกษาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีพบศิลปวัตถุสมัยทวารวดีจำนวนมาก ในบริเวณเมืองนครปฐมโบราณหรือเมืองนครชัยศรี โดยเฉพาะที่เจดีย์จุลประโทน ซึ่งพบลายปูนปั้นแสดงลักษณะทางสังคมของเมืองนครชัยศรีได้อย่างเด่นชัด ปัจจุบันลายปูนปั้นดังกล่าว เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ และที่เจดีย์พระประโทน ซึ่งเป็นศาสนสถานที่อยู่กลางเมืองนครชัยศรี พบโบราณวัตถุสมัยทวารวดีมากมายทั้งรูปปูนปั้น ส่วนของศาสนสถาน พระพุทธรูป แต่เป็นที่สังเกตได้ว่า โบราณวัตถุที่พบที่วัดพระประโทนเจดีย์นั้น น้อยกว่าที่พบที่เจดีย์จุลประโทน โดยเฉพาะโบราณวัตถุสำคัญที่จัดแสดงไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์นั้นมาจากบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์และเจดีย์จุลประโทนเป็นสำคัญ ทั้งนี้สันนิษฐานว่า เนื่องจากวัดพระประโทนเจดีย์อยู่ใกล้ถนนเพชรเกษมระหว่างการตัดถนน วัดอุโบราณอาจถูกทำลายหรือสูญหายไประหว่างการสร้างถนน

จากการพบเหรียญเงินจารึกอักษรปัลลวะภาษาสันสกฤตข้อความว่า “ศรีทวารวดี ศุวรปุณยะ” ซึ่งศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ อ่านและตีความว่า “บุญกุศลของพระราชา แห่งทวารวดี” หรือ “พระเจ้าทวารวดีผู้มีบุญอันประเสริฐ” และต่อมาได้พบเหรียญลักษณะนี้ที่ คูบัว ราชบุรี เมืองดงดอน จังหวัดชัยนาท และที่อุทอง สุพรรณบุรี และได้ตีความข้อความบนเหรียญใหม่ว่า “การบุญของพระเจ้าศรีทวารวดี” แสดงถึงการมีตัวตนของรัฐทวารวดี และเป็นรัฐที่ปกครองโดยระบบกษัตริย์

จากการศึกษาศิลปวัตถุที่ค้นพบในเมืองนครชัยศรีทำให้ทราบถึงลักษณะทางสังคมของเมืองนี้ได้หลายอย่างเช่น จากรูปลายปูนปั้นที่พบที่เจดีย์จุลประโทนแสดงให้เห็นถึงลักษณะชนชั้นทางสังคม จากเครื่องแต่งกายและเครื่องประดับที่ปรากฏว่ามีชนชั้นผู้ปกครอง ทหารและสามัญชน และแสดงให้เห็นว่ามีการติดต่อกับชาวต่างชาติ

โบราณวัตถุสำคัญที่พบในเมืองนครชัยศรี ยังมีพระพุทธรูปที่วัดพระเมรุ ธรรมจักรที่วัดพระปฐมเจดีย์และที่วัดพระงาม พระพิมพ์ ซึ่งที่วงล้อธรรมจักรหรือที่พระพิมพ์ มีจารึกคาถาภาษาบาลี เรียงง่าย ๆ ว่า คาถา เข ธมฺมา เป็นอักษรปัลลวะ มีใจความว่า

เขธมฺมา เหตุปฺปภา เตสํ เหตุํ ตถาคโตอาห
เตสญฺจ โยนิโรโร เอวํ วาที มหาสมโณ

แปลว่า "ธรรมทั้งหลายใด ๆ ย่อมไหลมาแต่เหตุทั้งสิ้น เมื่อเหตุดับแล้วธรรมทั้งปวงก็ดับสูญ สมเด็จพระสมณ มีพระพุทธรูปกาตรัส ดังนี้" ซึ่งแสดงถึงความเจริญของพุทธศาสนาในบริเวณนี้

เมืองกำแพงแสน

เมืองโบราณสมัยทวารวดีอีกแห่งหนึ่งในบริเวณเมืองนครปฐม คือ เมืองกำแพงแสน ซึ่งอยู่ห่างจากตัวจังหวัดนครปฐมไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ประมาณ ๒๐ กิโลเมตร เมืองกำแพงแสนเป็นเมืองขนาดเล็ก ตั้งอยู่ที่บ้านทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ลักษณะตัวเมืองมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ รูปเกือบกลม มีเนื้อที่ประมาณ ๓๑๕ ไร่ คูเมืองมีความกว้าง ๓๐ เมตร ยาวรอบเมืองประมาณ ๒.๗๒ กิโลเมตร ภายในตัวเมืองมีเนินอยู่หลายแห่ง มีสระน้ำ ๒ แห่ง พบโบราณวัตถุหลายชนิด เช่น ธรรมจักรศิลา พระพุทธรูปสำริด ระฆังหิน ลายปูนปั้นประดับศาสนสถาน หินบดยา แหวนโลหะ

จากซากโบราณสถานและโบราณวัตถุแสดงถึงความหนาแน่นของชุมชน ประการสำคัญที่ตั้งของเมืองกำแพงแสนตั้งอยู่ระหว่างเมืองใหญ่ ๒ เมือง คือ เมืองอู่ทองและเมืองนครชัยศรี สันนิษฐานว่าเป็นเมืองเศรษฐกิจ เป็นเส้นทางการค้าทั้งทางบกและทางน้ำ เป็นสถานที่พักและเปลี่ยนสินค้า

เมืองโบราณสมัยทวารวดี ๒ เมือง คือเมืองนครชัยศรีและเมืองกำแพงแสน โบราณสถานและโบราณวัตถุที่พบแสดงให้เห็นถึงลักษณะสำคัญของเมือง เช่น เป็นเมืองติดต่อกับการค้ากับต่างประเทศ อิฐที่สร้างศาสนสถานพบว่ามีเกลบปนอยู่มากแสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้

เป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญ การพบคิวลึงค์ เทวรูป พระพุทธรูป แสดงว่าประชาชนในเมืองนี้ นับถือทั้งศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธ และความในจารึกบางหลัก เช่น จารึกวัดโพธิ์ร้าง แสดงถึงความเชื่อเกี่ยวกับการทรงเจ้าด้วย

เมืองนครชัยศรี และกำแพงแสนเจริญรุ่งเรืองอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ และเมืองนครชัยศรีอาจมีฐานะเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีช่วงใดช่วงหนึ่งหลังเมืองอู่ทอง เนื่องจากเป็นเมืองสมัยทวารวดีที่มีขนาดใหญ่ มีศาสนสถานขนาดใหญ่ งานศิลปกรรมฝีมือช่างชั้นสูง รวมทั้งหลักฐานแสดงการเผยแพร่พุทธศาสนาที่สำคัญ ได้แก่ เสาธรรมจักรเป็นจำนวนมาก แสดงให้เห็นว่าเมืองนครชัยศรีน่าจะเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุดของวัฒนธรรมทวารวดี

เมืองนครชัยศรีเสื่อมสลายลงไปในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ นักวิชาการได้สันนิษฐานถึงการล่มสลายไปของเมืองนี้ไว้หลายประการด้วยกัน เช่น ถูกข้าศึกภายนอกเข้ามาโจมตี การเปลี่ยนแปลงของลำน้ำสำคัญ หรืออิทธิพลของขอมที่แผ่อิทธิพลเข้ามา และจากการศึกษาของนักประวัติศาสตร์พบโครงกระดูกกระดูกจำนวนมากอยู่ในลำน้ำบริเวณเมืองนครชัยศรี แสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงบางอย่างอย่างรุนแรง อันอาจจะเป็นสาเหตุหนึ่งของการล่มสลายไปของเมืองนครชัยศรี

นครปฐมสมัยสุโขทัย

ในสมัยสุโขทัย ไม่ปรากฏชื่อนครปฐม แต่จากจารึกสมัยสุโขทัยหลักที่ ๒ หรือจารึกวัดศรีชุม กล่าวถึงพระเถระหลานของพ่อขุนผาเมือง ชื่อพระศรีศรัทธาราชจุฬามณี ได้ออกบวชและจาริกแสวงบุญไปยังลังกาด้วยบุญบารมีกษัตริย์ลังกา ถวายสมณศักดิ์เสมอด้วยสังฆราช เป็นสมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี ศิริรัตนลังกาที่ปมหาสามี สมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธา เดินทางออกจากดินแดนประเทศไทยไปลังกาเมื่อ พ.ศ. ๑๘๗๓ และเดินทางกลับมาเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๘๑-๑๘๘๓ โดยเดินทางผ่านเข้ามาทางตะนาวศรี เพชรบุรี ราชบุรี และกล่าวถึงนครพระกฤษณ์ ซึ่งนักวิชาการตีความว่า หมายถึงเมืองนครปฐมโบราณหรือเมืองนครชัยศรี และได้ประกอบกุศลที่สำคัญคือบูรณะพระมหาเจดีย์ ซึ่งประดิษฐานอยู่กึ่งกลางพระนครเรียกว่าพระธม และยังสามารถนำพระพุทธรูปศิลาเก่าที่หักพังอยู่หลายองค์มาซ่อมแซมให้สมบูรณ์อีกด้วย เมืองนครปฐมโบราณในสมัยสุโขทัย มีฐานะเป็นเมืองอยู่ใต้การปกครองของสุโขทัย และยังให้ความสำคัญของเมืองนี้ จากการบูรณะมหาเจดีย์และซ่อมแซมพระพุทธรูปดังปรากฏในศิลาจารึกวัดศรีชุม

นครปฐมสมัยอยุธยา

จนถึงสมัยอยุธยา รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เวลานั้นพม่ายกทัพมาโจมตีอยุธยาอยู่หลายครั้ง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้รวมพื้นที่เมือง ๓ เมือง ขึ้นเป็นเมืองชื่อตามเมืองโบราณว่า เมืองนครชัยศรีเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่า

“...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ไพร่พลเมืองตรี จัตวา ปากใต้เข้าพระนครนี้น้อย หนีออกอยู่ดงห้วยเขาต้อนไม่ได้เป็นอันมาก ให้บ้านท่าจีนตั้งเป็นเมืองสาครบุรี ให้เอาบ้านตลาดขวัญตั้งเป็น เมืองนนทบุรี ให้แบ่งเอาแขวงเมืองราชบุรี แขวงเมืองสุพรรณบุรีเป็น เมืองนครไชยศรี...”

เมืองนครชัยศรีตั้งขึ้น เพราะการรุกรานของพม่า จึงได้เตรียมการระดมไพร่พลเพื่อรับศึก เพื่อให้ควบคุมไพร่ไม่ให้หลบหนีและเป็นเพราะเมืองที่รวมเข้าเป็นเมืองนครชัยศรีนั้นเป็นย่านการค้านำสินค้าจากเมืองต่าง ๆ ล่องไปขายบริเวณปากอ่าว และรับสินค้าจากภายนอกเข้ามาขาย การตั้งเมืองนครชัยศรีจึงหวังผลทั้งด้านการป้องกันข้าศึกและการค้าขาย

เมืองนครชัยศรีที่ตั้งขึ้นใหม่ในสมัยอยุธยาเป็นเมืองขนาดเล็กตั้งอยู่ริมแม่น้ำนครชัยศรีหรือแม่น้ำท่าจีน โดยอยู่ห่างจากเมืองนครชัยศรีเดิมไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๑๐ กิโลเมตร เมืองนครชัยศรีตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำสำคัญ ๒ สาย คือ แม่น้ำนครชัยศรีและแม่น้ำเจ้าพระยา โดยมีคูคลองหลายสายเชื่อมต่อกับอยุธยา และตัวเมืองนครชัยศรี เช่น คลองโยง คลองบางเชือกหนังที่เชื่อมแม่น้ำนครชัยศรีกับแม่น้ำเจ้าพระยา พื้นดินบริเวณนี้จึงมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก และเป็นชุมชนทางการค้าและที่ป่าไม้หนาแน่น เพราะนครชัยศรีเป็นแหล่งจับช้างแหล่งหนึ่ง ดังปรากฏชื่อตำบลในอำเภอนครชัยศรีปัจจุบันคือ ตำบลเพนียด เมืองนครชัยศรีในสมัยอยุธยา ปรากฏฐานะในกฎหมายตราสามดวงว่า ตำแหน่งผู้ปกครองคือ “ออกพระสุนทรบุรียศรีพิไชยสงคราม” นักประวัติศาสตร์มีความเห็นว่า เมืองนครชัยศรีมีฐานะเป็นเมืองจัตวา เป็นเมืองในเขตปกครองชั้นในหรือเมืองในวงราชธานีเช่นเดียวกับเมืองราชบุรี เพชรบุรี กาญจนบุรี สุพรรณบุรี สมุทรสาคร ผู้ครองเมืองเรียกว่า “ผู้รั้ง” ไม่เรียกว่าเจ้าเมือง เพราะไม่มีอำนาจเด็ดขาดเหมือนเจ้าเมือง ต้องอยู่ภายใต้การควบคุมของราชธานีอย่างใกล้ชิด

จากการศึกษาสำรวจทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่วัดโบสถ์พบโบราณวัตถุ เช่น พระพุทธรูปศิลาทรงเครื่องขนาดใหญ่ และพระพุทธรูปศิลาขนาดรอง ๆ ลงมาเป็นศิลปะ

สมัยอยู่ทอง สันนิษฐานว่าชุมชนจากเมืองนครชัยศรีเดิมได้อพยพมาสร้างบ้านเมืองอยู่ที่เมืองนครชัยศรีแห่งใหม่ วัดกลางบางแก้วสันนิษฐานว่าเป็นวัดประจำเมืองนครชัยศรีสมัยอยุธยา และยังพบศิลปะสมัยอยุธยาตามวัดต่าง ๆ บริเวณใกล้เคียงกับเมืองนครชัยศรีสมัยนั้น เช่น ที่วัดศรีมหาโพธิ์ วัดห้วยพลู วัดตุ๊กตา และวัดบางพระ เป็นต้น

เมืองนครปฐมสมัยธนบุรี

สมัยธนบุรี เมืองนครชัยศรีมีความสำคัญด้านการสงคราม เนื่องจากอยู่ในเส้นทางเดินทัพของพม่า โดยเส้นทางเดินทัพของพม่าด้านทิศตะวันตกจะใช้เส้นทางเมืองราชบุรี สมุทรสงคราม สมุทรสาคร และเมืองนครชัยศรี ผู้ครองเมืองนครชัยศรีเป็นผู้มีความสามารถในการรบ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดให้ยกฐานะเจ้าเมืองเป็น พระยานครชัยศรี และได้ร่วมสงครามในครั้งสำคัญเช่นครั้งศึกอะแซห่วนก็ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๘ ทัพหลวงของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ยกขึ้นไปตั้งที่ปากน้ำพิง โปรดให้พระยานครชัยศรี ซึ่งตั้งค่ายอยู่ที่โพธิ์ประทับช้าง ยกทัพไปช่วยราชการทัพหลวง

ในสมัยธนบุรีเกิดภาวะขาดแคลนข้าว สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดให้ขุนนางควบคุมไพร่ออกไปบุกเบิกพื้นที่ทั่วบริเวณรอบ ๆ กรุงธนบุรี รวมทั้งบริเวณเมืองนครชัยศรีด้วย เมืองนครชัยศรีในสมัยกรุงธนบุรีเป็นเมืองขนาดเล็ก แต่มีบทบาทสำคัญมากขึ้นทั้งทางด้านการสงคราม และเป็นแหล่งเพาะปลูกที่สำคัญ

เมืองนครปฐมสมัยรัตนโกสินทร์

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ เมืองนครชัยศรีได้พัฒนาการหลายอย่างทั้งด้านการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม

ในสมัยนี้ไทยเริ่มติดต่อทำสัมพันธไมตรีค้าขายกับชาวตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อังกฤษได้แต่งตั้งนายจอห์น ครอบเฟิร์ด (John Crawford) เข้ามาเจรจาติดต่อทางการค้าแต่ไม่สำเร็จเนื่องจากมีเหตุขัดข้องบางอย่าง ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษได้ส่งร้อยเอก เฮนรี เบอร์นี (Captain Henry Burney) เข้ามาเจรจาทางการค้าจนสามารถทำสนธิสัญญาร่วมกันได้ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๕ เรียกว่า สนธิสัญญาเบอร์นี

ส่วนบริเวณเมืองนครชัยศรี มีการตั้งโรงงานน้ำตาลทรายขึ้นเป็นจำนวนมาก อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายเจริญมากในเมืองนี้ เนื่องจากแหล่งปลูกอ้อยและโรงงานน้ำตาลทรายอยู่บริเวณเดียวกัน คือริมแม่น้ำนครชัยศรี การขนส่งอ้อยเข้าโรงงานและส่งน้ำตาลทราย

เข้ากรุงเทพฯ ทำได้สะดวก เพราะมีคลองเชื่อมหลายสาย ประกอบกับดินในบริเวณเมือง นครชัยศรีเป็นดินเหนียวปนทราย ปลุกอ้อยได้ดี และได้อาศัยน้ำจากแม่น้ำในการปลุกอ้อย นอกเหนือจากน้ำฝน ส่วนด้านแรงงานซึ่งส่วนมากเป็นชาวจีน เนื่องจากเมืองนครชัยศรีอยู่ ไม่ไกลจากทะเลลึก ชาวจีนสามารถอพยพเข้ามาเป็นกรรมกรในโรงงานได้ง่าย ทั้งมาจาก กรุงเทพฯ และมาจากสมุทรสาคร

โรงงานน้ำตาลทรายจำนวนมาก จึงตั้งอยู่บริเวณเมืองนครชัยศรี สังฆราชปาเลกัวซ์ ซึ่งเดินทางผ่านเมืองนี้ได้บรรยายไว้ในบันทึกของท่านว่า

“ไร่อ้อยเป็นจำนวนมากทั้งสองฝั่งฟากแม่น้ำ แจ้งให้เราทราบว่ากำลังเข้าไปใกล้เขตจังหวัดนครชัยศรี เข้ามามากแล้ว ไม่ช้าก็เห็นโรงหีบอ้อยตั้ง เรียงรายอยู่เป็นระยะ ไม่ขาดสาย ข้าพเจ้านับได้กว่า ๓๐ โรง ซึ่งแต่ละโรงใช้กุลิ จีนิราว ๒๐๐ ถึง ๓๐๐ คน...”

การตั้งโรงงานน้ำตาลทรายหลายโรง ทำให้มีชาวจีนเข้ามาเป็นกรรมกรในโรงงาน และ ประกอบอาชีพอื่น ๆ เช่น เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ เมื่อชาวจีนมีจำนวนมากเป็นเหตุจูงใจให้เป็น กลุ่มเป้าหมายในการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ นักบวชคนสำคัญคือ คุณพ่ออัลบรันด์ (Albrand) เดินทางมาเผยแพร่ศาสนาที่ตำบลท่าข้ามริมแม่น้ำนครชัยศรี ทำให้บริเวณนี้เป็นแหล่งชาวจีน ที่นับถือศาสนาคริสต์แหล่งใหญ่มาจนปัจจุบัน

นอกจากนี้การที่มีชาวจีนรวมกันจำนวนมาก จนได้ตั้งสมาคมลับหรืออั้งยี่ขึ้นที่เมือง นครชัยศรี มีการบังคับให้คริสตังชาวจีนลงชื่อเข้าเป็นสมาคมลับ ถ้าไม่ยอมจะถูกทุบตี บางแห่ง ถึงกับประทุติตัวเป็นโจรปล้นพ่อค้าชาวจีน รัฐบาลต้องส่งกำลังไปปราบปราม แต่ชาวจีนกลับ ใช้กำลังอาวุธต่อสู้กับเจ้าหน้าที่จน พ.ศ. ๒๓๙๐ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค ต่อมาดำรงตำแหน่งสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์) ไปปราบปราม เหตุการณ์ถึงสงบเรียบร้อย อั้งยี่ชาวจีนเกิดขึ้นหลายแห่ง จากการปราบปราม อั้งยี่อย่างเด็ดขาดของเจ้าพระยาพระคลังในครั้งนั้นทำให้ชาวบ้านกล่าวกันว่า “เจ้าพระยาพระคลัง เดือน ๔ เล่นตรุษเมืองนครชัยศรี เดือน ๕ เล่นสงกรานต์เมืองฉะเชิงเทรา”

อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายเจริญรุ่งเรืองอยู่จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มตกต่ำลง จนหมดความสำคัญไป มีปัจจัยจากภายนอกคือ ประเทศชวา ฟิลิปปินส์ จีน อินเดีย และญี่ปุ่น ซึ่งเคยซื้อน้ำตาลทรายจากไทยสามารถผลิตน้ำตาลทราย

ได้เอง จึงเลิกซื้อน้ำตาลทรายจากไทย อีกประการ คือ ประเทศในยุโรปผลิตน้ำตาลทรายจากหัวบีท (Beet) ทำให้ปริมาณน้ำตาลทรายในตลาดโลกเพิ่มมากขึ้น ราคาน้ำตาลจึงตกต่ำลง และการที่ไทยทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๙๘ และทำสนธิสัญญากับประเทศอื่น ๆ ในลักษณะเดียวกันทำให้ประเทศต่าง ๆ ส่งน้ำตาลเข้ามาขายโดยเสียภาษีขาเข้าตามกำหนดร้อยละ ๓ ทำให้น้ำตาลจากต่างประเทศราคาถูกกว่าราคาน้ำตาลที่ผลิตในประเทศ

อย่างไรก็ตามแม้อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายจะตกต่ำลง แต่จากการที่ไทยทำสนธิสัญญากับประเทศต่าง ๆ โดยมีสาระสำคัญด้านการค้า คือ การเก็บภาษีขาเข้าร้อยละ ๓ ดังกล่าวแล้ว ทำให้ไทยสามารถส่งข้าวไปขายได้สะดวกขึ้น พื้นที่ปลูกอ้อยจึงเปลี่ยนเป็นพื้นที่ทำนา และทำให้เมืองนครชัยศรีเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญแห่งหนึ่งของประเทศ

การก่อสร้างองค์พระปฐมเจดีย์

การก่อสร้างองค์พระปฐมเจดีย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผลให้เมืองนครปฐมพัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างองค์พระปฐมเจดีย์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ โดยสร้างครอบเจดีย์องค์เดิมไว้ แล้วเสร็จในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่ยังดำเนินการก่อสร้างองค์พระปฐมเจดีย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างวังปฐมนครทางทิศตะวันออกใกล้กับองค์พระปฐมเจดีย์เป็นที่ประทับเวลาเสด็จมานมัสการองค์พระปฐมเจดีย์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ขุดคลองเจดีย์บูชาขึ้นในระยะเวลาใกล้ ๆ กับการสร้างองค์พระปฐมเจดีย์ ระยะทางจากแม่น้ำนครชัยศรีไปจนถึงองค์พระปฐมเจดีย์ จุดประสงค์เพื่อขนส่งอุปกรณ์ในการก่อสร้างองค์พระปฐมเจดีย์ และเป็นเส้นทางสัญจรนอกจากเป็นเส้นทางสัญจรแล้วการขุดคลองยังเป็นการเปิดพื้นที่ทำนาบริเวณสองข้างคลองด้วย

คลองอีกสายหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ขุดขึ้นคือ คลองมหาสวัสดิ์ คลองสายนี้ขุดใน พ.ศ. ๒๔๐๓ ขุดตั้งแต่วัดชัยพฤกษ์มาลา ไปออกแม่น้ำท่าจีนที่บ้านจิวราย ดังนั้น คลองมหาสวัสดิ์กับคลองเจดีย์บูชาเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองนครปฐม โดยมีแม่น้ำนครชัยศรีเป็นตัวเชื่อมคลองมหาสวัสดิ์ นอกจากจะเป็นเส้นทางจากกรุงเทพฯ ไปนครปฐมแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์พระราชทานที่ดินข้างคลองแก่พระราชโอรส พระราชธิดา เนื้อที่ริมคลองสองสายสามารถบุกเบิกที่นาได้จำนวนมาก คลองเจดีย์บูชาขยายที่นาได้ ๒๖,๙๔๐ ไร่ คลองมหาสวัสดิ์ขยายที่นาได้ ๒๑,๘๘๒ ไร่

ส่วนการสร้างองค์พระปฐมเจดีย์นั้น ทำให้บริเวณองค์พระปฐมเจดีย์คึกคักขึ้น เพราะมีผู้คนมานมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ พระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินมาเสมอ มีการมาตั้งร้านค้าบ้านเรือนเกิดชุมชนเจริญขึ้น

การจัดตั้งมณฑลนครชัยศรี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เปลี่ยนแปลงการปกครองส่วนภูมิภาค จากลักษณะที่เรียกว่า "กินเมือง" เป็นการปกครองแบบ "เทศาภิบาล" โดยให้รวมเอาหัวเมืองเข้าเป็นกลุ่มตามความเหมาะสม เรียกว่า "มณฑล" ให้รวมอำนาจการบังคับบัญชาขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย ผู้บัญชาการมณฑลเรียกว่า ข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครชัยศรีก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ประกอบด้วย เมืองนครชัยศรี เมืองสุพรรณบุรี และเมืองสมุทรสาคร ตั้งที่ว่าการมณฑลที่เมืองนครชัยศรี การก่อตั้งมณฑลนครชัยศรี นอกจากจะจัดตั้งขึ้นเพื่อจัดการปกครองส่วนภูมิภาคแบบใหม่แล้ว ยังเนื่องจากความไม่สงบเรียบร้อยของบ้านเมือง โจรผู้ร้ายชุกชุมและเจ้าหน้าที่บ้านเมืองหย่อนความสามารถ

เมื่อตั้งมณฑลนครชัยศรีแล้ว ได้จัดการแก้ปัญหาเรื่องความย่อหย่อนของเจ้าหน้าที่บ้านเมือง โดยเปลี่ยนตัวเจ้าหน้าที่ผู้มีความสามารถเข้มแข็งในทางราชการ ออกไปจัดการบ้านเมืองให้เรียบร้อย ปราบปรามโจรผู้ร้ายให้สงบ นอกจากนี้ได้จัดตั้งกองกำลังเรียกว่า พลตระเวน คอยดูแลความสงบเรียบร้อยตามแม่น้ำลำคลองซึ่งเป็นทางสัญจรของราษฎร ทำให้เหตุการณ์สงบลง การจัดตั้งมณฑลนครชัยศรี จึงเป็นผลให้เมืองนครปฐมมีความสงบเรียบร้อยขึ้น

การสร้างทางรถไฟสายเพชรบุรี

ทางรถไฟสายเพชรบุรี เริ่มเดินรถเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๖ ระยะทางยาว ๑๕๑ กิโลเมตร ตัดผ่านชุมชนสำคัญคือ กรุงเทพฯ นครปฐม บ้านโป่ง โปธาราม ราชบุรี เพชรบุรี การสร้างทางรถไฟสายเพชรบุรีทำให้ชุมชนบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์เจริญมากขึ้นเพราะการคมนาคมสะดวก การติดต่อกับกรุงเทพฯ และชุมชนอื่น ๆ รวดเร็วขึ้นที่น่าสนใจ คือ ประชาชนเดินทางไปนมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ได้สะดวกขึ้น ก่อนเปิดการเดินรถไฟสายเพชรบุรี ประชาชนในบริเวณเมืองกาญจนบุรี เพชรบุรี นครปฐม นิยมเดินทางไปนมัสการพระแท่นดงรัง ซึ่งอยู่ในท้องที่เมืองกาญจนบุรี ครั้นเมื่อสร้างทางรถไฟสายเพชรบุรีแล้วประชาชนจึงหันมานมัสการองค์พระปฐมเจดีย์มากขึ้นเพราะหนทางไปมาสะดวก

พระราชกรณียกิจพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับเมืองนครปฐมอยู่เสมอ และทรงสนพระราชหฤทัยในองค์พระปฐมเจดีย์มาก และใน พ.ศ. ๒๔๕๐ ขณะยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร โปรดให้สร้างพระราชวังที่ประทับที่เมืองนครปฐม คือ พระราชวังสนามจันทร์ การก่อสร้างแล้วเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๕๓ เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ได้เสด็จประทับทรงประกอบพระราชกรณียกิจ เช่น การเล่นละคร โขน ทรงบทพระราชนิพนธ์ ตลอดจนเป็นที่ซ่อมรบเสือป่า ทำให้เมืองนครปฐมคึกคักมาก เนื่องจากมีข้าราชการตามเสด็จและซ่อมรบเสือป่า

ขณะที่บริเวณองค์พระปฐมเจดีย์เจริญขึ้น ตัวเมืองนครชัยศรีก็กลับร่วงโรยลง ดังเช่นเมื่อสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตรวจราชการเมืองนครชัยศรีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ทรงกล่าวถึงเมืองนี้ว่า

“...พื้นที่ที่ว่าการเมืองเป็นที่เลวทรามคับแคบยาวตามลำน้ำไม่ถึง ๒ เส้น ยืนขึ้นไปก็ไม่ถึง ๒ เส้น มีวัดแลบ้านล้อมรอบขยายไม่ออก ซึ่งเป็นที่ลุ่มที่เมืองนครไชยศรี ถ้ามาตั้งอยู่ที่นี้เห็นว่าจะทำอย่างไรให้เรียบร้อยดังงามนั้นไม่ได้...”

จากความเจริญและความสำคัญของชุมชนบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ ที่มีมากกว่าตัวเมืองนครชัยศรีที่ตำบลท่าตำหนักแม่น้ำนครชัยศรีดังกล่าว พ.ศ. ๒๔๕๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ย้ายที่ทำการมณฑลนครชัยศรีจากเมืองนครชัยศรีริมแม่น้ำมาตั้งที่บริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ โดยให้ซ่อมแซมพระราชวังปฐมนครเป็นที่ทำการมณฑลต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๔ โปรดให้ย้ายที่ทำการเมืองมาอยู่บริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ และโปรดให้สร้างที่ทำการเมืองขึ้นใหม่

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เรียกชื่อเมืองนครชัยศรี เป็นเมืองนครปฐม เรียกอำเภอเมืองที่ตั้งอยู่ที่เมืองเก่าว่า อำเภอนครชัยศรี ส่วนอำเภอพระปฐมเจดีย์ให้เรียกว่า อำเภอเมืองนครปฐม เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ ดังความในประกาศว่า

“...ที่ตำบลพระปฐมเจดีย์เป็นที่ราษฎรตั้งภูมิลำเนาทำไร่นาค้าขายอยู่หนาแน่น ทั้งเป็นที่ประดิษฐานโบราณเจดีย์อันเป็นที่นับถือของพุทธศาสนิกชนอย่างสำคัญ เมื่อถึงเทศกาลก็มีผู้ไปนมัสการด้วยอาการอันรื่นเริงเป็นอันมาก นับเป็นที่ประชุมอย่างครึกครื้นได้แห่งหนึ่ง กระทรวงมหาดไทยจึงได้ให้ตั้งศาลาที่ว่าการมณฑลนครไชยศรีลง ณ ตำบลนั้น บัดนี้ได้ทรงสถาปนาพระราชนิเวศน์ขึ้น

ณ ตำบลสนามจันทร์ซึ่งได้โปรดเกล้าพระราชทานนามว่าพระราชวังสนามจันทร์
...จึงทรงพระราชดำริว่า สมควรที่จะยกที่ตำบลนี้ขึ้นเป็นเมืองสำหรับมณฑล
ให้เป็นถาวรต่อไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกที่ตำบลนี้ว่า เมือง
นครปฐม สืบไป...”

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๙ โปรดให้ใช้คำว่า “จังหวัด” แทนคำว่า “เมือง” ทุกแห่ง
เมืองนครปฐมจึงเปลี่ยนเป็น “จังหวัดนครปฐม” ใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ประกาศยกเลิกมณฑล
นครชัยศรี โดยโอนการปกครองจังหวัดในมณฑลนครชัยศรีไปรวมกับมณฑลราชบุรี
และเมื่อประกาศพระราชบัญญัติระเบียบราชการแผ่นดิน พ.ศ. ๒๔๗๖ ยกเลิกมณฑล
นครปฐมมีฐานะเป็น จังหวัดนครปฐม ตราบจนปัจจุบัน

ข้อมูลสังเขปจังหวัดนครปฐม

จังหวัดนครปฐมตั้งอยู่ในภาคกลางตอนล่าง บริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน หรือ แม่น้ำ
นครชัยศรี ลักษณะพื้นที่โดยทั่วไปเป็นที่ราบลุ่ม ไม่มีภูเขา ที่ราบลุ่มดังกล่าวครอบคลุม
บริเวณอำเภอ นครชัยศรี อำเภอสสามพราน อำเภอบางเลน และทางตอนใต้ของอำเภอ
เมืองนครปฐม ส่วนพื้นที่ตอนจะอยู่แถบตะวันตกเฉียงเหนือของอำเภอเมืองนครปฐมและ
อำเภอกำแพงแสน ภูมิประเทศโดยรวมของจังหวัดนครปฐมจึงมีลักษณะลาดเอียงจาก
ตะวันตกเฉียงเหนือไปทางตะวันออกถึงบริเวณแม่น้ำนครชัยศรีทางทิศใต้

จากการที่ภูมิประเทศของจังหวัดประกอบด้วยพื้นที่ลุ่มและพื้นที่ดอน ทำให้ลักษณะ
การเกษตรกรรมของชาวนครปฐมสัมพันธ์ไปกับลักษณะภูมิประเทศนั้น ๆ ด้วย บริเวณที่ราบ
น้ำท่วมถึงแถบอำเภอบางเลน อำเภอนครชัยศรี อำเภอสสามพราน รวมถึงตอนใต้ของ
อำเภอเมืองนครปฐมเป็นพื้นที่ปลูกข้าวที่สำคัญ ถัดไปจากเขตที่ราบน้ำท่วมถึง ซึ่งมีระดับ
ความสูงจากระดับน้ำทะเลเพิ่มขึ้นอีก อันได้แก่เขตอำเภอเมืองนครปฐม บางส่วนของอำเภอ
นครชัยศรี อำเภอสสามพราน และอำเภอดอนตูม ซึ่งกินพื้นที่เกือบครึ่งหนึ่งของจังหวัดนครปฐม
จะเป็นแหล่งทำสวนผลไม้และผักต่าง ๆ รวมถึงปลูกข้าวและพืชไร่ในบางส่วน ส่วนพื้นที่
ดอนทางแถบตะวันตก ซึ่งกินอาณาบริเวณทางตะวันตกของอำเภอกำแพงแสน และทาง
ตะวันตกเฉียงเหนือของอำเภอเมืองนครปฐม เป็นแหล่งที่มีการปลูกพืชไร่มากโดยเฉพาะ
อ้อยและข้าวโพดฝักอ่อน

นครปฐมมีลักษณะภูมิอากาศที่ได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมประจำฤดู เช่นเดียวกับ
หลายพื้นที่ในประเทศไทย ฤดูฝนที่ฝนตกชุกเริ่มตั้งแต่เดือนพฤษภาคมไปจนถึงเดือนตุลาคม
อันเป็นอิทธิพลของลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ โดยทั่วไปฝนจะตกชุกมากในช่วงเดือนกันยายน

และจะเริ่มหมดในราวเดือนพฤศจิกายน อันเป็นช่วงเวลาเข้าสู่ฤดูหนาวที่จะคงอยู่จนถึงเดือนมกราคม โดยช่วงรอยต่อของปีจะเป็นช่วงที่อากาศหนาวที่สุด ครั้นเมื่อย่างเข้าเดือนกุมภาพันธ์ก็จะเริ่มเข้าสู่ช่วงฤดูร้อนซึ่งจะไปสิ้นสุดในราวกลางเดือนพฤษภาคม

ความอุดมสมบูรณ์ของจังหวัดนครปฐมมีปัจจัยสำคัญประการหนึ่งมาจากแม่น้ำลำคลองสายต่าง ๆ ที่มีเป็นจำนวนมาก เส้นทางน้ำหลักที่หล่อเลี้ยงชีวิตผู้คนชาวนครปฐม ได้แก่ แม่น้ำท่าจีน หรือ แม่น้ำนครชัยศรี

จังหวัดนครปฐมในปัจจุบัน

ทิศเหนือ	ติดต่อกับจังหวัดสุพรรณบุรีและจังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ทิศใต้	ติดต่อกับกรุงเทพฯ จังหวัดสมุทรสาคร จังหวัดราชบุรี
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับจังหวัดนนทบุรี จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และกรุงเทพฯ
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับจังหวัดราชบุรี และจังหวัดกาญจนบุรี

เนื้อที่

จังหวัดนครปฐม มีเนื้อที่ ๒,๑๖๘,๓๒๗ ตารางกิโลเมตร

การคมนาคม

ทางรถไฟสายใต้

ทางรถยนต์ ถนนเพชรเกษม ถนนปิ่นเกล้า-นครชัยศรี

อาชีพ

ประชากรในจังหวัดนครปฐมประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นสำคัญ ได้แก่ ทำนา ทำไร่ ทำสวนผลไม้ เลี้ยงสัตว์ จังหวัดนครปฐมเป็นที่ตั้งโรงงานอุตสาหกรรมเป็นจำนวนมาก ประชากรบางส่วนจึงมีอาชีพรับจ้าง เป็นพนักงานตามโรงงานต่าง ๆ

การศึกษา

จังหวัดนครปฐมเป็นจังหวัดที่มีศักยภาพในด้านการศึกษามากที่สุดแห่งหนึ่งมีการจัดการศึกษาทุกระดับ ตั้งแต่ระดับก่อนประถมศึกษา จนถึงระดับอุดมศึกษา รวมทั้งการศึกษานอกระบบโรงเรียน มีสถานศึกษาสำคัญ เช่น มหาวิทยาลัยมหิดล มหาวิทยาลัยศิลปากร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ โรงเรียนนายร้อยตำรวจสามพราน

การปกครอง

จังหวัดนครปฐมแบ่งเขตการปกครองเป็น ๗ อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมืองนครปฐม อำเภอนครชัยศรี อำเภอสสามพราน อำเภอดอนตูม อำเภอกำแพงแสน อำเภอบางเลน และอำเภอพุทธมณฑล นอกจากนี้ยังประกอบด้วย เทศบาลนคร เทศบาลตำบล และ องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.)

พระประโศภเจติย์ : จากการศึกษาทางโบราณคดี*

ที่ตั้ง

โบราณสถานพระประโศภเจติย์ (ในสมัยก่อนอาจพบสะกดว่า พระประโศภเจติย์) ตั้งอยู่ภายในบริเวณพื้นที่วัดพระประโศภเจติย์วรวิหาร ตำบลพระประโศภ อำเภอเมือง จังหวัด นครปฐม ริมนถนนเพชรเกษมประมาณหลักกิโลเมตรที่ ๕๒ จากกรุงเทพมหานคร ประมาณ เส้นรุ้งที่ ๑๓ องศา ๔๙ ลิปดา ๕๓.๖๗ พิลิปดาเหนือ ประมาณเส้นแวงที่ ๑๐๐ องศา ๐๖ ลิปดา ๔๙.๒๑ พิลิปดาตะวันออก หรือพิกัด UTM 47 618567 N/ 1527527E (อ้างอิง ในระบบ WGS 84) กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๒ ตอนที่ ๗๕ หน้า ๓๖๘๖ วันที่ ๘ มีนาคม ๒๔๗๘^๑

การศึกษาที่เกี่ยวข้อง

มีบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับพระประโศภเจติย์ไว้ว่า ในอดีตได้มีการขุดพบโบราณวัตถุ ประเภทต่าง ๆ จำนวนมากในพื้นที่และบริเวณใกล้เคียง ดังเช่นเนื้อความในหนังสือเสด็จ ประพาสต้นสมัยรัชกาลที่ ๕ สรุปความได้ว่า เมื่อครั้งเสด็จประพาสพระปฐมเจติย์ ได้เสด็จมาที่ พระประโศภและพบว่าสมภารวัดได้เก็บสะสมโบราณวัตถุไว้เป็นจำนวนมาก ในคราวนั้น ทรงได้รับพระพุทธรูปสำริดและของแปลกอีกหลายอย่างมาจากพระประโศภ^๒

ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ มีเอกสารบันทึกไว้ว่า พระยาสุนทรบุรี (อี กรรณสูต) ได้นำแผ่น สำริดกระปี่ชูและครุฑพ่าห์จากวัดพระประโศภซึ่งพระอธิการวัด (กลิ่น เทศนาบุญ) ขุดได้ที่ลานวัด มาถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ และทรงมีรับสั่งให้นำมาประกอบเป็นธงสำหรับ ใช้แห่บนหลังม้า^๓ ปัจจุบันโบราณวัตถุอย่างอื่น ๆ ที่มีอยู่ภายในวัด อดีตเจ้าอาวาส พระครูสมถ- กิตติคุณ (ชุ่ม) ได้นำมาติดไว้บนกุหาเจติย์จำลองด้านหน้ากุหา ซึ่งจัดเป็นพิพิธภัณฑ์กลางแจ้ง ของวัดดังปรากฏในปัจจุบัน

สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา ในตอนที่ว่าด้วยแผนที่เมืองต่าง ๆ บริเวณที่ราบลุ่ม แม่น้ำกลอง-ท่าจีน ได้ปรากฏภาพพระประโศภเจติย์ เป็นรูปเจติย์ทรงปราสาทระบุข้อความว่า "พระ ประโศภเมื่อพระพุทธศาสนาได้ ๑๑๙๙ ปี"^๔ ซึ่งหากสมุดภาพดังกล่าวเขียนขึ้นในสมัยอยุธยา จจริงก็สามารถนำมาประกอบการพิจารณาการกำหนดอายุ พระประโศภเจติย์ในช่วงที่มีการ สร้างเจติย์ทรงปราสาทบนยอดเนินแล้วได้

* นายवलันต์ เทพสุริยานนท์ นักโบราณคดีชำนาญการ สำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี ค้นคว้าเรียบเรียง

^๑ กรมศิลปากร, ทะเบียนโบราณสถานในเขตหน่วยศิลปากรที่ ๒. กรุงเทพฯ: บริษัท สำนักพิมพ์สมาพันธ์จำกัด. ๒๕๓๘. หน้า ๘๘.

^๒ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ, พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ. เสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๘. หน้า ๓๗.

^๓ จรัณอมรรตธรรณารักษ์(แจ่ม สุนทรเวช). กำเนิดพระราชวังสนามจันทร์และพระปฐมเจติย์ พระมหาธีรราชเจ้ากับดอนเจติย์อนุสรณ์ ของเสียบ่าและลูกเสียบ่า. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา. ๒๕๑๑. หน้า ๑๒-๑๔.

^๔ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๒. หน้า ๙๔.

ภาพถ่ายเก่าพระประโทณเจดีย์

อีกทั้งจากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศบริเวณเมืองโบราณนครปฐม มีนักวิชาการหลายท่านสันนิษฐานว่า องค์พระประโทณเจดีย์น่าจะสร้างขึ้นเพื่อเป็นศูนย์กลางเมืองโบราณนครปฐมในสมัยทวารวดี และน่าจะเป็นต้นเค้าของคติการสร้างมหาธาตุเจดีย์เป็นศูนย์กลางของเมืองที่สืบเนื่องต่อกันลงมาในสมัยหลัง

นอกจากนี้ การขุดศึกษาทางโบราณคดีของ ดร. ผาสุข อินทรารุช อาจารย์คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๖ สรุปได้ว่า เมืองโบราณนครปฐมเริ่มมีพัฒนาการความเป็นเมืองขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ มีความรุ่งเรืองอย่างมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ และเสื่อมความสำคัญลงในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗^๕

การศึกษาที่เกี่ยวข้องดังกล่าว สามารถนำมาประกอบการวิเคราะห์ผลการขุดศึกษาโบราณสถานพระประโทณเจดีย์ได้

ก่อนการขุดศึกษาทางโบราณคดี

พระประโทณเจติย์ก่อนการขุดศึกษาทางโบราณคดีมีสภาพเป็นเนินดินขนาดใหญ่ เส้นผ่าศูนย์กลางเนินประมาณ ๔๐ เมตร บนยอดเนินมีเจติย์คล้ายทรงปราสาทสี่เหลี่ยมประดิษฐานอยู่ ประกอบด้วยลานประทักษิณและราวกันตกโดยรอบ ด้านทิศตะวันออกมีบันไดก่ออิฐถือปูนเป็นทางขึ้น-ลง ถัดจากลานประทักษิณเจติย์ยอดเนินลงมามีการเทคอนกรีตเป็นแผงแบบขั้นบันไดเล็ก ๆ หุ้มเนินดินไว้ทั้ง ๔ ด้าน เพื่อป้องกันชั้นหน้าดินพังทลาย ถัดจากส่วนนี้ลงมาจะเป็นเนินดินมีต้นหญ้าขึ้นปกคลุม ส่วนล่างสุดของเนินโบราณสถานทำเป็นคานคอนกรีตล้อมโดยรอบ ลักษณะคล้ายขอบรั้วกัน พื้นโดยรอบเป็นลานซีเมนต์กว้างบนขุดฐานบัวขนาดใหญ่อีกชั้นหนึ่ง มีขนาดกว้าง-ยาว ๕๗.๓๐ X ๗๗.๓๐ เมตร สูงจากพื้นประมาณ ๒.๐๐ เมตร และมีบันไดทางขึ้น-ลง ทั้ง ๔ ด้าน พร้อมราวกันตกโดยรอบ

บนพื้นลานของขุดฐานบัวดังกล่าวด้านทิศตะวันออกมีพระอุโบสถ พระวิหาร ศาลาประดิษฐานรอยพระพุทธรูป อาคารอเนกประสงค์ กุฏิพระ ห้องน้ำ เรียงรายเป็นแนวต่อเนื่องกันตลอด ส่วนเนินโบราณสถานพระประโทณเจติย์อยู่ถัดมาทางด้านหลังทางทิศตะวันตก

ผลการขุดศึกษาทางโบราณคดี

พ.ศ. ๒๕๔๕ สำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี ได้ดำเนินการขุดหลุมทดสอบบริเวณองค์พระประโทณเจติย์ ได้พบชั้นอิฐก่อเรียงซ้อนลดหลั่นกันตลอดแนว ทำให้ทราบว่าหลักฐานด้านโครงสร้างสถาปัตยกรรมขององค์พระประโทณเจติย์ยังคงเหลืออยู่มาก

พ.ศ. ๒๕๔๘- ๒๕๕๐ สำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี ได้ดำเนินงานขุดศึกษาทางโบราณคดีและบูรณะองค์พระประโทณเจติย์ พบว่าองค์พระประโทณเจติย์มีการสร้าง ซ่อม และใช้ประโยชน์ในพื้นที่เป็นระยะๆ หลายช่วงเวลา ซึ่งสามารถจัดแบ่งออกเป็นยุคสมัย ได้ดังนี้

๑. พระประโทณเจติย์สมัยทวารวดี พบว่ามีการก่อสร้างและซ่อมแซมอย่างน้อย ๒ ครั้ง คือ

๑.๑ ครั้งแรกสร้าง

พื้นลานประทักษิณรอบฐานเจติย์ ปูด้วยอิฐฉาบปูนโดยรอบ กว้างประมาณ ๓ เมตร ตรงมุมฐานเจติย์ทั้ง ๔ มุม มีการสร้างเสาอิฐประดับไว้มุมละ ๑ ต้น รวม ๔ ต้น ซึ่งยังปรากฏหลักฐานส่วนโคนเสาให้เห็นได้ในปัจจุบัน เสาประดับในสมัยแรกสร้างดังกล่าวสามารถสันนิษฐานได้เป็น ๒ ประการ คือ ประการแรก อาจจะเป็นเสาอิฐส่วนยอดประดิษฐานธรรมจักรหรือที่เรียกว่า "เสาธรรมจักร" อย่างที่ปรากฏภาพสลักที่นาการชุนโกณฑะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๗ เป็นภาพเสาธรรมจักรที่มุมเจติย์ แม้ในภาพจะเห็นเพียง ๒ เสา

เนื่องจากเป็นภาพสองมิติ แต่เมื่อพิจารณาถึงสภาพจริง เสาธรรมจักรดังกล่าวก็ควรจะมีจำนวนทั้งสิ้น ๔ ต้น ประดับมูมฐานเจดีย์ทั้ง ๔ มุม

ประการที่สอง อาจเป็นไปได้ว่าเสาประดับดังกล่าวเป็นเสายอดฉัตรหรือร่มแบบอินเดีย ตั้งอยู่ที่ลานประทักษิณดังที่ปรากฏพบได้จากพระเจดีย์ขนาดใหญ่ทางภาคเหนือของประเทศไทยปัจจุบัน เช่น พระธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูน พระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง พระธาตุดอยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่ พระธาตุแช่แห้ง จังหวัดน่าน เป็นต้น

ชุดชั้นฐานพระประโทณเจดีย์สมัยทวารวดี

ชุดฐานพระประโทณเจดีย์มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้าง-ยาว ประมาณ ด้านละ ๓๘ เมตร มีบันไดทางขึ้นทั้ง ๔ ด้าน การก่อสร้างบันไดทางขึ้นเป็นการก่อแปะติดกับฐานเจดีย์หลังจากสร้างชุดฐานเสร็จแล้ว หรืออาจจะเป็นการก่อสร้างขึ้นในระยะหลังเมื่อมีการซ่อมแซมจึงไม่ได้ก่ออิฐประสานเป็นเนื้อเดียวกันตั้งแต่แรกสร้าง

ลักษณะบันไดทางขึ้น สันนิษฐานว่ามีรูปแบบคล้ายกันกับที่โบราณสถานจุลประโทณเจดีย์ โดยกว้างประมาณ ๑.๕๐ เมตร มีราวบันไดทั้ง ๒ ข้าง ซากแนวบันไดทางขึ้นทั้ง ๔ ด้านที่ขุดพบมีสภาพไม่สมบูรณ์ แต่ในเบื้องต้นสันนิษฐานว่าน่าจะก่อเป็นทางต่อเนื่องขึ้นจนถึงลานประทักษิณชั้นบนสุดของฐานเจดีย์

มูมฐานเจดีย์บริเวณลานประทักษิณล่างสมัยแรกสร้าง

ชุดฐานพระประทีปเจดีย์ชั้นที่ ๑ ประกอบด้วยฐานเชิงมีหน้ากระดาน สูงประมาณ ๑ เมตร จากนั้นทำเป็นลวดบัวเส้นเล็ก ๆ รองรับบัวลูกแก้วขนาดใหญ่ (บัววลัย) และทับหลังด้วยลวดบัวเส้นเล็ก ๆ อีกครั้งหนึ่งก่อนจะยึดหน้ากระดานให้สูงขึ้นทำเป็นเสาประดับ สลับห้องสี่เหลี่ยม เหนือขึ้นไปทำเป็นแนวช่องสี่เหลี่ยมขนาดเล็กคล้ายช่องลมในงาน สถาปัตยกรรมไม้อยู่ระหว่างเส้นลวดบัวทั้งบนและล่าง ถัดขึ้นไปทำเป็นเสาประดับสลับ ห้องสี่เหลี่ยมอีกครั้ง แต่มีขนาดแคบเตี้ยกว่าชั้นแรกและมีลวดบัวบนอีกชั้นแล้ว จึงตัดเรียบเป็นลาน ประทับกษิณชั้นที่ ๑ ซึ่งมีลานกว้างโดยรอบประมาณ ๑.๒๐ เมตร

แผนผังของชุดฐานพระประทีปชั้นที่ ๑ ส่วนฐานหน้ากระดานล่างหรือฐาน เชิงเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสไม่ออกเก็จย่อมุม ส่วนชุดฐานบัวลูกแก้วขนาดใหญ่ที่เหนือขึ้นไปใช้การ ออกเก็จที่มุมและด้านทำให้เกิดการหักมุมที่ด้านๆ ละ ๒ หัก เกิดเป็นมุมประธานทั้ง ๔ มุมและด้านประธานทั้ง ๔ ด้าน

ชุดฐานพระประทีปเจดีย์ชั้นที่ ๒ เริ่มด้วยลวดบัวรองรับบัวลูกแก้วขนาดใหญ่ (บัววลัย) เหนือขึ้นไปทำเป็นช่องสี่เหลี่ยมขนาดเล็กคล้ายช่องลมในงานสถาปัตยกรรมไม้ อยู่ระหว่างเส้นลวดบัวบนและล่าง ถัดขึ้นไปทำเป็นเสาประดับสลับห้องสี่เหลี่ยม จากนั้นทำเป็น ช่องสี่เหลี่ยมขนาดเล็กคล้ายช่องลมในงานสถาปัตยกรรมไม้อยู่ระหว่างเส้นลวดบัวบนและล่างอีกชั้น แล้วจึงตัดเป็นลานประทับกษิณชั้นที่ ๒

แผนผังของชุดฐานชั้นที่ ๒ ยังคงเป็นการออกเก็จที่มุมและด้าน แต่เพิ่ม การหักมุมที่ด้านมากกว่าชั้นฐานชุดที่ ๑ อีก ๑ ชั้นหัก ทำให้มุมประธานและด้านประธาน ของชั้นฐานชุดนี้มีขนาดเล็กลง

ในครั้งแรกสร้างยังไม่มีกรอก่อชุดฐานชั้นที่ ๓ ขึ้น เพราะจากการขุดศึกษาลาน ประทับกษิณชั้นที่ ๓ พบว่า ลานประทับกษิณชั้นนี้เป็นการก่อเพิ่มเติมในครั้งหลัง โดยส่วนที่ถูก ก่อหุ้มไว้เป็นส่วนฐานของเรือนธาตุเจดีย์ ซึ่งประกอบด้วยหน้ากระดานรองรับบัวคว่ำและช่อง สี่เหลี่ยมขนาดเล็กลักษณะคล้ายช่องลมในงานสถาปัตยกรรมไม้ โดยมีลวดบัวชั้นเป็นขอบบน และขอบล่าง บริเวณโคนเสาก่ออิฐเป็นฐานรูปครึ่งวงกลมคล้ายแผ่นอิฐจันทรียื่นออกมา เหนือขึ้นไปจึงเป็นเรือนธาตุ

องค์เรือนธาตุ ทำเป็นห้องสี่เหลี่ยมมีเสาประดับทั้ง ๒ ข้าง แบ่งออกได้เป็น ๕ ช่วงเสา โดยแต่ละช่วงเสาจะทำเป็นซุ้มอาคารจำลองขนาดเล็กประดับ ดังนี้

ช่วงเสากลาง มีขนาดความกว้างมากที่สุด แบ่งออกได้เป็น ๓ ช่วงเสาย่อย แต่ละช่วงเสาย่อยทำเป็นห้องขนาดเล็กมีซุ้มอาคารจำลองประดับภายในแต่ละห้อง โดยห้อง ประธานอยู่กึ่งกลางหน้าข้างด้วยห้องย่อยซ้ายขวา ซึ่งห้องข้างทั้ง ๒ ห้องดังกล่าวจะเว้าลึก เข้าไปในผนังเรือนธาตุมากกว่าห้องประธาน

ซุ้มอาคารจำลอง ประกอบด้วยเสาประดับ ๒ ข้าง ส่วนล่างทำเป็นชุดฐานบัวคว่ำรองรับเสาประดับทั้งสองข้างไว้ ส่วนบนทำเป็นบัวหงายและชุดชั้นหลังคาจำลองซ้อนกัน ๒ ชั้น ชั้นแรกเป็นที่น่าสังเกตว่าส่วนปลายหลังคาประดับมีการตกแต่งอิฐให้งอนโค้งขึ้น คล้ายกับชั้นหลังคาในงานสถาปัตยกรรมแบบจีน แทนที่จะงอจุ่มลงแบบโรมอย่างที่นิยมในงานสถาปัตยกรรมอินเดีย ร่องรอยดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ และวัฒนธรรมที่ปรากฏในงานสถาปัตยกรรมสมัยทวารวดี

หลังคาชั้นที่ ๒ ทำเป็นหลังคาทรงโค้งและเจาะช่องหน้าต่างรูปทรงกลมภายใน ระหว่างเสาประดับเหนือห้องสี่เหลี่ยมทำเป็นลายช่องขนาดเล็กคล้ายช่องลมในงานสถาปัตยกรรมไม้ต่อเนื่องกันเป็นแนวตลอดทั้งด้าน

ช่วงเสาที่ ๒ และ ๔ ทำเป็นชุดฐานบัวรองรับเสาประดับทั้งสองข้าง ยอดเสาประดับแต่ละข้างทำเป็นชุดหลังคาจำลองทรงโค้งมีช่องหน้าต่างทรงกลมอยู่ภายใน ระหว่างเสาประดับทั้งสองทำเป็นชุดหลังคาจำลองเชื่อมเข้าหากัน บริเวณกึ่งกลางทำเป็นหลังคาทรงโค้งเจาะช่องหน้าต่างทรงกลมอยู่ภายใน

ช่วงเสาที่ ๑ และ ๕ ทำเป็นซุ้มอาคารจำลองเช่นเดียวกับช่วงเสากลาง แต่ไม่มีช่วงเสาย่อยอยู่ภายใน

เหนือขึ้นไปจากองค์เรือนธาตุไม่สามารถทราบรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระประโทณเจดีย์สมัยทวารวดีได้ อาจเพราะเกิดจากการทรุดโทรมตามกาลเวลาและการเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่ของคนในระยะหลัง

๑.๒ การซ่อมสร้างครั้งที่ ๒

พื้นลานประทักษิณรอบฐานเจดีย์ มีการรื้อเสาประดับที่ทำด้วยอิฐทั้ง ๔ มุมออกทั้งหมดและปูพื้นด้วยอิฐฉาบปูนปิดทับไว้ โดยเหลือเพียงเฉพาะส่วนโคนเสาไว้เป็นหลักฐานในปัจจุบัน

บันไดทางขึ้นทั้ง ๔ ด้าน เป็นลักษณะการก่อแปะติดกับชุดฐานเจดีย์โดยไม่ได้ก่ออิฐสานติดกันในคราวเดียว ซึ่งอาจจะเป็นเทคนิคการก่อสร้างบันไดในสมัยทวารวดีหรือเป็นการก่อขึ้นในระยะซ่อมสร้างครั้งที่ ๒ นี้ก็เป็นได้

ชุดฐานพระประโทณเจดีย์ชั้นที่ ๓ เป็นการก่อช่องประดับลักษณะคล้ายช่องลมในงานสถาปัตยกรรมไม้ในระหว่างขอบลวดบัวบนและล่างซ้อนลดหลั่นกัน ๒ ชั้น ทำให้ชุดฐานชั้นที่ ๓ เป็นเพียงฐานเดี่ยว ๆ ตัดเป็นลานประทักษิณ เพื่อพอกปิดส่วนฐานองค์เรือนธาตุเจดีย์ไว้ ทำให้เสาประดับแต่ละช่องตั้งอยู่บนฐานชั้นที่ ๓ ไม่มีชุดฐานบัวคว่ำรองรับอย่างครั้งแรกสร้าง

๑.๓ โบราณวัตถุสำคัญที่พบ

ร่องรอยเจดีย์ประจำมุม

การก่อสร้างฐานชั้นที่ ๓ ในการซ่อมสร้างครั้งที่ ๒ นี้ ทำให้ลานประทักษิณชั้นที่ ๒ แคบลงกว่าสมัยแรก เหลือความกว้างเพียง ๑.๒๐ เมตร ขณะเดียวกันก็เป็นการขยายความกว้างของลานประทักษิณชั้นที่ ๓ ให้กว้างขึ้น เพื่อขยายองค์เรือนธาตุและสร้างเจดีย์ประจำมุมประดับไว้ทั้ง ๔ มุม บนลานประทักษิณชั้นนี้ โดยพบว่าลานประทักษิณชั้นที่ ๓ มีความกว้างประมาณ ๒.๕๐ เมตรโดยรอบ ขอบชุกฐานชั้นที่ ๓ ไม่มีการออกเก็จย่อมุมแต่อย่างใด จึงมีแผนผังเส้นขอบฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส

ส่วนปลียอดเจดีย์ที่พบบนลานประทักษิณ

๑.๓ โบราณวัตถุสำคัญที่พบ

จากการขุดศึกษาทางโบราณคดีบริเวณองค์พระประโทณเจดีย์ พบโบราณวัตถุไม่มากนักเมื่อเปรียบเทียบกับขนาดขององค์เจดีย์ และผลการขุดศึกษาเจดีย์สมัยทวารวดีแห่งอื่น ๆ ที่ผ่านมา เฉพาะอย่างยิ่งลวดลายปูนปั้นประดับที่ควรจะมีติดอยู่ตามซุ้มต่าง ๆ ก็ไม่พบเลย เพียงพบเกลื่อนกระจายในปริมาณไม่มากนักตามชั้นฐานเจดีย์ ซึ่งโบราณวัตถุสำคัญที่พบมีดังนี้

เศียรพระพุทธรูปศิลา

องค์พระพุทธรูป

พระพุทธรูปศิลาและชิ้นส่วนพระพุทธรูปศิลา ได้แก่ พระพุทธรูปศิลาขนาดเล็กปางแสดงธรรม ส่วนพระเศียรหักหายไป พบบริเวณฐานเจดีย์ด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ นอกจากนี้บริเวณใกล้เคียงกันยังได้พบชิ้นส่วนพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่อีกหลายชิ้น ได้แก่ ชิ้นส่วนพระเศียร พระหัตถ์ขวา ส่วนพระนาคี ส่วนพระบาทและส่วนเดือยฐานพระ แดก กะเทาะออกเป็นชิ้นๆ สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นชิ้นส่วนพระพุทธรูปองค์เดียวกัน แต่ไม่สามารถเชื่อมต่อกันได้

ชั้นส่วนปูนปั้นประดับ พบจำนวนหลายชิ้นเกลื่อนกระจายทั่วไป ได้แก่ ส่วนเศียร รูปบุคคล ซึ่งยังสามารถเห็นรายละเอียดของการทำทรงผมและการประดับศีรษะได้ ชั้นส่วน สะโพก ที่สามารถเห็นรูปแบบของการนุ่งผ้าของคนสมัยทวารวดีได้ นอกจากนี้ยังพบชั้นส่วน ปูนปั้นลายพันธุ์พฤกษา ใบไม้ดอกไม้แบบต่าง ๆ อีกด้วย

ชั้นส่วนรูปบุคคลดินเผา เป็นส่วนหัวไหล่ข้างขวา พบทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ขององค์เจดีย์

ชั้นส่วนสถูปเจดีย์ ได้แก่ ชั้นส่วนสถูปดินเผาขนาดเล็ก พบทั้งส่วนที่เป็น องค์ระฆังและส่วนยอดสถูป ไม่สามารถเชื่อมต่อกันได้ แต่สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นองค์เดียวกัน บริเวณฐานเจดีย์ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากนี้ยังพบชั้นส่วนยอดเจดีย์ที่พอกด้วย ปูนภายในเป็นแกนดินเผาหลายชิ้นบริเวณชั้นฐานเจดีย์ด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก รวมไปถึงชั้นส่วนยอดเจดีย์ดินเผาซึ่งมีรูปทรงคล้ายหมวก พบเกลื่อนกระจายจำนวนมาก โดยรอบฐานเจดีย์ สันนิษฐานว่าเป็นส่วนยอดเจดีย์ประจำมุมของส่วนเรือนยอดพระประทีปเจดีย์

ชั้นส่วนประกอบสถาปัตยกรรม ได้แก่ อิฐที่มีการถากเป็นรูปทรงต่าง ๆ ทั้ง อิฐหน้าวัวที่เรียงต่อกันเป็นวงโค้งได้ อิฐที่ทำเป็นรูปวงกลมเจาะรูตรงกลาง อิฐที่เป็นก้อนสี่เหลี่ยมมีลายเรขาคณิตที่หน้าอิฐ เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่ามีชั้นส่วนประกอบสถาปัตยกรรม ที่ทำจากศิลาแลงเป็นรูปทรงแบบเดียวกับอิฐจำนวนมากอีกด้วย

ชั้นส่วนภาชนะดินเผา ได้แก่ ชั้นส่วนพวยของหม้อน้ำ ชั้นส่วนเชิงภาชนะ และชั้นส่วนท่อน้ำ ซึ่งพบไม่มากนักจากการขุดศึกษาบริเวณพระประทีปเจดีย์

๒. พระประทีปเจดีย์สมัยอยุธยา

๒.๑ ร่องรอยกิจกรรมที่พบ

พระประทีปเจดีย์น่าจะถูกทิ้งร้างไปในช่วงปลายสมัยทวารวดี องค์พระประทีปเจดีย์เกิดความทรุดโทรมและพังทลายลงเป็นเนินขนาดใหญ่กลางทุ่งโล่ง จนถึงสมัยอยุธยาตอนปลายพบร่องรอยสันนิษฐานว่า มีผู้คนเข้ามาใช้ประโยชน์จากเนินพระประทีปเจดีย์ ดังกล่าวอีกครั้ง ด้วยการขุดปรับพื้นที่บนยอดเนินและพบว่าเป็นกองอิฐขนาดใหญ่ จึงก่ออิฐต่อเนื่องจากชั้นอิฐสมัยทวารวดีขึ้นมาเป็นพื้นราบเสมอกันทั่วทั้งยอดเนิน จากนั้นก่ออิฐเป็นเขื่อนล้อมรอบส่วนยอดเนินเพื่อป้องกันการเลื่อนไหลของหน้าดินจากการกันเซาะของลมและฝน นอกจากนี้ยังทำเขื่อนอิฐล้อมรอบส่วนฐานล่างของเนินพระประทีปเจดีย์เพื่อป้องกันการเลื่อนไหลของดินที่ปกคลุมเนินอีกด้วย

บนยอดเนินมีการสร้างเจดีย์ทรงคล้ายปราสาทค์ชั้น ลักษณะส่วนฐานประกอบด้วยฐานเขียงสี่เหลี่ยมซ้อนกันสองชั้น บนฐานสี่เหลี่ยมทำเป็นชุดฐานแปดเหลี่ยมซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปสามชั้น จากนั้นทำเป็นชุดฐานบัวลูกฟักแปดเหลี่ยมซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปอีกสามชั้น จึงเป็นส่วนเรือนธาตุย่อมุมไม้สิบสอง แต่ละด้านประกอบด้วยซุ้มพระ (จระนำ) ภายในมีพระพุทธรูปปูนปั้นประดับอยู่ เหนือขึ้นไปมีหน้าบันซ้อนกันสองชั้น เฉพาะด้านทิศตะวันออกทำเป็นห้องเข้าไปถึงกลางองค์เจดีย์ มีบันไดทางขึ้นตั้งแต่ฐานสู่ห้องดังกล่าว

ส่วนยอดเจดีย์ทำเป็นรูปทรงกระบอกกลมส่วนปลายสอบโค้งเข้าหากัน มีการฉาบผิวด้วยปูนขาวและปั้นปูนเป็นเส้นเล็กๆขนานกัน โดยมีระยะห่างแต่ละเส้นเท่า ๆ กัน ขนานตามความสูงของยอดเจดีย์โดยรอบ ซึ่งเป็นรูปแบบยอดเจดีย์ที่แปลกเฉพาะตัว หากเป็นยอดเจดีย์ทรงปราสาทค์จะต้องมีชั้นเชิงบาตรประดับกลีบขนุนและใบขนุนในแต่ละชั้น จนถึงยอดสุด หากเป็นเจดีย์ยอดกลีบมะเฟืองก็มักจะก่ออิฐให้เป็นทรงกลีบมะเฟืองแทนที่จะปั้นริ้วด้วยปูน

นอกจากนี้ยังพบว่า ส่วนฐานของเจดีย์ทำการก่ออิฐหักมุมแต่ละด้านไม่ได้แนวเดียวกัน ซึ่งสะท้อนให้เห็นความสามารถของช่างผู้สร้างว่าอาจจะไม่มีความรู้ที่ดีพอในงานก่อสร้างเจดีย์เนื่องในพุทธศาสนาจึงทำให้รูปทรงเจดีย์ผิดแปลกออกไปจากที่ควรจะเป็น ส่วนยอดเจดีย์ประดับด้วยนภศูล

๒.๒ โบราณวัตถุสำคัญที่พบ

จากการขุดศึกษาทางโบราณคดีที่บริเวณพระประโทนเจดีย์ ได้พบโบราณวัตถุจำนวนหนึ่งที่วิเคราะห์และกำหนดอายุได้ว่าน่าจะอยู่ในช่วงกิจกรรมสมัยอยุธยา ดังนี้

พระพุทธรูปนาคปรกสำริดสมัยอยุธยา

พระพุทธรูปนาคปรกสำริด พบบริเวณลานประทักษิณฐานเจดีย์ชั้นที่ ๓ ด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ พุทธลักษณะเป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิราบบนขนดนาค หน้าตักกว้างประมาณ ๙.๕ เซนติเมตร พระหัตถ์ทั้งสองข้างประสานกันที่พระเพลา ห่มเฉียงเปิดพระอังสาขวา ชายสังฆาฏิตัดตรง พระกรรณยาวจรดพระอังสา พระรัศมีเป็นรูปดอกบัวตูม เหนือขึ้นไปเป็นพระยานาคเจ็ดเศียรแผ่คลุมอยู่ ขนดนาคชั้นที่ ๓ ทำลายเฟื้องอุบะห้อยโยงเป็นแนว

ดอกบัวทองคำ
เป็นหลักฐานโบราณวัตถุสมัยอยุธยา

ดอกบัวทองคำ พบบนฐานเจดีย์ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๗ เซนติเมตร ทำเป็นกลีบบัวซ้อนชั้น ตรงกลางดุนลายเป็นฝักบัวและเม็ดบัว ด้านหลังมีเดือยสำหรับห้อยประดับ

พระสังกัจจายน์ดินเผา พบบนลานประทักษิณด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ ทำเป็นภาพสลักนูนสูงบนแผ่นอิฐในกรอบสามเหลี่ยมมุมมน ด้วยทำนั่งขัดสมาธิ

ชิ้นส่วนพระพุทธรูปโลหะ พบทั้งชิ้นส่วนพระกรรณและพระหัตถ์อย่างละ ๑ ชิ้น บริเวณลานประทักษิณด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้

แผ่นอิฐวาดลวดลายต่าง ๆ พบกระจายทั่วไปในพื้นที่ขุดศึกษาทางโบราณคดี มีทั้งลายกนก พันธุ์พฤกษาและรูปสัตว์

๓. สมัยรัตนโกสินทร์

๓.๑ ร่องรอยกิจกรรมที่พบ

ตามประวัติวัดพระประโทนเจดีย์วรวิหาร บันทึกไว้ว่า โบราณสถานพระประโทนเจดีย์ได้รับการปรับปรุงซ่อมแซมอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยในคราวนี้ได้มีการก่อกำแพงอิฐขนาดใหญ่ล้อมรอบพื้นที่เนินโบราณสถานพระประโทนเจดีย์ ขนาดประมาณ ๕๗.๓๐ X ๗๗.๓๐ เมตร ภายในถมอัดด้วยดินจนแน่น อีกทั้งด้านทิศตะวันออกของเนินโบราณสถานยังได้ก่อสร้างพระวิหารหลวงพ่อโตไว้ทางด้านหน้า รวมทั้งพระอุโบสถ ศาลารอยพระพุทธรบาท ศาลาอเนกประสงค์ และอาคารหลังอื่นๆเพิ่มเติมขึ้นในระยะหลัง^๖ ซึ่งสอดคล้องกับการขุดศึกษาทางโบราณคดีบริเวณเนินพระประโทนเจดีย์ที่พบว่าในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ได้มีการซ่อมสร้างพระประโทนเจดีย์ในส่วนที่เป็นเจดีย์บนยอดเนินและพื้นที่โดยรอบอีกครั้ง

^๖ วัดพระประโทนเจดีย์วรวิหาร. ประวัติวัดพระประโทนเจดีย์วรวิหาร องค์พระประโทนเจดีย์ จุลพระประโทนเจดีย์. กาญจนบุรี: สหાયการพิมพ์. ๒๕๔๑, หน้า ๓๗-๔๑.

ในช่วงระยะเวลานี้ นอกจากกำแพงอิฐขนาดใหญ่ที่ทำเป็นชุดฐานบัวล้อมรอบเนินโบราณสถานพระประโทนเจดีย์แล้ว น่าจะมีความพยายามในการปรับแต่งทรงเจดีย์อีกครั้ง แต่ก็น่าจะทำได้เพียงการก่อเสริมส่วนยอดขึ้นไปอีกประมาณ ๑ เมตร เพื่อให้ยอดเจดีย์ชะลูดเพิ่มขึ้น ปรับปรุงยอดนภศูล รวมทั้งพื้นลานประทักษิณองค์เจดีย์และเสริมราวกันตกโดยรอบ ซึ่งได้ขุดพบก้อนอิฐที่ประทับข้อความว่า “พระปถม” ในบริเวณดังกล่าว ซึ่งน่าจะเป็นอิฐที่ทำขึ้นเพื่อสร้างหรือซ่อมพระประปฐุมเจดีย์ในช่วงเวลาดังกล่าวและนำอิฐ ส่วนหนึ่งมาใช้ในการซ่อมสร้างพระประโทนเจดีย์ด้วยในคราวเดียวกัน

อิฐมีรอยประทับว่าพระปถม

ส่วนพื้นลานด้านล่างพบว่า เคยมีการก่อสร้างเจดีย์ประจำมุมด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้และทิศตะวันตกเฉียงเหนือไว้มุมละองค์ แต่เหลือหลักฐานเพียงส่วนฐานเจดีย์ ซึ่งน่าจะถูกรื้อย้ายออกไปในคราวปรับปรุงพื้นที่ในชั้นหลัง

การซ่อมสร้างพระประโทนเจดีย์ในช่วงระยะเวลาหลังลงมา นอกเหนือจากหลักฐานทางโบราณคดีที่ขุดพบในช่วง พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๐ ได้มีการบันทึกไว้ในหนังสือประวัติ-พระประโทนเจดีย์วรวิหาร ซึ่งผู้ที่สนใจสามารถสืบค้นได้ในเอกสารเล่มดังกล่าวต่อไป

๓.๒ โบราณวัตถุสำคัญที่พบ

จากการขุดศึกษาทางโบราณคดีบริเวณพระประโทนเจดีย์ พบโบราณวัตถุที่สำคัญซึ่งวิเคราะห์และกำหนดอายุว่าอยู่ในช่วงกิจกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ดังนี้

พระพุทธรูปเนื้อตะกั่วปิดทอง ขนาดหน้าตักประมาณ ๓.๗ เซนติเมตร พบบริเวณฐานเจดีย์ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ พุทธลักษณะประทับนั่งปางมารวิชัย จีวรห่มเฉียง ชายสังฆาฏิตัดตรง พระกรรณยาวจรดพระอังสา พระรัศมีเป็นรูปดอกบัวตูม

เงินตรา พบกระจายทั่วไปในพื้นที่ ประกอบด้วย เงินพดด้วงมีตราประทับ
รูปจักร เหรียญเงินเสี้ยว เหรียญ ๑ สตางค์ เหรียญ ๕ สตางค์ และหอยเบี้ย

ตะปูโลหะและเครื่องมือโลหะ พบบริเวณด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเจดีย์
ประกอบด้วยตะปูโลหะแบบที่เรียกว่า “ตะปูจีน” มีหลายขนาด นอกจากนี้ยังพบจอบเหล็ก
มีดขอ และลิ้มเหล็กทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเจดีย์

๔. การขุดตรวจทางโบราณคดี

หลุมขุดตรวจทางโบราณคดีบริเวณพื้นที่พระประโทณเจดีย์ ได้มีการขุดตรวจ
หลายหลุมในตำแหน่งพื้นที่ซึ่งแตกต่างกันออกไป เพื่อค้นหาหลักฐานที่เกี่ยวข้องมาประกอบกับ
ข้อมูลการขุดแต่งทางโบราณคดี โดยข้อมูลที่น่าสนใจจากหลุมขุดตรวจทางโบราณคดีมีดังนี้

๔.๑ หลุมขุดตรวจฐานรากพระประโทณเจดีย์

ทำการขุดตรวจบริเวณส่วนฐานพระประโทณเจดีย์ทางด้านทิศตะวันตกพบว่า
การทำส่วนฐานรากพระประโทณเจดีย์เป็นการขุดพื้นที่ก่อสร้างลงไปเป็นแอ่งหรือบ่อขนาดใหญ่
ลึกลงไปประมาณ ๑.๕ เมตร โดยมีความกว้างมากกว่าฐานล่างสุดของเจดีย์ประมาณ ๑ เมตร
และทำการถมอัดแอ่งหรือบ่อดังกล่าวด้วยดินผสมเศษอิฐจนแน่น จึงทำการก่อฐานราก
เจดีย์ขึ้นในพื้นที่

๔.๒ หลุมขุดตรวจชั้นกิจกรรมภายในพื้นที่ฐานประทักษิณ

ดำเนินการขุดตรวจชั้นกิจกรรมภายในพื้นที่ลานซีเมนต์ด้านทิศใต้ ระหว่าง
ฐานพระประโทณเจดีย์และแนวฐานประทักษิณสมัยรัตนโกสินทร์ ผลการขุดตรวจพบว่า
ช่วงระหว่างฐานพระประโทณเจดีย์กับแนวเขื่อนอิฐสมัยอยุธยาเป็นชั้นพังทลายของพระประโทณ-
เจดีย์หลังจากที่ทวารวดีเสื่อมความสำคัญลงไป โดยในสมัยอยุธยามีการทำแนวเขื่อนอิฐกันเอาไว้
เพื่อไม่ให้ดินชั้นพังทลายดังกล่าวเลื่อนตัว โดยสร้างทับลานประทักษิณสมัยทวารวดี ส่วนชั้น
กิจกรรมสมัยอยุธยาไม่เหลือร่องรอยให้พบ อาจเป็นเพราะมีการปรับพื้นที่ในสมัยรัตนโกสินทร์
เพื่อทำลานประทักษิณด้วยซีเมนต์โดยรอบ

ช่วงระหว่างแนวเขื่อนอิฐสมัยอยุธยาจนถึงแนวกำแพงอิฐสมัยรัตนโกสินทร์
พบว่า ชั้นล่างสุดเป็นชั้นพังทลายสมัยทวารวดีซึ่งน่าจะต่อเนื่องมาจากอีกฟากหนึ่งของเขื่อนอิฐ
สมัยอยุธยา ถัดขึ้นมาเป็นชั้นดินสีเหลืองที่ถมอัดสมัยรัตนโกสินทร์ ชั้นเศษอิฐกากปูน ชั้นทราย
และพื้นซีเมนต์ โดยไม่พบชั้นดินสมัยอยุธยาเลย อาจเป็นไปได้ว่าการถมอัดดินเพื่อที่จะสร้าง
ลานประทักษิณและฐานประทักษิณโดยรอบพระประโทณเจดีย์สมัยรัตนโกสินทร์ได้มีการปรับ
ชั้นกิจกรรมสมัยอยุธยาออกไป

๔.๓ หลุมขุดตรวจนอกฐานประทักษิณด้านทิศใต้

ดำเนินการขุดตรวจบริเวณสนามหญ้าไม่พบชั้นกิจกรรมสมัยอยุธยาเช่นกัน โดยชั้นกิจกรรมล่างสุดเป็นชั้นดินสมัยทวารวดีที่มีร่องรอยซากฐานอาคารแผ่นผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดประมาณ ๑๑.๕๐ X ๑๕.๓๐ เมตร ชั้นกิจกรรมนี้หนาประมาณ ๑๖ เซนติเมตร ถัดขึ้นมาเป็นชั้นดินถมที่เกิดจากกิจกรรมไถปรับหน้าดินเดิมออกไปเพื่อปรับภูมิทัศน์และก่อสร้างถนนภายในบริเวณวัด

พระประโทนเจดีย์ในปัจจุบัน

วิเคราะห์และสรุป

จากการขุดศึกษาทางโบราณคดีที่พระประโทนเจดีย์ประกอบกับผลการศึกษาเกี่ยวกับพระประโทนเจดีย์และเมืองโบราณนครปฐมในอดีตที่ผ่านมาสรุปได้ว่า ร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์ในอดีตที่พระประโทนเจดีย์มีด้วยกัน ๓ สมัยด้วยกัน คือ

สมัยทวารวดีมีการสร้างและซ่อมพระประโทณเจดีย์อย่างน้อย ๒ ช่วงเวลาด้วยกัน คือ ช่วงแรกสร้างและช่วงปรับปรุงซ่อมแซม ในช่วงระยะเวลาแห่งการสร้างนั้น หากเราเชื่อว่าพระประโทณเจดีย์สร้างขึ้นมาเพื่อจะให้ป็นมหาธาตุเจดีย์กลางเมืองนครปฐม โบราณจริง โดยมีคูน้ำล้อมรอบแสดงขอบเขตความเป็นเมือง ประกอบกับผลการขุดศึกษาทาง โบราณในอดีตที่ระบุว่า เมืองนครปฐมโบราณเริ่มมีความเป็นเมือง มีผู้คนเข้ามาอาศัยอยู่ในราว พุทธศตวรรษที่ ๑๑ และรุ่งเรืองสูงสุดในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ และเสื่อมความสำคัญลงไป ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ฉะนั้นคูน้ำที่แสดงขอบเขตความเป็นเมืองและมหาธาตุเจดีย์ที่เป็น ศูนย์กลางเมืองก็น่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ คือ ช่วงแห่งความรุ่งเรืองของ ทวารวดีที่นครปฐมโบราณ ซึ่งพระประโทณเจดีย์สมัยทวารวดีจึงควรจะสร้างขึ้นในช่วงนี้เอง ส่วนการซ่อมแซมและปรับปรุงนั้นก็น่าจะเกิดขึ้นในช่วงหลังที่ไม่ห่างกันมากนัก คือราว พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ ซึ่งเริ่มมีความเชื่ออันแพร่กระจายเข้ามา โดยเฉพาะความเชื่อแบบ วัฒนธรรมเขมร และความนิยมในการใช้เสาธรรมจักรประดับที่มุมเจดีย์ที่เน้นย้ำขอบเขต และความเป็นพุทธศาสนาแบบเถรวาทเสื่อมลงไป

นอกจากนี้หลักฐานทางโบราณคดีที่ขุดพบมากประเภทหนึ่งได้แก่ ชิ้นส่วนยอดสถูป เจดีย์ขนาดเล็กทั้งที่เป็นดินเผาและศิลาแลง ทำให้สันนิษฐานได้ว่าส่วนยอดของพระประโทณ เจดีย์สมัยทวารวดีเมื่อก่อนที่จะเสื่อมทรุดลงไป น่าจะเป็นการจำลองชิ้นของส่วนเรือนธาตุ สอบแหลมขึ้นไปอีกประมาณ ๒ ชั้น รวมกับเรือนธาตุเป็น ๓ ชั้น แต่ละชั้นมีเจดีย์ประจำมุมและ ซุ้มประดับที่ภายในมีพระพุทธรูปปูนปั้นหรือดินเผาประดับ รวมไปถึงพระพุทธรูปที่สลักจาก หินร่วมอยู่ด้วย และชั้นบนสุดจึงเป็นเจดีย์อยู่ตรงกึ่งกลางเจดีย์

ลักษณะเจดีย์ยอดและเจดีย์ประจำมุมที่พระประโทณเจดีย์ จากหลักฐานประเภทสถูป จำลองดินเผา ชิ้นส่วนยอดเจดีย์ดินเผา ศิลาแลง รวมทั้งยอดเจดีย์ที่เป็นปูนซึ่งหักหล่น อยู่บนชั้นฐานของลานประทักษิณ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าองค์เจดีย์คงมีรูปทรงคล้ายกันคือ เป็นเจดีย์ทรงระฆัง มีเอวคอด ส่วนยอดอาจมีบัลลังก์ ก้านฉัตร ปล้องไฉนแบบบรมฉัตร และส่วนปลียอดขนาดใหญ่ สอบแหลม สูงขึ้นไปจนสุดปลาย

ในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย ผู้คนเริ่มอพยพเคลื่อนย้ายเข้ามาในพื้นที่นครชัยศรี หนาแน่นขึ้นอีกครั้ง อาจด้วยหลบเลี่ยงภัยสงครามในช่วงระยะเวลาดังกล่าว รวมถึงการ ขยายตัวของเส้นทางการค้าทั้งทางน้ำและทางบกในที่ราบลุ่มแม่กลอง-ท่าจีน ทำให้เนินเจดีย์ ขนาดใหญ่ในสมัยทวารวดีที่เสื่อมทรุดลงกลายเป็นภูเขาขนาดย่อมที่สามารถใช้เป็นจุดสังเกต ในการเดินทางติดต่อระหว่างกันได้ในพื้นที่นครชัยศรี-ราชบุรี จึงอาจเป็นเหตุผลหนึ่งในการสร้าง เจดีย์ไว้บนยอดเนิน นอกจากเป็นจุดหมายในการบอกเส้นทางคมนาคมแล้วยังเป็นสิ่ง

ศักดิ์สิทธิ์ให้ผู้เดินทางได้สักการะเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจ แต่การก่อสร้างเจดีย์บนยอดเนิน
ในครั้งนี้น่าจะเป็นแรงศรัทธาจากชาวบ้านในพื้นที่และเป็นฝีมือช่างท้องถิ่นที่มีความรู้ในการ
ก่อสร้างแต่ไม่สันทัดเรื่องงานสถาปัตยกรรมทางศาสนา จึงสร้างเจดีย์คล้ายทรงปราสาท
แต่ไม่เป็นปราสาทที่สมบูรณ์ โดยส่วนยอดไม่มีชั้นเชิงบาตรประดับกลีบขนุนและใบขนุนอย่าง
ที่ควรจะเป็น แต่กลับทำเป็นยอดทรงกระบอกกลมขึ้นไปสอบปลายเข้าหากัน และปั้นปูน
เป็นเส้นริ้วโดยรอบ

สืบเนื่องมาจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เมื่อรัชกาลที่ ๔ ทรงปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์
เป็นธรรมดาที่ขุนนาง คหบดี ต่างก็ติดตามมาที่นครปฐมทำให้เมืองนครชัยศรีที่นครปฐม
เจริญรุ่งเรืองและขยายตัวขึ้น จนมีการเข้ามาซ่อมแซมเจดีย์บนยอดเนินพระประโทนเจดีย์อีกครั้ง
และอาจจะเป็นผู้มีอำนาจราชศักดิ์ที่ร่วมเป็นแม่กองในการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์เป็นผู้ดำริ
ให้ซ่อม จึงสามารถนำเอาอิฐที่มีตราประทับคำว่า "พระปฐม" เข้ามาใช้ในงานซ่อมแซมเจดีย์บน
ยอดเนินพระประโทนเจดีย์ได้ และคงเริ่มมีพระสงฆ์เข้ามาจำพรรษาจนเจริญรุ่งเรืองเป็น
วัดพระประโทนเจดีย์วรวิหาร ดังที่ปรากฏในปัจจุบัน

รูปแบบสันนิษฐานจากซากเจดีย์สมัยทวารวดี ที่นครปฐม*

สำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรีขอให้ข้าพเจ้าศึกษาและจัดทำรูปแบบสันนิษฐานจากซากเจดีย์สมัยทวารวดี ที่วัดพระเมรุ อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม เพื่องานสร้างหุ่นจำลอง ต่อมาได้ขอให้ศึกษาเพิ่มเติมรูปแบบสันนิษฐานเจดีย์วัดพระประโทนเจดีย์เพื่อพิมพ์ในหนังสือ **ปกิณกศิลปวัฒนธรรมเล่ม ๑๕** ซึ่งกรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในการถวายผ้าพระกฐินพระราชทานประจำปีพุทธศักราช ๒๕๕๒ ณ วัดพระประโทนเจดีย์วรวิหาร จังหวัดนครปฐม ข้าพเจ้าจึงจัดทำรูปแบบสันนิษฐานซากเจดีย์จุลประโทนซึ่งอยู่ไม่ไกลกันนักเพิ่มเติมรวมไว้ในบทความเดียวกันนี้ด้วย

(ขอขอบคุณ คุณประทีป เพ็งตะโก ผู้อำนวยการสำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี คุณอรุณศักดิ์ กิ่งมณี นักโบราณคดีชำนาญการพิเศษ หัวหน้ากลุ่มโบราณคดี คุณอิทธิ ปาณะรัตน์ นักวิชาการช่างศิลป์ ประจำสำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี ที่จัดหาข้อมูลเอกสารบางส่วน พร้อมทั้งชี้แจงข้อมูลให้ความคิดเห็นอันเป็นประโยชน์ระหว่างการสำรวจแหล่งโบราณสถานเหล่านี้และเรื่องอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง)

๑ ซากเจดีย์วัดพระเมรุกับรูปแบบสันนิษฐาน

วันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ โบราณสถานร้างแห่งนี้ ได้รับการประกาศขึ้นทะเบียนในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๒ ตอนที่ ๗๕^๑ ต่อมาใน ค.ศ. ๑๙๕๙ (พ.ศ. ๒๕๐๒) สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศได้พิมพ์เผยแพร่งานวิจัยจากการขุดแต่งแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดี ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๒ ของนายดูปองต์ (Pierre Dupont) งานวิจัยสำคัญครั้งนั้นมีเจดีย์วัดพระเมรุ(ร้าง) อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐมรวมอยู่ด้วย^๒ (อ้างตามรายงานของนายดูปองต์ ปัจจุบันวัดพระเมรุอยู่ในเขตอำเภอเมืองนครปฐม) ซากโบราณสถานแห่งนี้อยู่ริมทางหลวง นอกจากเสื่อมโทรมตามกาลเวลาแล้ว ยังถูกทำลายซ้ำเติมจากคนร้ายที่ลักลอบขุดเพื่อค้นหาสมบัติโบราณมาก่อนแล้วหลังจากนั้น จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๕๒๗-๒๕๒๘ กรมศิลปากรจึงได้ขุดแต่ง-บูรณะอีกครั้ง

* ศ. ดร. สันติ เล็กสุขุม ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ค้นคว้าเรียบเรียง

^๑ อ้างจาก สำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี "รายงานการขุดแต่ง ขุดค้น และบูรณะวัดพระเมรุ ตำบลพระปฐมเจดีย์ อำเภอเมืองจังหวัดนครปฐม" (ดำเนินการโดย ทจก. ฐานอนุรักษ์), ๒๕๒๔ , หน้า ๔-๕ .

^๒ Pierre Dupont, L'archéologie Mône de Dvârâvatî. Ecole française d'extrême-orient. Vol. XLI, (text et illus.) Paris, 1959.

เนื่องจากไม่สามารถทราบรูปแบบงานช่างดั้งเดิมของโบราณสถานร้างแห่งนี้ได้อีกแล้ว ในที่นี้จึงศึกษาความเป็นไปได้ของรูปแบบสันนิษฐาน เพื่อเปิดพื้นที่โต้แย้ง และเพื่อแสดงความคิดเห็นกันต่อไป

นายดุปองต์ลงความเห็นจากหลักฐานการขุดแต่งว่า แหล่งโบราณสถานวัดพระเมรุ เป็นงานช่างในวัฒนธรรมทวารวดี พิจารณาจากโบราณวัตถุประเภทปูนปั้นประดับ สถาปัตยกรรม รวมทั้งชิ้นส่วนของรูปสิงห์คงเคยตั้งประดับที่บันไดทางขึ้น และชิ้นส่วนอันเป็นหลักฐานของพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่ เช่นส่วนล่างพระวรกาย ซึ่งแสดงว่าอยู่ในพระอิริยาบถ ประทับนั่งห้อยพระบาท สำหรับพระพิมพ์แบบทวารวดีก็ได้พบจำนวนหนึ่ง^๗ แม้โบราณสถาน อยู่ในสภาพชำรุดเสียหายมากแต่นายดุปองต์ก็ได้ให้ประเด็นที่น่าจะเป็นไปได้ว่าแบบอย่างเจดีย์ วัดพระเมรุ เกี่ยวข้องกับรูปแบบของวิหารที่ปาหาปุร (PAHAPUR) ในแคว้นเบงกอล ประเทศ อินเดีย วิหารแห่งนี้สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๕^๘ แคว้นเบงกอลเป็นศูนย์กลางความรุ่งเรืองของศิลปะปาละมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๔ และเป็น แหล่งบันดาลใจสำคัญของศิลปะพม่าสมัยเมืองพุกาม เช่น วิหารอนันตะ ที่พุกามราชธานีโบราณ ของพม่า ซึ่งมีหลักฐานว่าก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๖๓๕^๙ (ภาพที่ ๑, ๒)

เจดีย์วัดพระเมรุมีขนาดกว้าง-ยาว ประมาณ ๗๐ เมตร เล็กกว่าวิหารที่ปาหาปุรใน อินเดีย และ วิหารอนันตะที่พุกาม ซึ่งนายดุปองต์ได้ใช้เทียบเคียงลักษณะ สรุปลงได้ดังนี้^{๑๐}

๑. แกนกลางของเจดีย์เป็นแท่งสี่เหลี่ยมจัตุรัส ก่อด้วยอิฐ คงรองรับยอดทรงระฆัง หรือทรงศิขร
๒. กลางด้านทั้งสี่ของแกนกลาง คงเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท
๓. มีระเบียงทางเดินเกิดจากแกนกลางกับระเบียงคด เชื่อว่าระเบียงคดนี้มีทางเดิน ภายในผนังด้วย
๔. ผนังระเบียงคดมีมุขทางเข้าที่ย่านกลางของทุกด้าน ลานระเบียงมีร่องรอยของการ ปรับเปลี่ยนราวสามครั้ง

สืบเนื่องจากข้อสรุปข้างต้น ข้าพเจ้าได้สำรวจซากเจดีย์โบราณแห่งนี้เพิ่มเติม เพื่อหา คำเงื่อนที่อาจหลงเหลืออยู่ โดยพิจารณาร่วมกับรายงานผลการขุดแต่งใน พ.ศ. ๒๕๒๗-๒๕๒๘ และข้อมูลจากการสำรวจแหล่งอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ได้ผลดังนี้

๑. ความเห็นของนายดุปองต์ที่ว่า แกนกลางของเจดีย์เป็นแท่งสี่เหลี่ยมจัตุรัส คงรองรับยอดทรงระฆัง หรือทรงศิขร ยังเหลือหลักฐานเป็นเค้าโครงของแท่งสี่เหลี่ยมก่อด้วยอิฐ เป็นแท่งตัน (ภาพที่ ๓) อันเป็นโครงสร้างสำคัญเพราะรับน้ำหนักส่วนบนซึ่งคงก่อด้วยอิฐเช่นกัน

^๗ Pierre Dupont. เรื่องเดิม. p.50-54.

^๘ เรื่องเดิม, pp. 56-57, 63. เกี่ยวกับวิหารปาหาปุร ดูเพิ่มเติมใน Percy Brown. Indian Architecture. 3 rd edition. Bombay. (ND.), p. 174, pl. CLIII.

^๙ Percy Brown. เรื่องเดิม, pl. CLIII. และดู Pictorial Guide to Pagan. (Ministry of Culture Socialist Republic of the Union of Burma,) repr. 1975. P. 13-15.

^{๑๐} Pierre Dupont. เรื่องเดิม, p. 27 - 42.

และคงเป็นรูปภาชนะเช่นรูปหม้อน้ำ หรือ ทรงมะนาวตัด หรือ ทรงระฆัง (ภาพที่ ๔) เพราะได้พบว่า เป็นแบบอย่างอยู่ในวัดนธรรมทวารวดี ข้าพเจ้าจึงไม่คิดว่าเป็นรูปศิขรซึ่งยังไม่เคยพบมาก่อนในศิลปะสมัยทวารวดี แกนกลางเป็นโครงสร้างหลักรองรับส่วนบนดังกล่าวจึงเป็นไปตามที่นายดุปองต์ได้เทียบเคียงกับวิหารที่ปาหาปุรในอินเดีย และวิหารอนันตะในพม่า ดังได้อ้างมาแล้ว

แกนกลางนอกจากรองรับน้ำหนักของยอดเจดีย์แล้ว ยังควรเป็นส่วนที่หลังคากระเบื้อง ก่อฝากถ้ำน้ำหนักลงที่เสาแกนกลางนี้ด้วย (ภาพที่ ๔) ซึ่งมีตัวอย่างที่วิหารอนันตะของพุกาม รวมทั้งความคล้ายคลึงของหลังคาซ้อนลดหลั่น เจดีย์ขนาดเล็กประดับตามมุมและที่กลางด้าน โดยอยู่เหนือบรรพแถลงของทุกชั้น ตลอดจนประดับยอดซุ้มของมุขซ้อนทั้งสี่ที่ยื่นออกจากย่านกลางของระเบียงคดทั้งสี่ด้าน และรวมทั้งเจดีย์ขนาดเล็กประจำบนมุมทั้งสี่ของฐานล่างด้วย

๒. กลางด้านทั้งสี่ของแกนกลาง เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท คงเป็นไปตามที่นายดุปองต์สันนิษฐาน จากที่ได้พบชิ้นส่วนศิลา (หินควอตไซต์) ของพระพุทธรูปขนาดใหญ่ เชื่อว่าเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์ซ้ายแสดงปางเทศนาสั่งสอน พระหัตถ์ขวาวางหงายบนพระเพลา ในอุ้งพระหัตถ์คงมีชายจิวร ทั้งนี้สามารถเทียบเคียงกับพระพุทธรูปขนาดใหญ่ พระหัตถ์แสดงปางเดียวกันหรือคล้ายคลึง ซึ่งพบจากงานขุดแต่งทางโบราณคดีที่นครปฐม ปัจจุบันอยู่ที่วัดพระปฐมเจดีย์ ๑ องค์ ยังคงมีอีก ๓ องค์ โดยพิจารณาจากชิ้นส่วนพระวรกาย อนึ่ง พระพุทธรูปทั้งสี่ด้านของแกนกลางเจดีย์วัดพระเมรุย่อมประทับบนรัตนบัลลังก์อยู่ภายในช่องเว้า(จระนำซุ้ม) พื้นเบื้องหน้ามีแท่นเครื่องวงกลม ก่ออิฐ เป็นโครงของรูปดอกบัวบาน ยื่นออกมาเพื่อรองรับพระพุทธรูป โครงรูปดอกบัวบานดังกล่าวเหลืออยู่ที่กลางด้านตะวันออกของแกนกลาง (ภาพที่ ๕)

๓. ระหว่างแกนกลางกับระเบียงคด เป็นช่องทางเดินกว้างประมาณ ๓.๕๐ เมตร เหลือหลักฐานที่มุมตะวันออกเฉียงเหนือ ระเบียงคดนี้ก่อไว้หนาเป็นพิเศษจึงเชื่อได้ว่ามีทางเดินภายในผนัง

๔. มุขทางเข้า-ออก มีอยู่ที่กลางด้านทั้งสี่ ฐานฐานเจดีย์มีร่องรอยของการบูรณะปรับเปลี่ยนมาไม่น้อยกว่าหนึ่งหรือสองครั้ง มุขทางเข้าสู่ระเบียงคดประจำกลางที่ด้านทั้งสี่ คงเป็นมุขซ้อน มีหลังคาคลุม ล้นหลังคามุขมีรูปเจดีย์ขนาดเล็กทำนองเดียวกับวิหารอนันตะ ทั้งนี้รวมถึงหลังคาอาคาร ซึ่งควรเป็นหลังคาลาดชั้นซ้อนลดหลั่น คงมีบรรพแถลงที่กลางด้าน และมีรูปเจดีย์ขนาดเล็กประจำที่มุมของแต่ละชั้นด้วย

^๒ รายงานการขุดแต่ง ขุดค้น และบูรณะวัดพระเมรุ... หน้า ๒ .

นายดูปองต์ได้พบชิ้นส่วนประดับสถาปัตยกรรม เช่นส่วนยอดของเจดีย์ขนาดเล็กซึ่งพบทั่วไป
ชิ้นส่วนรูปสิงห์ได้พบที่กระเปาะ(ยกเก็จ)ของฐาน ตรงมุมตะวันตกเฉียงใต้-ด้านใต้ มุมเฉียงทั้งสี่
ต่างมี ๒ กระเปาะ เขาจึงเชื่อต่อไปว่าคงมีรูปสิงห์คู่ประจำกระเปาะเหล่านั้น^๙ หากมีรูปสิงห์คู่
ประจำทุกกระเปาะซึ่งมีอยู่ ๘ กระเปาะ ก็จะมีรูปสิงห์ ๑๖ ตัว และอาจคิดต่อไปได้ว่าคงเคย
มีสิงห์คู่ประดับโคนบันไดทางขึ้นทั้งสี่ด้านด้วย คือมีจำนวนสิงห์เพิ่มอีก ๘ ตัว นอกจากนี้ยังได้พบ
ชิ้นส่วนปูนปั้นใบหน้าของรูปทวารบาล^{๑๐} รูปทวารบาลคู่อาจตั้งประดับบนยกพื้นถัดจากรูปสิงห์คู่
อนึ่ง ดูเหมือนว่ามีช่องเว้าที่ผนังด้านนอกของระเบียงด้านตะวันออกซีกเหนือ แม้ว่าเป็น
ร่องรอยหลังการขุดแต่ง-บูรณะใน พ.ศ. ๒๕๒๗-๒๕๒๘ แต่ก็อาจคิดว่าเคยเป็นช่องเว้า
ประดิษฐานพระพุทธรูปยืนมากกว่ารูปทวารบาล หากมีพระพุทธรูปประดิษฐานภายในช่องเว้า
ก็เชื่อได้ว่าอีกซีกหนึ่งของผนังเดียวกันย่อมมีช่องเว้าประดิษฐานพระพุทธรูปเช่นกัน อันเป็น
ลักษณะสมดุล รวมทั้งผนังอีก ๓ ด้านก็ย่อมเคยมีช่องเว้าทั้งซีกซ้ายและซีกขวาเพื่อประดิษฐาน
พระพุทธรูปด้วย (ภาพที่ ๖)

ในแหล่งนี้ได้พบชิ้นส่วนพระพิมพ์ดินเผา ประมวลได้สามรูปแบบ^{๑๑}

แบบที่หนึ่ง แสดงเรื่องพุทธประวัติตอนพระพุทธองค์แสดงยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี
มีรายละเอียดของฉากเหตุการณ์อยู่ด้วย แบบที่สอง พระพุทธองค์ประทับขัดสมาธิราบ
(ปาริยังกาสน) พระหัตถ์แสดงปางสมาธิ (ธยานมูทรา) แบบที่สาม เป็นพระพิมพ์แบบเขมร
พระพุทธรูปองค์ใหญ่ประทับขัดสมาธิราบ พระหัตถ์แสดงปางมารวิชัย (ภูมิลปรคมูทรา) ภายใน
ปราสาท ขนาบข้างด้วยพระพุทธรูปขนาดเล็กกว่า พระหัตถ์แสดงปางสมาธิ

พระพิมพ์แบบที่หนึ่งเทียบได้กับฉากพุทธประวัติตอนเดียวกัน แต่ขนาดใหญ่กว่ามาก
สลักนูนต่ำจากศิลา ปัจจุบันอยู่ที่ด้านหลังของฐานพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศนเทพวราราม
กรุงเทพมหานคร ซึ่งกำหนดอายุอย่างกว้าง ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕^{๑๒} พระพิมพ์แบบที่
สอง หากไม่ร่วมสมัยกับพระพิมพ์แบบที่หนึ่ง ก็เป็นสมัยหลังลงมา สำหรับพระพิมพ์แบบที่สาม
ได้พบแพร่หลายแม้ทางภาคใต้ของไทย เทียบได้กับพระพิมพ์แบบเขมร(ที่มักเรียกว่าแบบ
ลพบุรี)กำหนดอายุราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๔^{๑๓}

^๙ Pierre Dupont. เรื่องเดิม, p. 27 - 42.

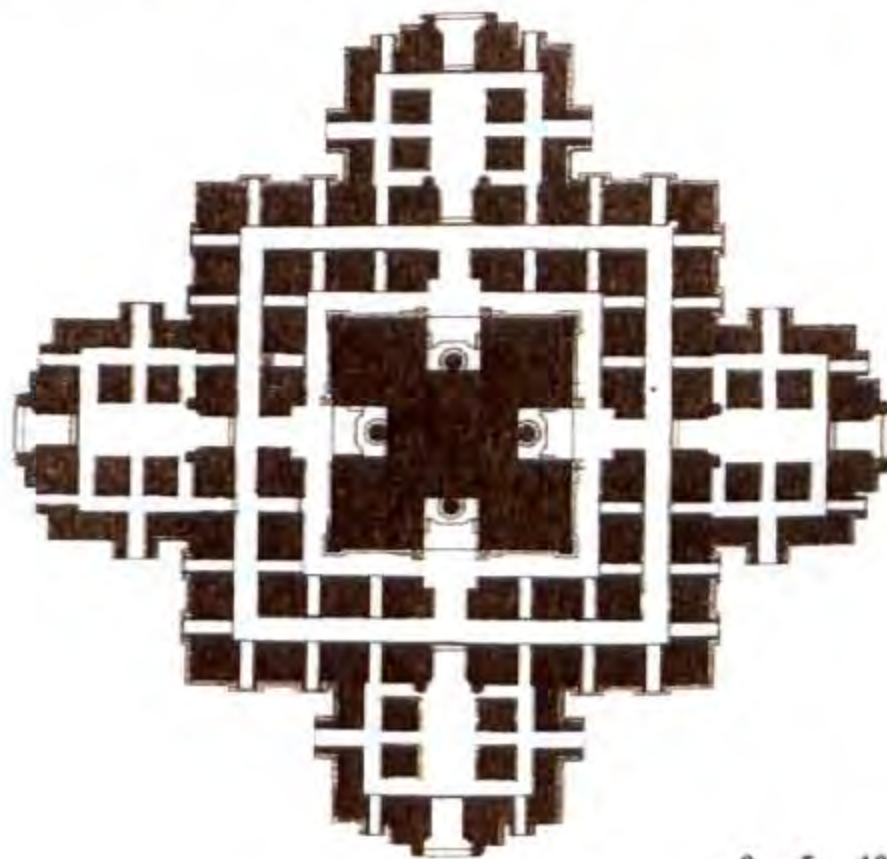
^{๑๐} เรื่องเดิม, p. 50

^{๑๑} เรื่องเดิม, p. 47 - 49.

^{๑๒} สุภัทรดิศ ดิศกุล. ม.จ. ศิลปะในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ, ๒๕๓๘. หน้า ๖, ๕๓. ภาพที่ ๑๖. และดูที่
Peter Skilling อ้าง Pierre Dupont ใน Des images moulées au service de l'idéologie du mérite" Dvaravati : aux
sources du bouddhisme en Thaïlande. Musée Guimet. Paris, 2009. P. 112, fig. 6. กำหนดอายุพระพิมพ์แบบที่หนึ่งไว้
ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓.

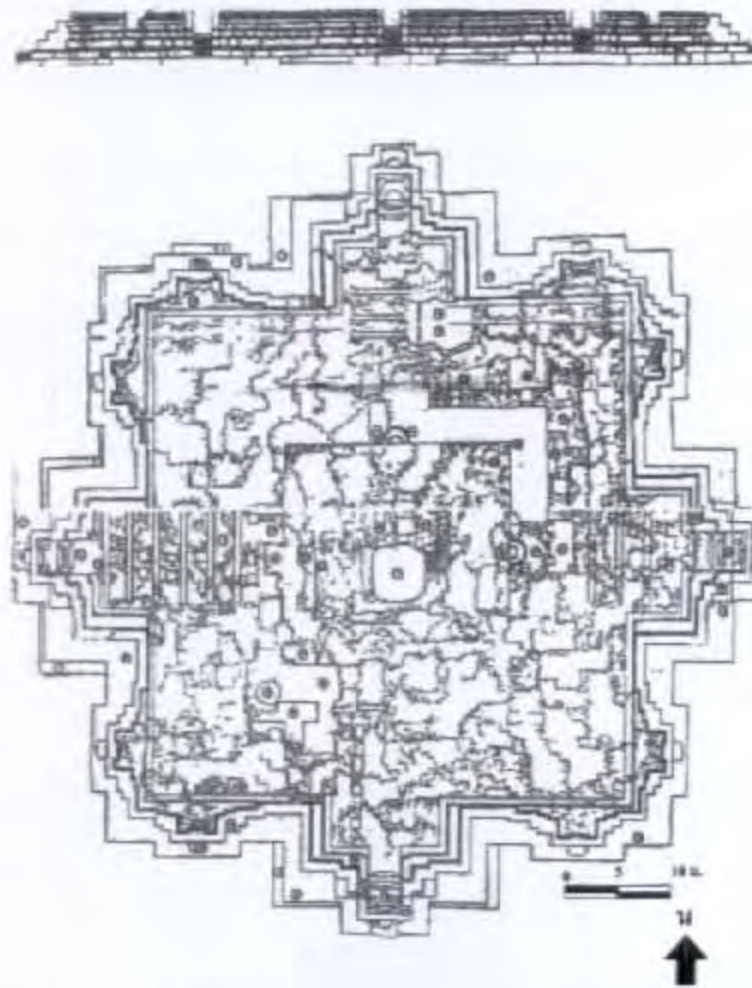
^{๑๓} พิริยะ ไกรฤกษ์. ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย. (ฉบับคู่มือนักศึกษา). กรุงเทพฯ, ๒๕๒๘. หน้า ๑๔๕-๑๔๖,
ภาพที่ ๑๐๕.

เมื่อพิจารณาพระพิมพ์ทั้งสามแบบดังกล่าว ร่วมกับการเปรียบเทียบเค้าโครงของรูปแบบเจดีย์วัดพระเมรุกับวิหารที่ปาฮาปุร ในแคว้นเบงกอล ประเทศอินเดีย อาจกำหนดอายุเจดีย์วัดพระเมรุได้ว่าสร้างอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ อนึ่ง งานศึกษารูปแบบสันนิษฐานเจดีย์วัดพระเมรุ (ภาพที่ ๗) ได้ประโยชน์อย่างมากจากการเทียบเคียงกับเค้าโครงของศาสนสถานรุ่นหลัง ที่เชื่อว่าอยู่ในแนววิวัฒนาการเดียวกัน คือวิหารอนันต๊ะ สมัยเมืองพุกาม ประเทศพม่า ด้วย

0 5 10 ม.

ภาพที่ ๑ ลายเส้น เจดีย์วิหารอนันต๊ะ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๖๓๔
ศิลปะสมัยเมืองพุกาม ประเทศพม่า (จาก *Pictorial Guide to Pagan.*)

ภาพที่ ๒ รูปด้านและแผนผัง เจดีย์วัดพระเมรุ (จาก Dupont. *L'archéologie Méne de Dviroivati.*).

ภาพที่ ๓ แกนกลางของเจดีย์วัดพระเมรุ (กลางภาพ ทางขวา) คือซากของแท่งสี่เหลี่ยมจัตุรัส (ถ่ายจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือ)

ภาพที่ ๕ รูปตัดสันนิษฐานเจดีย์วัดพระเมรุ โครงสร้าง แกนกลาง เพดานระเบียงคต และยอดเป็นทรงหม้อน้ำ

ภาพที่ ๕ หลักฐานแท่นรองพระบาทของพระพุทธรูปที่กลางด้านของแกนกลางด้านตะวันออก
(ถ่ายจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือ)

ภาพที่ ๖ ภาพโปร่งใส สันนิษฐานรูปแบบเจดีย์วัดพระเมรุ (ด้านตะวันออก)

ภาพที่ ๗ ภาพเสมือนจริง-ต้นนิษฐานรูปแบบเจดีย์วัดพระเมรุ (มุมมองวันออกเฉียงเหนือ)

๒ ชากเจดีย์จุลประโทนกับรูปแบบสันนิษฐาน

ท่ามกลางสภาพแวดล้อมคับแคบ น้ำท่วมถึง เจดีย์รกร้างองค์นี้ก่อด้วยอิฐก้อนใหญ่ซึ่งเป็นขนาดเฉพาะในงานก่อสร้างของวัฒนธรรมทวารวดี (ภาพที่ ๑)

เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๓ คราวเดียวกับงานขุดค้น-ขุดแต่ง เจดีย์ร้างวัดพระเมรุ นายดูปองต์ได้เข้าดำเนินการที่ชากเจดีย์จุลประโทนด้วย และได้พบร่องรอยหลักฐานว่าเป็นงานสร้างและบูรณะพอกเสริมที่ส่วนฐานอีก ๒ ครั้งระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕^๑

รายงานของนายดูปองต์ซึ่งมีแผนผังประกอบระบุว่าเมื่อแรกสร้าง ยกพื้นในผังยกกระเปาะของเจดีย์โบราณองค์นี้กว้าง-ยาวประมาณด้านละ ๓๓.๐๐ เมตร รองรับชลาในผังสี่เหลี่ยมด้านเท่า กว้าง-ยาวประมาณ ๒๔.๕๐ เมตร ตั้งต่อขึ้นไปเป็นฐานยกกระเปาะ รองรับส่วนกลาง (เรือนธาตุ) เชื่อว่าเป็นชั้นประดิษฐานพระพุทธรูปปั้นด้วยปูน พระอิริยาบถประทับยืน พระหัตถ์ทั้งสองแสดงปางเทศนาสั่งสอน ประดิษฐานภายในจระนำซุ้มซึ่งเรียงรายด้านละ ๕ ซุ้ม^๒ รวมทั้ง ๔ ด้านจึงมีพระพุทธรูป ๒๐ องค์ ส่วนอื่นที่พ้นจากชั้นดังกล่าวชำรุดทลายลงแล้ว ความสูงจากฐานชั้นนอกเหลืออยู่ราว ๕.๐๐ เมตร นายดูปองต์ระบุว่าการบูรณะครั้งแรกและครั้งที่สองได้มีงานปรับปรุงโดยก่อพอกเพิ่มที่ฐาน และมีการเปลี่ยนแปลงพระพุทธรูปภายในจระนำเป็นพระพุทธรูปนาคปรกโดยที่ยังเป็นแบบแผนของสมัยทวารวดี^๓

นายดูปองต์ตั้งประเด็นสันนิษฐานว่า เจดีย์จุลประโทนคงมีเค้าโครงเดียวกับ เจดีย์กู่กุด (เจดีย์มหาพน) ภายในวัดกู่กุด (วัดจามเทวี) จังหวัดลำพูน ซึ่งอาจได้แรงบันดาลใจไปสร้างเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ (ได้รับบูรณะอีกครั้งสำคัญในราวศตวรรษถัดมา)^๔ เจดีย์กู่กุดมีฐานรองรับส่วนกลางซึ่งประดิษฐานแถวพระพุทธรูปในจระนำซุ้มเพียงด้านละ ๓ องค์ ๔ ด้านจึงมีพระพุทธรูป ๑๒ องค์ต่อ ๑ ชั้น แต่ละชั้นมีเจดีย์ประจำมุมทั้งสี่เป็นยอดบริวาร ชั้นซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไป ๕ ชั้น จึงรวมมีพระพุทธรูป ๖๐ องค์ โดยต่อส่วนบนสุดด้วยยอดแหลม (ซึ่งปลายยอดหักหาย) (ภาพที่ ๒) เขายังได้กล่าวถึงเจดีย์วัดป่าแดง จังหวัดเชียงใหม่ (ปัจจุบันเป็นวัดร้างทางทิศตะวันตกของเชียงใหม่) ซึ่งสร้างเมื่อราว พ.ศ. ๑๕๗๓ ด้วยว่า รูปแบบของเจดีย์ที่สร้างขึ้นภายหลังมากแล้วแห่งนี้มีส่วนได้แรงบันดาลใจจากรูปทรงของเจดีย์วัดกู่กุด โดยปรับเปลี่ยนชั้นซ้อนประดิษฐานพระพุทธรูปให้มีเพียงชั้นเดียว และเพิ่มจำนวนพระพุทธรูปจากด้านละ ๓ องค์ตามเจดีย์ต้นแบบ ให้มีด้านละ ๕ องค์ และเปลี่ยนส่วนบนเป็นทรงระฆัง^๕ (ภาพที่ ๓) ผลการศึกษาของข้าพเจ้ามีความเห็นทั้งสองคล้อยและแตกต่างกันที่อ้างมาข้างต้น ดังจะกล่าวต่อไป

^๑ Pierre Dupont. L'archéologie Mône de Dvârâvati. Ecole française d'extrême-orient. Vol. XLI, (text et illus.), pp. 67-73. Paris, 1959.

^๒ เรื่องเดิม, pp. 90-91, pl. VII.

^๓ เรื่องเดิม, p. 72 pls. VIII, IX.

^๔ เรื่องเดิม, p. 93.

^๕ เรื่องเดิม, pp. 96-97.

ข้าพเจ้าเลือกสันนิษฐานรูปแบบของเจดีย์จุลประโทนเมื่อแรกสร้าง ซึ่งเหมาะสมกว่า รูปแบบคราวบูรณะครั้งใดครั้งหนึ่งในสองครั้งหลัง ที่ร่องรอยหลักฐานคลุมเครือ เสี่ยงต่อความ สับสนทั้งจากสภาพชำรุดทลาย หรือจากการเคลื่อนย้ายข้อมูลหลักฐานในภายหลัง

ผลการศึกษาที่แตกต่างจากความเห็นของนายดุปองต์ในบางประเด็นอันเกี่ยวกับเจดีย์ กุกูด คือชั้นประดิษฐานแถวพระพุทธรูปของเจดีย์จุลประโทนคงมีเพียงชั้นเดียว และต่อขึ้นไป ส่วนบนเป็นยอดทรงมะนาวตัด กระนั้นข้าพเจ้าก็จัดทำเพิ่มเติมรูปแบบสันนิษฐานอนุโลมตาม ความเห็นของนายดุปองต์ไว้ด้วย ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า ส่วนเจดีย์วัดป่าแดงที่เขากล่าวถึง ข้าพเจ้าพิจารณาเห็นต่างออกไปว่า มีต้นแบบอยู่ในศิลปะสุโขทัยเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เช่น เจดีย์ข้างล้อม ศรีสังขาลย์ เจดีย์องค์นี้ฐานล่างมีข้างล้อม เหนือขึ้นไปประดิษฐานพระพุทธรูป ๕ องค์ในจระนำ มีบัลลังก์สี่เหลี่ยมเหนือทรงระฆัง และตั้งต่อด้วยยอดทรงกรวย โดยที่ เจดีย์วัดป่าแดง จังหวัดเชียงใหม่ มีร่องรอยของรูปข้างล้อมที่ฐาน ก่อนถึงชั้นจระนำขุ่มประดิษฐาน พระพุทธรูป และเหนือขึ้นไปเป็นทรงระฆัง บัลลังก์สี่เหลี่ยม และยอดทรงกรวย ทำนองเดียวกับ เจดีย์ข้างล้อม ศรีสังขาลย์ เช่นกัน ^๖

รูปแบบสันนิษฐานเจดีย์จุลประโทน (ภาพที่ ๔)

จากระดับพื้นดิน เริ่มด้วยลานยกพื้น รองรับฐานล่างในผังสี่เหลี่ยมด้านเท่าซึ่งรายงาน ของนายดุปองต์ระบุว่า ครั้งแรกสร้างด้านทั้งสี่ของฐานนี้มีช่องสี่เหลี่ยมเรียงต่อเนื่องสำหรับ ประดับประติมากรรมปูนปั้นแบบนูนสูงรูปสัตว์ ได้แก่ สิงห์ ช้าง ครุฑ งานประดับเหล่านี้ ถูกปรับปรุงในคราวบูรณะครั้งต่อมา และในครั้งหลังจึงถูกก่ออิฐพอกทับ ^๗ หลังจากศึกษา งานปูนปั้นประดับเหล่านี้ อาจารย์พิริยะ ไกรฤกษ์เข้าใจว่าภาพสิงห์ ช้าง ครุฑหมายถึงป่าหิมพานต์ พร้อมกันนั้นก็มึงานปูนปั้นเล่าเรื่องศาสนนิทาน คือชาดก (อวทาน) ร่วมอยู่ด้วย งานปูนปั้น ปะปนอยู่กับงานดินเผาเรียงประดับอยู่ด้วยกัน กรมศิลปากรได้ถอดประติมากรรมติดที่เหล่านี้ ออกไปเก็บรักษาขณะมีการขุดแต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ และปัจจุบันติดตั้งแสดงในพิพิธภัณฑ สถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ^๘ อนึ่ง งานปูนปั้นเล่าเรื่องดังกล่าวในรูปแบบ สันนิษฐานนี้ ข้าพเจ้าจัดทำเพียงให้ทราบว่ามีงานประติมากรรมเล่าเรื่องประดับอยู่ด้วย แต่ มิได้อิงเรื่องราวและไม่ได้ลำดับเรื่อง

^๖ เกี่ยวกับเจดีย์วัดป่าแดง (ร้าง) ดูเพิ่มเติมใน สันติ เล็กสุขุม. ศิลปะภาคเหนือ : ทริภุญชัย-ล้านนา. (พิมพ์ครั้งที่สอง). สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๙, หน้า ๑๐๙.

^๗ Pierre Dupont. เรื่องเดิม, p. 91.

^๘ อานงานศึกษางานปูนปั้นเล่าเรื่องศาสนนิทาน ใน พิริยะ ไกรฤกษ์. (ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปลจาก ภาษาอังกฤษ Buddhist Folk Tales Depicted Chula Pathon Cedi) พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลประโทน. โรงพิมพ์ พระจันทร์, ๒๕๑๗. และความเห็นแย้งประเด็นคัมภีร์อันเป็นแหล่งบันดาลใจในการสร้างประติมากรรมปูนปั้นเหล่านี้อันเนื่อง ด้วยนิกายทางพุทธศาสนา และเป็นที่มาของข้อกำหนดอายุเจดีย์จุลประโทน อ่านใน นันทนา ชุตินวงศ์. "ภาพชาดกที่ เจดีย์จุลประโทน" ศิลปากร ปีที่ ๒๑ เล่มที่ ๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๐, หน้า ๒๘-๕๕.

ส่วนล่าง จากลานยกพื้นขึ้นมาเป็นฐานล่างรองรับฐานยกเก็จ (ยกกระเปาะ) ซึ่งมีงานประดับลวดบัว (คิ้ว) ลักษณะต่าง ๆ พื้นที่ระหว่างลวดบัวประดับด้วยแถวลายสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ แนวเดียว เหนือขึ้นไปประดับลายแผง รูปมกรประดับทุกมุมที่เพิ่มจากการยกกระเปาะ ลักษณะ ดังกล่าวนี้ปรากฏในรายงานของนายคูปองต์ด้วย^๙

ส่วนกลาง ซึ่งมีพระพุทธรูปในพระอิริยาบถประทับยืน พระหัตถ์แสดงปางเทศนาธรรม ประดิษฐานเรียงรายภายในจระนำซุ้ม มีระบุดูอยู่ในรายงานของนายคูปองต์ด้วยเช่นกัน

เหนือ **ส่วนกลาง** คือ **ส่วนบน** ไม่เหลือหลักฐานมาตั้งแต่คราวงานชุดแต่งของนายคูปองต์แล้ว ข้าพเจ้าอาศัยเค้าเงื่อนจากต้นแบบในศิลปะอินเดีย ซึ่งมีช่วงเวลาสำคัญของการแพร่หลายออกสู่โลกภายนอกเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมา ตรงกับสมัยศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ เช่น ภายในถ้ำอชันดาที่ ๑๙ ซึ่งเจดีย์ทรงกลมมีพระพุทธรูปประทับยืนภายในซุ้ม ต่อเนื่องขึ้นไปเป็นทรงกลม ตั้งต่อด้วยบัลลังก์สี่เหลี่ยม และมีรูปฉัตรอยู่บนสุด การมีพระพุทธรูปประดิษฐานตอนล่างของทรงกลม หรือทรงมะนาวตัด ได้พัฒนารูปแบบอยู่ในดินแดนเอเชียอาคเนย์ เกิดเป็นรูปแบบลักษณะต่าง ๆ กันไป โดยมีเค้าโครงเกี่ยวเนื่องกันเสมอ เป็นต้นว่าในชวา (ประเทศอินโดนีเซีย) คือบุโรพุทโธ เมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔^{๑๐} และที่ศรีเกษตร เมืองโบราณทางภาคกลางของประเทศพม่าก่อนที่จะมีราชธานีพุกามที่อยู่ถัดขึ้นไปทางเหนือ

เมืองศรีเกษตรเจริญรุ่งเรืองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๕^{๑๑} จึงเป็นเมืองร่วมสมัยกับทวารวดี หนึ่งในหลักฐานสำคัญพบที่เมืองนี้ คือแผ่นหินสลักนูนรูปเจดีย์ทรงมะนาวตัด ค่อนข้างยี่ดสูง เหนือขึ้นไปคือบัลลังก์ ตั้งต่อด้วยรูปฉัตร (ร่ม) รูปฉัตรคือต้นแบบที่มีพัฒนาการมาเป็นลำดับและอยู่ในทรงกรวยเสมอ ตอนล่างของรูปเจดีย์จากศรีเกษตรองค์นี้ เป็นแถวพระพุทธรูป ๕ องค์ ในพระอิริยาบถประทับนั่งภายในจระนำซุ้ม (ภาพที่ ๕) แต่เจดีย์จุลประโทนพระพุทธรูปอยู่ในพระอิริยาบถยืนภายในจระนำซุ้ม เหนือขึ้นไปคือทรงมะนาวตัดเช่นกัน การมีพระพุทธรูปประดิษฐานที่ตอนล่างของทรงมะนาวตัด หรือทรงกลมก็ตาม ทั้งที่ศรีเกษตรและทวารวดี คือความเกี่ยวโยงกัน อย่างน้อยก็มีต้นแบบจากศิลปะอินเดียด้วยกัน^{๑๒}

^๙ Pierre Dupont, เรื่องเดิม, p. 91.

^{๑๐} สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า, ศิลปะอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่สอง องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๙, หน้า ๑๒๘, ภาพที่ ๔๑. อนึ่ง เจดีย์กู่กุด ลำพูน ได้ผ่านช่วงเวลาของวิวัฒนาการมามากแล้ว เช่นชั้นสี่เหลี่ยมซ้อนลดหลั่นเป็นชุด แต่ละชั้นมีแถวพระพุทธรูปในพระอิริยาบถประทับยืนภายในจระนำซุ้ม ซ้อนลดหลั่นกัน ๕ ชั้น ชั้นบนสุดต่อยอดซึ่งตอนบนหักหายยอดนี้เป็นสัญลักษณ์ของฉัตร แต่อยู่ในทรงกรวยเหลี่ยมสอดคล้องกับรูปทรงสี่เหลี่ยมของชั้นที่ซ้อนลดหลั่นกันขึ้นมา สำหรับบุโรพุทโธ ดูภาพใน Kemper Bemet, A.J. Ancient Indonesian Art, Harvard University Press, 1959, pl. 75.

^{๑๑} Aung Thaw, Historical Sites in Burma. The Ministry of Union Culture Government of the Union of Burma, 1972, p. 16.

^{๑๒} การเปรียบเทียบกับ รูปเจดีย์สลักหินจากศรีเกษตร ได้มีการเสนอมามากแล้ว พร้อมทั้งรูปแบบของเจดีย์ในศิลปะอินเดียเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ดูที่ Piriya Krairiksh "The Chula Pathon Cedi: Architecture and Sculpture of Dvaravati" Ph.D. dissertation, Harvard University, 1975, p. 86-88, figs. 78, 79, 80.

อนึ่ง ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว นายดูปองต์เชื่อว่าเจดีย์จุลประโทนเคยมี ๕ ชั้น แต่ละชั้นมีเจดีย์ประจำมุม และชั้นบนสุดตั้งต่อยอดแหลมมาก่อนเจดีย์กู่กุด^{๑๓} แต่คงเป็นไปได้น้อย เพราะเจดีย์จุลประโทนซึ่งส่วนกลางอยู่ในทรงสี่เหลี่ยม มีชั้นประดิษฐานแถวพระพุทธรูปปูนปั้น ด้านละ ๕ องค์ แต่ละพระองค์ประดิษฐานใน ๕ จระนำซุ้ม รวมหนึ่งชั้นมีพระพุทธรูป ๒๐ องค์ หากทำให้เป็นชั้นซ้อนลดหลั่นกัน ๕ ชั้น จำนวนพระพุทธรูปจะมีถึง ๑๐๐ องค์ นับว่าเป็นจำนวนที่มากเกินความรับรู้ในปัจจุบันที่ว่า ช่างในวัฒนธรรมทวารวดีมีความเรียบง่าย ไม่มาก ไม่ใหญ่โตซับซ้อน ชั้นซ้อนที่กว้างของเจดีย์จุลประโทน แต่ละด้านประดิษฐานพระพุทธรูปถึง ๕ องค์ ขณะที่เจดีย์กู่กุดมีเพียง ๓ องค์ แม้ว่าหากเจดีย์จุลประโทนมีชั้นซ้อนลดหลั่นกัน ๕ ชั้น ชั้นบนสุดก็จะมีพื้นที่กว้างเกินกว่าจะต่อเป็นยอดทรงกรวยเหลี่ยมอย่าง เจดีย์กู่กุด (ภาพที่ ๒) แต่หากเปลี่ยนเป็นทรงมะนาวตัด จะมีขนาดและสัดส่วนความเหมาะสมกับพื้นที่ (ภาพที่ ๖) กระนั้นก็ตาม อีกทางเลือกซึ่งคงเป็นไปได้มากกว่าที่เพิ่งกล่าว คือทำชั้นลดหลั่นเพียง ๓ ชั้น แล้วจึงต่อยอดด้วยทรงมะนาวตัด มีบัลลังก์ซ้อนและต่อยอดเป็นทรงกรวย (ภาพที่ ๓)

รูปแบบสันนิษฐานเจดีย์จุลประโทน ๓ แบบ ที่จัดทำขึ้นครั้งนี้ (ภาพที่ ๔, ๖, ๗) ที่น่าจะมีความเป็นไปได้มาก คือภาพที่ ๔ ดังนี้

ส่วนล่าง เป็นลานรองรับชานา ผนังทั้งสี่ด้านของฐานชานามีช่องเรียงราย ประดับประติมากรรมรูปสัตว์หิมพานต์ และรูปเล่าเรื่องนิทานในพุทธศาสนา บนชานาคือฐานยกเก็จประดับด้วยชุดลวดบัว(คิ้ว) **ส่วนกลาง** มีชั้นเดียวทรงสี่เหลี่ยมยกเก็จ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ๒๐ องค์ ภายใน ๒๐ จระนำซุ้ม **ส่วนบน** คือ ทรงมะนาวตัด เหนือขึ้นไปเป็นบัลลังก์สี่เหลี่ยม และยอดทรงกรวย

^{๑๓} Pierre Dupont, เรื่องเดิม, p. 98.

ภาพที่ ๑ ซากเจดีย์จุลประโทน นครปฐม เหลือเพียงส่วนล่าง คือฐาน
และส่วนกลางเคยมีพระพุทธรูปประดิษฐานในช่องเว้า(จระนำซุ้ม)

ภาพที่ ๒ เจดีย์กุฎ (เจดีย์มหาพน) วัดกุฎ (วัดจามเทวี) ลำพูน ตอนบนของยอดหักชำรุด

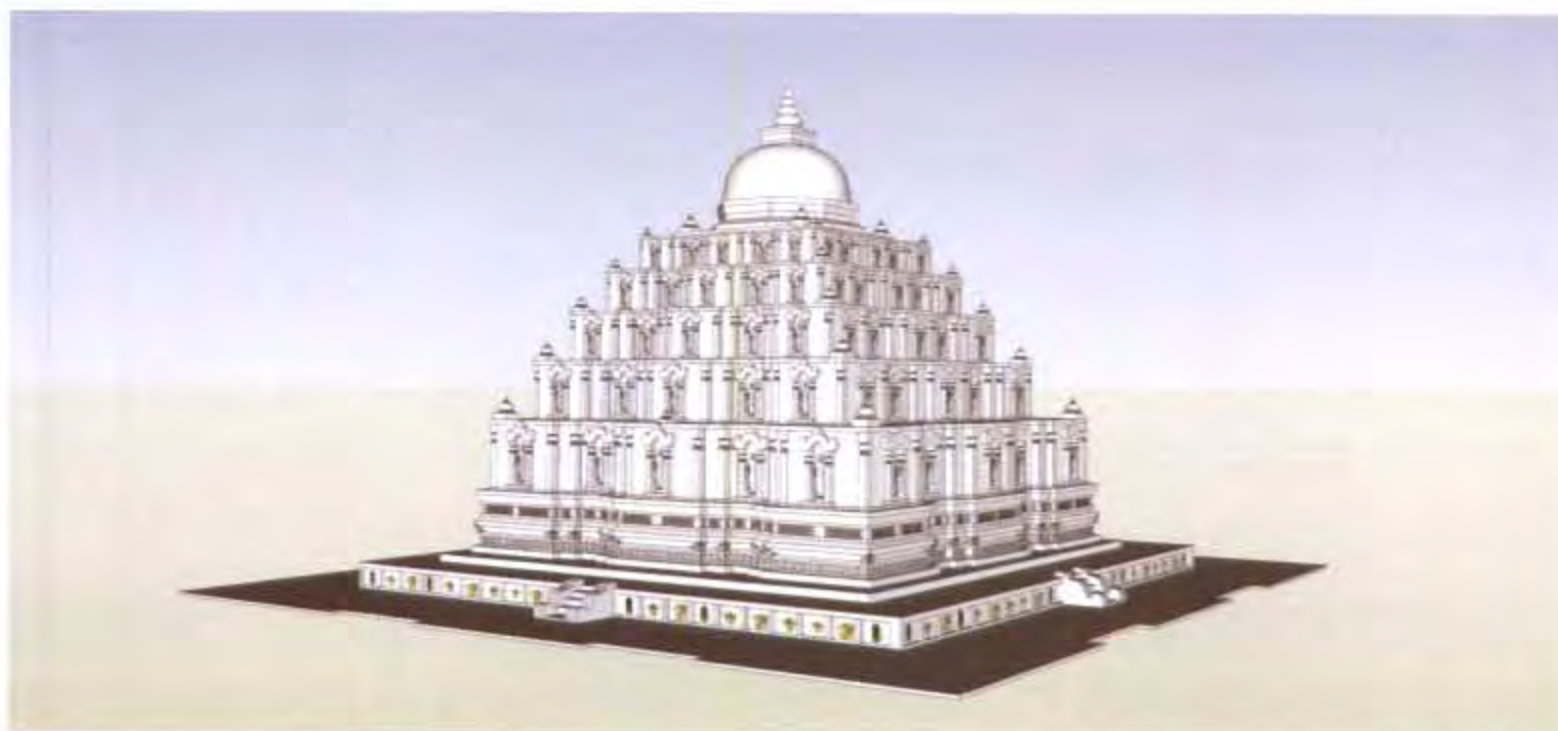
ภาพที่ ๓ เจดีย์วัดป่าแดง เชียงใหม่ ร่องรอยอันเป็นชิ้นส่วนของรูปช้างไม่เหลืออยู่แล้ว

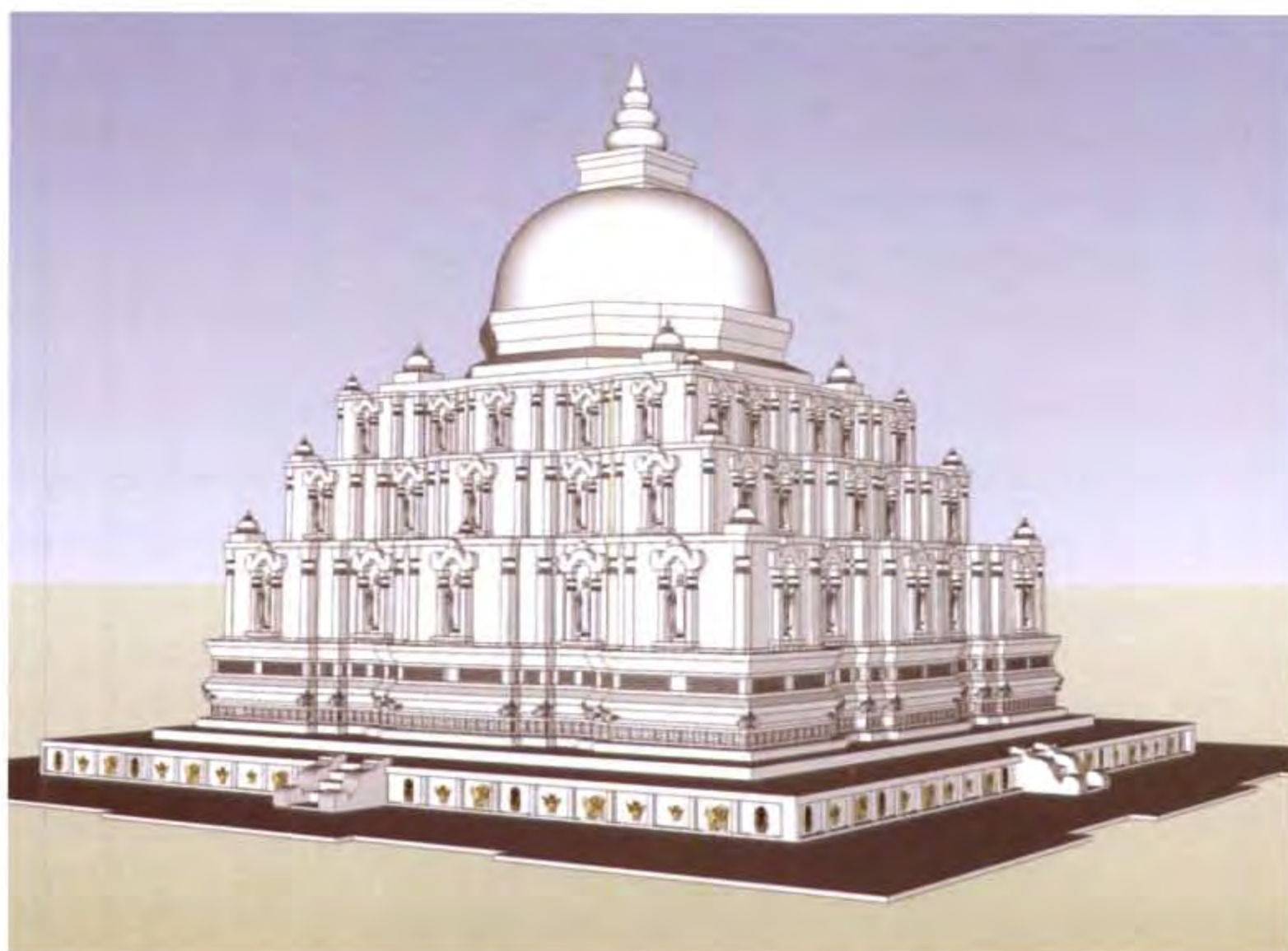
ภาพที่ ๔ รูปแบบสันนิษฐานเจดีย์จุลประโทน ส่วนกลางมีชั้นเดียวในทรงสี่เหลี่ยม แต่ละด้านมีพระพุทธรูป ๕ องค์ ประดิษฐานภายใน ๕ จระนำซุ้ม ส่วนบนเป็นทรงมะนาวตัด มีบัลลังก์สี่เหลี่ยม ตั้งต่อขึ้นไปเป็นยอดทรงกรวย

ภาพที่ ๕ เจดีย์ทรงกลม (ทรงมะนาวตัด) ตอนล่างมีแถวพระพุทธรูป ๕ องค์ประดิษฐานภายใน ๕ จระนำซุ้ม เนื้อทรงกลมเป็นบัลลังก์ ตั้งต่อด้วยรูปฉัตร (ร่ม) แผ่นหินสลักนูน จากพิพิธภัณฑน์ เมืองศรีเกษตร ประเทศพม่า

ภาพที่ ๖ รูปแบบสันนิษฐานเจดีย์จุลประโทน ส่วนกลางมี ๕ ชั้น
 พระพุทธรูป ๕ องค์ ประดิษฐานภายใน ๕ จระนำซุ้ม มีอยู่ทุกด้านและทุกชั้น รวมมีพระพุทธรูป ๑๐๐ องค์
 ส่วนบนเป็นทรงมะนาวตัด มีบัลลังก์สี่เหลี่ยม ตั้งต่อขึ้นไปเป็นยอดทรงกรวย

ภาพที่ ๗ รูปแบบสันนิษฐานเจดีย์จุลประโทน ส่วนกลางมี ๓ ชั้น
 พระพุทธรูป ๕ องค์ ประดิษฐานภายใน ๕ จระนำซุ้ม มีอยู่ทุกด้านและทุกชั้น รวมมีพระพุทธรูป ๖๐ องค์
 ส่วนบนเป็นทรงมะนาวตัด มีบัลลังก์สี่เหลี่ยม ตั้งต่อเป็นยอดทรงกรวย

๓ ซากเจดีย์วัดพระประโทนเจดีย์กับรูปแบบสันนิษฐาน

กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานวัดพระประโทนเจดีย์ ในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๕๒ ตอนที่ ๗๕ วันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ ซากเจดีย์ขนาดใหญ่องค์นี้ ก่อด้วยอิฐ ผ่านการขุดตรวจจากกรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๕ ต่อมาในพ.ศ. ๒๕๔๘ กรมศิลปากรได้ขุดตรวจที่ส่วนฐานล่างด้านตะวันตก และเหนือขึ้นไปบริเวณตะวันตกของลานฐานเจดีย์ทรงปราสาทซึ่งมีผู้สร้างไว้บนซากเจดีย์โบราณเมื่อรัชกาลที่ ๔ สภาพปัจจุบันของเจดีย์โบราณองค์นี้ผ่านการขุดแต่งบูรณะระหว่างพ.ศ. ๒๕๔๙ - ๒๕๕๐^๑

จากการสำรวจเพื่อจัดทำรูปแบบสันนิษฐานครั้งนี้ ได้พบว่าเจดีย์พระประโทน อยู่ในผังสี่เหลี่ยมด้านเท่าเป็นชั้นเชิงกว้างยาวด้านละประมาณ ๕๑ เมตร รองรับฐานยกเก็จ ความสูงจากระดับพื้น ผ่านฐานช้อนลดหลั่นขึ้นมาเป็นส่วนกลางที่เหลือ ประมาณ ๑๗ เมตร เนื่องจากส่วนกลางที่กล่าว คือเจดีย์ทรงปราสาทที่สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ดังกล่าวมาแล้ว (ภาพที่ ๑)

เจดีย์โบราณองค์นี้ผ่านการบูรณะครั้งสำคัญในสมัยทวารวดีมาแล้วอย่างน้อย หนึ่งครั้ง โดยมีร่องรอยก่อพอกเพิ่ม (กรมศิลปากรรักษาร่องรอยหลักฐานไว้ที่ซีกตะวันตกของ ด้านใต้) คือเพิ่มจากฐานช้อนลดหลั่นสองฐานเป็นสามฐาน งานก่อเพิ่มฐานดังกล่าวหุ้มที่ฐานของส่วนกลาง (เรือนธาตุ) ส่วนกลางนี้เมื่อแรกสร้างคงมีแถวพระพุทธรูป ๓ องค์ แต่ละองค์ประดิษฐานในจระนำขุ้มเรียงห่างกัน (ภาพที่ ๒) อันเป็นประเด็นคลุมเครือสำหรับการจัดทำรูปแบบสันนิษฐานที่จะกล่าวต่อไป

รูปแบบสันนิษฐานเจดีย์พระประโทน (ภาพที่ ๕)

ส่วนล่าง บนพื้นลานของซากเจดีย์ ได้พบร่องรอยประจํามุมทั้งสี่ เป็นส่วนของฐานคล้ายรูปทรงของดอกบัวบาน เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๕๐ เซนติเมตร คงเป็นฐานของเสาขนาดไม่สูงนักเพื่อตั้งโคมไฟ ร่องรอยของบันไดที่กลางด้านทั้งสี่ของฐานล่างสุด เห็นชัดเจนอยู่ที่ด้านใต้ ชั้นเชิงที่เรียบภายในผังสี่เหลี่ยมด้านเท่ารองรับฐานยกเก็จดังกล่าวมาแล้ว ตอนบนของฐานล่างนี้มีแนวระดับทำนองช่องลูกกรงเรียงรายทุกด้าน ฐานชั้นที่สองมีแผนผังยกเก็จล้อกับฐานล่างระดับลวดบัว (คิ้ว) และงานประดับทำนองช่องลูกกรงเช่นกัน แต่ขนาดและสัดส่วนเล็กกว่างานประดับฐานชั้นล่าง เหนือฐานชั้นที่สองนี้เคยเป็นลานกว้างรองรับส่วนกลาง (แต่ถูกเปลี่ยนแปลงให้เป็นฐานอีกชั้นหนึ่งดังได้กล่าวมาแล้วเช่นกัน) เข้าใจว่าเมื่อแรกสร้างส่วนนี้ คือลานกว้างและมีเจดีย์ประจําบนมุมทั้งสี่

^๑ สำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี. รายงานเบื้องต้น: การขุดศึกษาทางโบราณคดีและบูรณะโบราณสถานพระประโทนเจดีย์ จังหวัดนครปฐม (ดำเนินการโดย ห้างหุ้นส่วนจำกัดปุราณรักษ์), ๒๕๕๐, หน้า ๔-๖.

ส่วนกลาง ในผังสี่เหลี่ยมยกเก็จล้อมส่วนล่าง ยกเก็จที่ฐานของส่วนกลางนี้ต่อเนื่องขึ้นไป เป็นแถวแนวของจรณะนำทั้งสี่ด้านซึ่งประดิษฐานพระพุทธรูปด้านละ ๓ องค์ คือที่กลางด้าน กับ สุดด้านทางซีกซ้ายและทางซีกขวา ลัดส่วนของจรณะนำรูปผืนผ้าแนวตั้ง ช่วยให้มั่นใจว่าเป็น พระพุทธรูปในพระอิริยาบถยืน แต่ข้อขัดข้องที่มีอยู่และยังไม่สามารถอธิบายได้คือ จรณะนำ ๒ ช่อง ติดต่อเนื่องกันอยู่ระหว่างจรณะนำของพระพุทธรูป ประกอบด้วยจรณะนำช่องเล็กประดับรูปปราสาท ซึ่งไม่มีข้อสงสัยเพราะยังเหลือหลักฐานชัดเจนอยู่บ้าง แต่จรณะนำช่องใหญ่มีปัญหาที่ร่องรอย หลักฐานเหลือเพียงรูปซุ้มเล็กตั้งอยู่บนหัวเสาติดผนังทางซ้ายและขวา ซุ้มเล็กทั้งสองขนาด ซุ้มขนาดใหญ่กว่า รูปแบบของทั้ง ๓ ซุ้มนี้เข้าใจไม่ได้ว่าควรเป็นแบบทวารวดีเพียงใดหรือไม่ และโดยภาพรวมของงานประดับเช่นนี้ก็ไม่มีเหตุให้อธิบายได้ว่าทำไว้เพื่ออะไรหรือมีความหมายอื่นใดหรือไม่ ทำให้คิดว่าหลักฐานส่วนนี้อาจผ่านการปรับเปลี่ยนมาแล้ว และคง เปลี่ยนเมื่อพ้นจากสมัยทวารวดีมาแล้ว (ภาพที่ ๓, ๔)

ส่วนบน งานก่อสร้างเพิ่มเติมเจดีย์ทรงปราสาทและระเบียงสี่เหลี่ยมล้อมรอบอยู่เหนือ ซากเจดีย์โบราณองค์นี้ เกิดจากการก่ออิฐเสริมบนซากเจดีย์เพื่อรองรับน้ำหนักส่วนบนที่ก่อขึ้นใหม่ ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงหลักฐานที่ทำให้อาจมีผู้เข้าใจผิดไปว่าส่วนบนของเจดีย์โบราณมีเค้าโครง เป็นรูปเหลี่ยม แล้วนำไปเทียบเป็นชั้นซ้อนลดหลั่นของเจดีย์กู่กุด ลำพูน ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ส่วนกลางของเจดีย์โบราณองค์นี้คงมีเพียงชั้นเดียว โดยมีเจดีย์ประจำบนมุมทั้งสี่เป็นบริวาร ของยอดประธานทรงมะนาวดัดเช่นกัน ทั้งนี้อิงข้อสันนิษฐานรูปทรงมะนาวดัดจากเจดีย์ จุลประโทนที่เชื่อว่าสร้างขึ้นก่อน ความเป็นงานก่อสร้างรุ่นหลังของเจดีย์พระประโทนพิจารณา จากจำนวนของฐานที่เพิ่มขึ้น และลัดส่วนที่สูงขึ้น

งานสันนิษฐานรูปแบบเจดีย์พระประโทนในที่นี้จึงได้อาศัยเค้าโครงจากรูปแบบ สันนิษฐานเจดีย์จุลประโทน โดยจัดทำรูปแบบไว้สามแนวทางด้วยเช่นกัน ดังนี้

รูปแบบที่น่าจะเป็นไปได้ ได้แก่ **ส่วนล่าง** ฐาน ๒ ชั้นซ้อนลดหลั่น ชั้นบนมียอดบริวาร ประจำมุมบนลาน ลานฐานกว้างของชั้นนี้รองรับ **ส่วนกลาง** ซึ่งมีจรณะนำประดิษฐานพระพุทธรูป มุมบนทั้งสี่ของส่วนกลางมียอดบริวารประจำมุมด้วยเช่นกัน **ส่วนบน** มียอดบริวารและยอด ประธานทรงมะนาวดัด (ภาพที่ ๕)

รูปแบบสันนิษฐานที่มีความเป็นไปได้น้อยกว่า คือเพิ่มส่วนกลางให้ซ้อนลดหลั่น ๓ ชั้น (ภาพที่ ๖) หรือเพิ่มเป็น ๕ ชั้น (ภาพที่ ๗)

ภาพที่ ๑ เจดีย์วัดพระประโทนเจดีย์ หลังการบูรณะเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๙ - ๒๕๕๐
ส่วนบนสุดสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๔ คือรั้วระเบียงและเจดีย์ทรงปราสาททาสีขาว

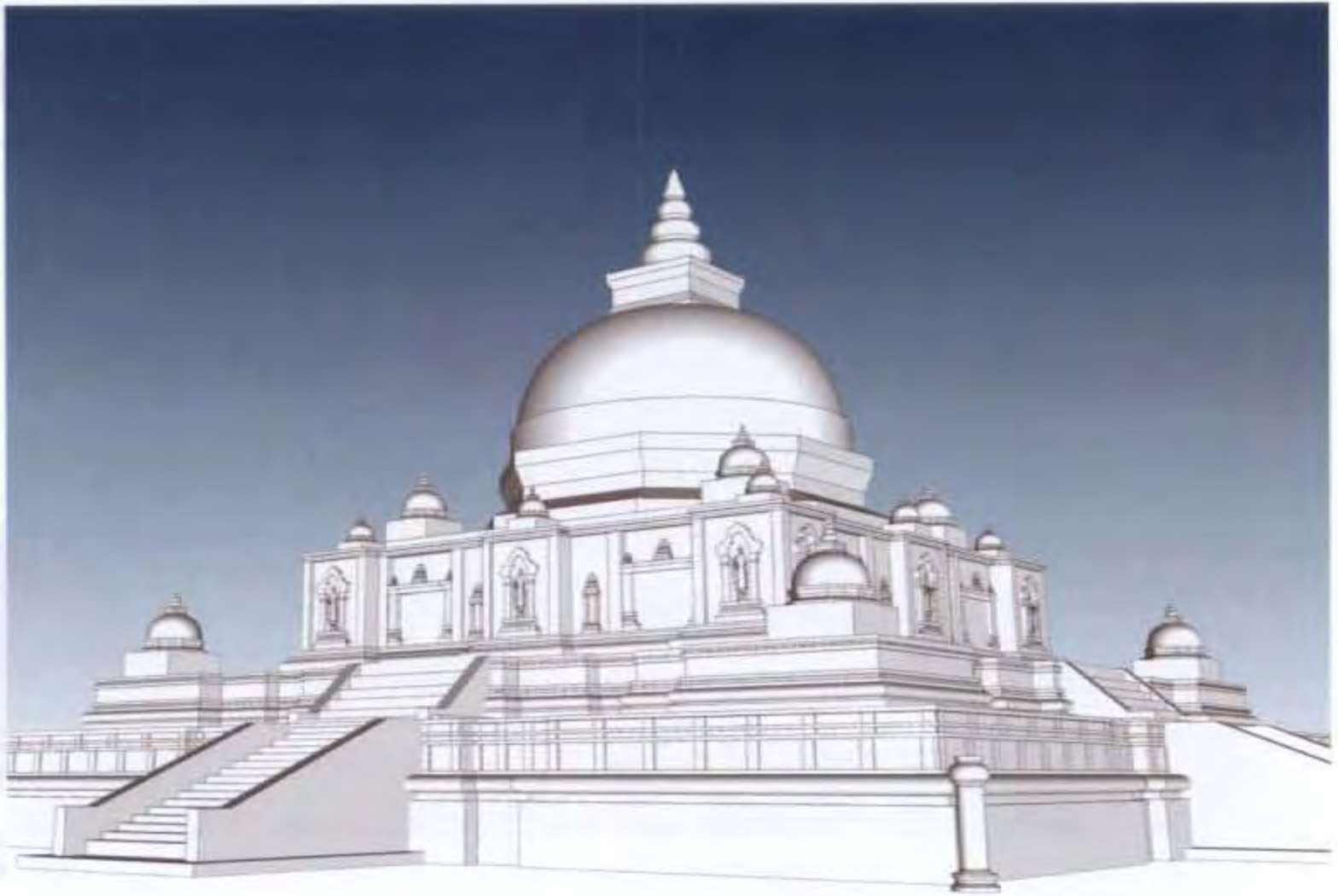
ภาพที่ ๒ ส่วนล่าง คือชั้นเชิงสี่เหลี่ยมด้านเท่า รองรับฐานยกเก็จที่ซ้อนลดหลั่น ๓ ฐาน
(ฐานชั้นที่ ๒ บังฐานชั้นที่ ๓ ซึ่งไม่เห็นในภาพนี้)

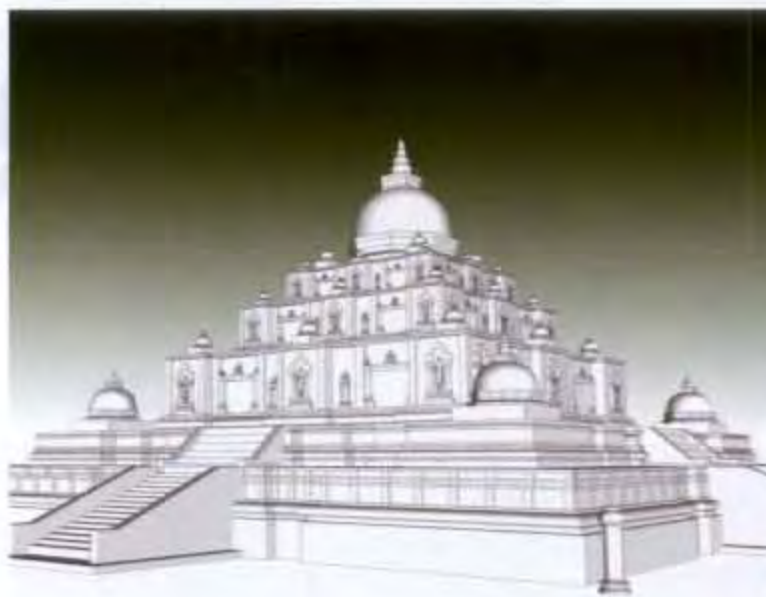
ภาพที่ ๓ บันได ส่วนล่าง และ ส่วนกลาง ซึ่งมีจรณะเรียงราย เหนือขึ้นไปคือส่วนที่ชำรุดทลายหลังการบูรณะแล้ว บนสุดคือระเบียงและเจดีย์ทรงปราสาท (ฐานชั้นที่ ๒ บังฐานชั้นที่ ๓ ซึ่งไม่เห็นในภาพนี้)

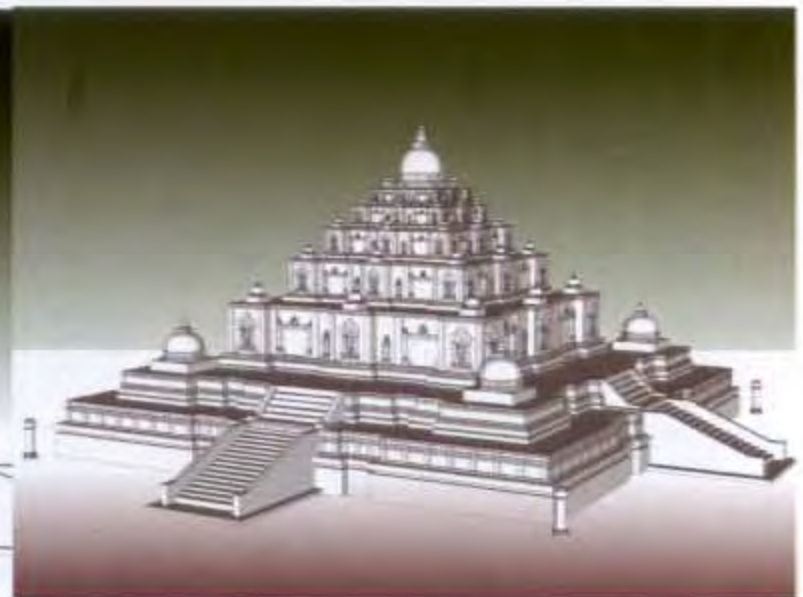
ภาพที่ ๔ ภาพขยาย ส่วนกลาง จรณะ (ช่องเว้า) ที่มีซุ้มเล็ก ๒ ซุ้ม ขนาดซุ้มประธานขนาดใหญ่กว่า

ภาพที่ ๕ รูปแบบสันนิษฐานที่มีส่วนกลางประดิษฐานพระพุทธรูปในจระนำด้านละ ๓ องค์ ส่วนบนทรงมะนาวตัด คือยอดประธาน โดยมียอดบริวารประจํามุม บัลลังก์สี่เหลี่ยม และตั้งต่อด้วยทรงกรวย

ภาพที่ ๖ รูปแบบสันนิษฐาน ที่มีส่วนกลางซ้อนลดหลั่น ๓ ชั้น ส่วนบนทรงมะนาวตัด บัลลังก์สี่เหลี่ยม และตั้งต่อด้วยทรงกรวย

ภาพที่ ๗ รูปแบบสันนิษฐาน ที่มีส่วนกลางซ้อนลดหลั่น ๕ ชั้น ส่วนบนทรงมะนาวตัด บัลลังก์สี่เหลี่ยม และตั้งต่อด้วยทรงกรวย

โบราณสถานสำคัญในจังหวัดนครปฐม*

ความนำ

เมื่อกล่าวถึงโบราณสถานสำคัญในจังหวัดนครปฐม คงต้องพิจารณาถึงพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีในพื้นที่จังหวัดนครปฐมประกอบรวม ด้วยจะเป็นเครื่องบ่งชี้สำคัญในการกำหนดว่าโบราณสถานในจังหวัดนครปฐมมีอะไรบ้าง

พื้นที่จังหวัดนครปฐมปรากฏหลักฐานการมีอยู่ของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายยุคโลหะ ดังที่เคยมีการสำรวจและขุดค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีในพื้นที่มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตกำแพงแสน^๑ และทำให้สันนิษฐานได้ว่าผู้คนคงเริ่มอพยพเคลื่อนย้ายเข้ามาอยู่ในพื้นที่มากขึ้นตั้งแต่ช่วงระยะเวลาดังกล่าวมา เพื่อทำการติดต่อสัมพันธ์กับผู้คนที่มาจากชุมชนอื่นที่อยู่ห่างไกลออกไปซึ่งเดินทางเข้ามาในบริเวณนี้ อันมีผลต่อพัฒนาการของนครปฐมโบราณที่ค่อยๆเริ่มก่อร่างสร้างตัวขึ้นเป็นจุดพักสินค้าและสถานีการค้าสำคัญในระยะถัดมา ที่เชื่อมต่อระหว่างเมืองท่าชายฝั่งทะเลและชุมชนต่าง ๆ ที่อยู่ห่างไกลเข้าไปในพื้นที่สูง โดยมีลำน้ำบางแก้วและลำน้ำบางแพเป็นเส้นทางน้ำสำคัญที่ไหลเชื่อมกับแม่น้ำท่าจีนทางทิศตะวันออกและแม่กลองทางทิศตะวันตก ซึ่งน่าจะทำให้ชาวนครปฐมโบราณสามารถควบคุมพื้นที่ราบลุ่มแม่กลอง-ท่าจีนตอนล่างได้ทั้งหมดในช่วงสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์

เมื่อชาวนครปฐมโบราณตัดสินใจเลือกรับเอาวัฒนธรรมแบบอินเดียภายใต้ความเชื่อทางพุทธศาสนามาผสมผสานกับความเชื่อท้องถิ่นที่มีอยู่เดิม ส่งผลให้ชาวนครปฐมโบราณมีพัฒนาการทางสังคมเข้าสู่สมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์อย่างที่เราจักกันในชื่อ “ทวารวดี”

ทวารวดี เป็นวัฒนธรรมท้องถิ่นที่มีต้นแบบจากอินเดีย ปรากฏหลักฐานให้เห็นได้ในรูปแบบของโบราณสถาน โบราณวัตถุ โดยจะพบมากในพื้นที่ซึ่งเคยเป็นชุมชนโบราณมาก่อน และในจังหวัดนครปฐมมีชุมชนโบราณสมัยทวารวดีที่สำคัญ ๓ ชุมชนด้วยกัน คือ ชุมชนโบราณนครปฐม ชุมชนโบราณกำแพงแสน และชุมชนโบราณดอนตูม โดยที่ ๒ ชุมชนหลังยังไม่เคยมีการขุด

* นายवलันต์ เทพสุริยานนท์ นักโบราณคดีชำนาญการ สำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี ค้นคว้าเรียบเรียง

^๑ สมประสงค์ น่วมบุญลือ และคณะ. รายงานการศึกษารวบรวมหลักฐานเกี่ยวกับเมืองเก่ากำแพงแสนของอำเภอกำแพงแสน กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน). ๒๕๓๕, หน้า ๒๐.

ศึกษาทางโบราณคดี จากการขุดศึกษาทางโบราณคดีที่ชุมชนโบราณนครปฐม ทำให้ทราบว่า ชุมชนโบราณแห่งนี้มีพัฒนาการความเป็นเมืองขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ รุ่งเรืองสูงสุดในราว พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ และเสื่อมลงในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗^๖

เมื่อทวารวดีเสื่อมไปจากนครปฐม ได้ปรากฏร่องรอยอิทธิพลทางวัฒนธรรมแบบเขมร ขึ้นในนครปฐม ซึ่งกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๙ ดังปรากฏพบซากโบราณสถาน ที่วัดสระกะเทียม อำเภอเมืองนครปฐม และเคยพบประติมากรรมเทวชระสำริดในพื้นที่ดังกล่าว อีกด้วย ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี^๗ หลังจากช่วงระยะเวลาดังกล่าว ลงมา พื้นที่นครปฐมน่าจะมีผู้คนอยู่อาศัยเบาบางจนเมื่อถึงช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย เมื่อผู้คนอพยพลงมาอาศัยอยู่ทางปากแม่น้ำมากขึ้น เนื่องจากการค้ากับต่างประเทศขยายตัว รวมทั้ง ภัยสงครามที่เกิดขึ้นในช่วงปลายสมัยอยุธยา ทำให้ชุมชนนครปฐมขยายตัวขึ้นอีกครั้งในแถบ พื้นที่อำเภอนครชัยศรีและบางเลน สืบเนื่องลงมาถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ และเรื่อยมาจนปัจจุบัน

ดังนั้นจะพบว่า โบราณสถานสำคัญในพื้นที่จังหวัดนครปฐมแบ่งออกได้เป็น ๒ สมัย สำคัญ คือ กลุ่มโบราณสถานสมัยทวารวดีและโบราณสถานสมัยอยุธยา-ต้นรัตนโกสินทร์ ดังนี้

โบราณสถานสำคัญสมัยทวารวดี

๑. จุลประโทนเจดีย์ (ร้าง)

ตั้งอยู่ตำบลพระประโทน อำเภอเมืองนครปฐม

จุลประโทนเจดีย์

^๖ ผาสุข อินทราวุธ, รายงานการขุดค้นที่ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม. : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๖, หน้า ๒๘.

^๗ วสันต์ เทพสุริยานนท์, แหล่งโบราณคดีในพื้นที่ลุ่มน้ำบางแก้ว-บางแยม จังหวัดนครปฐม. เอกสารอัดสำเนา, กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี, ๒๕๔๙, หน้า ๑๕๐.

จุลประโทนเจดีย์ได้รับการขุดแต่งศึกษาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ โดยความร่วมมือระหว่าง กรมศิลปากรและศาสตราจารย์ปีแอร์ ดูปองต์ ชาวฝรั่งเศส พบว่าองค์เจดีย์จุลประโทน เป็นศาสนสถานขนาดใหญ่ มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ออกเฉียงที่มุมและด้าน ส่วนฐาน เป็นชุกฉฐานบัววลัยซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปอย่างน้อย ๓ ชั้น มีการสร้างและซ่อมแซมเพิ่มเติมซ้อนทับกันถึง ๓ สมัย อีกทั้งยังพบโบราณวัตถุจำนวนมาก ที่สำคัญได้แก่ ภาพพุทธประวัติ ปูนปั้นประดับฐานเจดีย์บริเวณชุกเสาศาและห้องประดับ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ หลังจากนั้นกรมศิลปากรได้ทำการบูรณะจุลประโทนเจดีย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ และเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๐ จุลประโทนเจดีย์ได้รับการบูรณะอีกครั้งโดยสำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี

จุลประโทนเจดีย์ได้รับการประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๗ ตอนที่ ๔๐ ลงวันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๓

๒. วัดพระเมรุ (ร้าง)

ตั้งอยู่ตำบลพระปฐมเจดีย์ อำเภอเมืองนครปฐม

วัดพระเมรุ (ร้าง)

วัดพระเมรุ (ร้าง) ได้รับการประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๕๒ ตอนที่ ๗๕ วันที่ ๘ มีนาคม ๒๔๗๘ แต่ไม่ได้ประกาศระวางแนวเขตที่ชัดเจนไว้ จนเมื่อมีการตัดถนน เพชรเกษมผ่านพื้นที่โบราณสถานด้านทิศใต้และมีเอกชนขอก่อเอกสารสิทธิ์ในที่ดินข้างเคียงโบราณสถาน สำนักงานที่ดินประจำจังหวัดนครปฐมจึงได้ออกหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวงเลขที่ ๑๑๗๗ ลงวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๑๓ ใช้ในราชการกรมศิลปากร กำหนดบริเวณวัดพระเมรุเป็นโบราณสถาน มีเนื้อที่ ๕ ไร่ ๒ งาน ๙๑ ตารางวา ซึ่งกลายมาเป็นขอบเขตพื้นที่โบราณสถานวัดพระเมรุ (ร้าง) ดังในปัจจุบัน

ปัจจุบันพื้นที่ด้านทิศใต้ติดถนนเพชรเกษม ด้านทิศตะวันตกติดถนนทวารวดี ด้านทิศเหนือติดพื้นที่เอกชน และทิศตะวันออกเป็นป้อมตำรวจและพื้นที่เอกชน

วัดพระเมรุ (ร้าง) เคยมีการขุดศึกษาในช่วงพ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๒ โดยกรมศิลปากรร่วมกับสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ และมีการบูรณะในช่วง พ.ศ. ๒๕๒๗-๒๕๒๘ หลังจากนั้นได้มีการบูรณะและปรับปรุงอีกครั้งในพ.ศ. ๒๕๔๒ โดยการทำรั้วโลหะล้อมรอบปลูกหญ้าทั่วทั้งพื้นที่ และเสริมความมั่นคงในส่วนที่อิฐเสื่อมสภาพ ดังที่เห็นในปัจจุบัน

หลักฐานสำคัญที่พบได้แก่ ซากโบราณสถานจำนวน ๑ หลัง เหลือเฉพาะส่วนฐานก่อด้วยอิฐ เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดด้านละประมาณ ๗๐ เมตร ย่อมุม ยกเก็จ ออกมุข และมีแนวบันไดทางขึ้นทั้ง ๔ ด้าน โดยพบว่าน่าจะมีการสร้างและบูรณะไม่น้อยกว่า ๔ ช่วง สมัยต่อเนื่องมาจนถูกทิ้งร้างไป รวมทั้งยังพบว่าเคยมีพระพุทธรูปศิลาขาวประดิษฐานไว้ที่นี้ ปัจจุบันย้ายไปประดิษฐานไว้ที่วัดพระปฐมเจดีย์ จำนวน ๒ องค์ ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑ องค์ และที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร จำนวน ๑ องค์ รวมทั้งขึ้นส่วนหินสลักที่เชื่อว่าเป็นส่วนของพุทธบัลลังก์ ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ และขึ้นส่วนปูนปั้น พบจากการขุดศึกษาเมื่อช่วง พ.ศ. ๒๔๘๑ - ๒๔๘๒ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์เช่นกัน

๓. สระน้ำจันทร์

ตั้งอยู่ตำบลสนามจันทร์ อำเภอเมืองนครปฐม

สระน้ำจันทร์เป็นสระน้ำธรรมชาติ อยู่ใกล้พระราชวังสนามจันทร์และน่าจะมีบริเวณกว้างกว่าในปัจจุบัน แต่เนื่องจากสภาพพื้นที่เปลี่ยนไปสระน้ำจันทร์จึงถูกแวดล้อมไปด้วยเขตชุมชนเมือง ด้านทิศตะวันตกเป็นถนนหน้าวัง มีถนนเลียบสระและทางเท้าโดยรอบเป็นแนวกันระหว่างบ้านเรือนประชาชนใกล้เคียงกับสระน้ำจันทร์ ขอบสระมีการคาดคอนกรีตโดยรอบและปรับพื้นที่ข้างสระเป็นสวนสาธารณะ

ในอดีตมีเรื่องเล่าและเชื่อกันว่าสระน้ำจันทร์เป็นสระน้ำสำคัญของชุมชนโบราณในบริเวณพระราชวังสนามจันทร์ เคยมีซากสิ่งก่อสร้างและเนินโบราณสถานอยู่ใกล้เคียง และเหตุที่เรียกว่า "สระน้ำจันทร์" น่าจะเนื่องมาจากเป็นสระน้ำสำคัญที่อยู่ใกล้พระราชวังสนามจันทร์ ชาวบ้านโดยทั่วไปจึงเรียกตามชื่อสถานที่สำคัญใกล้เคียง และคงเรียกชื่อดังกล่าวเรื่อยมา ตราบจนปัจจุบัน

กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานสำคัญในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๕๒ ตอนที่ ๗๕ วันที่ ๘ มีนาคม ๒๔๗๘ และประกาศระวางแนวเขตพื้นที่ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๗๕ ตอนที่ ๙๐ วันที่ ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๑ เนื้อที่ ๑๐ ไร่ ๖๕ ตารางวา ๑ ตารางศอก

๔. วัดพระงาม

ตั้งอยู่ที่ตำบลพระปฐมเจดีย์ อำเภอเมืองนครปฐม

วัดพระงาม เป็นพระอารามหลวงชั้นตรีชนิดสามัญ เดิมเป็นวัดราษฎร์ได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นพระอารามหลวงเมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๙ ภายในวัดมีเนินโบราณสถานซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นซากเนินเจดีย์สมัยทวารวดี ตั้งอยู่ริมทางรถไฟทางทิศใต้ ขนาด

เนินวัดพระงาม

เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๖๐ เมตร มียอดเนินสูงจากพื้นดินโดยรอบประมาณ ๖ เมตร บนเนินโบราณสถานพบเศษอิฐกระจายเล็กน้อย เนื่องจากทางวัดได้สร้างวิหารน้อย บันไดทางขึ้น หอระฆัง เจดีย์บรรจุอัฐิ และสิ่งก่อสร้างอื่นๆจำนวนมากไว้บนเนินดังกล่าว

วัดพระงามได้รับการประกาศขึ้นทะเบียนในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๕๒ ตอนที่ ๗๕ วันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ โดยไม่ได้ระวางแนวเขต

๕. วัดธรรมศาลา

ตั้งอยู่ตำบลธรรมศาลา อำเภอเมืองนครปฐม

วัดธรรมศาลาเป็นวัดที่ยังมีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ มีอาณาบริเวณกว้างขวางและมีการพัฒนาศาสนวัตถุในพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง พื้นที่วัดอยู่ทางฝั่งทิศใต้ของลำน้ำบางแก้ว นอกเมืองโบราณนครปฐมทางทิศตะวันออก ภายในวัดมีเนินโบราณสถานสำคัญ สันนิษฐานว่าเป็นเนินเจดีย์โบราณสมัยทวารวดี สภาพเป็นเนินดินขนาดใหญ่มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๕๐ เมตร ยอดเนินสูงจากพื้นดินโดยรอบประมาณ ๒.๕ เมตร มีเศษอิฐกระจายเกือบทั่วบริเวณ

เนินโบราณสถานธรรมศาลา

ทางวัดได้ก่อศิลาแลงเป็นขอบกั้นชายเนินโดยรอบ ด้านหน้าวัดมีแท่นฐานรูปเคารพและแผ่นหินสลักรูปตัวโอ (I) วางอยู่ข้างอุโบสถ ด้านหลังวัดมีวิหารน้อย ปัจจุบันมีการปฏิสังขรณ์แล้ว จากลักษณะทางสถาปัตยกรรมน่าจะสร้างขึ้นในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย-ต้นรัตนโกสินทร์

โบราณสถานแห่งนี้มีการผูกเรื่องราวเชื่อมโยงกับตำนานพระยาพาน ว่าให้ปลูกโรงธรรมไว้ในบริเวณนี้ เพื่อให้ก่อเกิดเป็นกุศลผลบุญบรรเทาบาปที่ได้กระทำปิตุฆาต และฆ่ายายหอม คนจึงเรียกบริเวณนี้ว่า ธรรมศาลา และเมื่อเป็นวัดจึงเรียกวัดธรรมศาลา นอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่าว่า ซากเนินโบราณสถานที่ยอดธรรมศาลามีสมบัติโบราณฝังซ่อนอยู่และมีอุโมงค์ถ้าเชื่อมไปสู่วัดพระเมรุซึ่งอยู่อีกฝั่งหนึ่งของเมืองโบราณนครปฐมได้ แต่ปัจจุบันถูกปิดตายไปแล้ว

กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนวัดธรรมศาลาเป็นโบราณสถานของชาติในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๕๒ ตอนที่ ๗๕ วันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ โดยไม่ได้ระวางแนวเขต

๖.เนินพระ (ร้าง)

ตั้งอยู่หมู่ ๓ ตำบลดอนยายหอม อำเภอเมืองนครปฐม

โบราณสถานเนินพระ

เนินพระ เดิมเป็นเนินดินขนาดใหญ่อยู่กลางทุ่งโล่ง ได้รับการขุดศึกษาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ โดยกรมศิลปากรร่วมกับสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ พบซากโบราณสถานอิฐขนาดใหญ่ฝังซ่อนอยู่ในเนินดิน ลักษณะเป็นฐานอาคารสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีมุขยื่นออกมาทั้ง ๔ ด้าน ส่วนบนเหนือขึ้นไปพังทลายลงหมด ไม่สามารถทราบรูปแบบที่ชัดเจนได้ เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๗๙ เคยมีการพบโบราณวัตถุจำนวนมากที่เนินพระ ที่สำคัญได้แก่ ธรรมจักรศิลาและกวางหมอบศิลา ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดดอนยายหอม

โบราณสถานเนินพระเกี่ยวข้องกับตำนานพระยากง-พระยาพาน ตอนที่พระยาพาน ลังฆ่ายายหอมผู้เลี้ยงดูตนเองจนเติบโตใหญ่ในโทษฐานที่ไม่บอกตนว่า พระยากงเป็นพ่อจน ได้ทำปิตุฆาต แต่เมื่อฆ่ายายหอมด้วยความโกรธแล้วจึงสำนึกผิด และบรรเทาบาปด้วยการสร้าง เจดีย์อุทิศส่วนกุศลให้ยายหอม ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่า คือ ซากโบราณสถานที่เนินยายหอมหรือ เนินพระแห่งนี้

โบราณสถานเนินพระได้รับการบูรณะแล้ว ประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถาน ของชาติในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๔๕ วันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๐ และประกาศระวาง แนวเขต ในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๑๐๔ ตอนที่ ๒๔๖ วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๐ พื้นที่ ๑๔ ไร่ ๓ งาน ๒๗ ตารางวา

๗. บางราโท (ร้าง)

ตั้งอยู่หมู่ ๒ ตำบลบางระกำ อำเภอนครชัยศรี

บางราโทเป็นพื้นที่ราบลุ่ม เดิมเป็นที่นา ที่สวน และปรับสภาพเป็นบ่อเลี้ยงปลา มีถนน ระหว่างตำบลตัดผ่านด้านทิศตะวันออก ด้านทิศตะวันตกมีลำรางธรรมชาติ (คลองบางราโท) ซึ่งสามารถเชื่อมสู่ลำน้ำบางแก้วได้ทางทิศเหนือ และคลองบางระกำได้ทางทิศตะวันออก ในอดีตลำรางดังกล่าวน่าจะเป็นทางน้ำสำคัญที่ใช้ในการเชื่อมสู่เมืองโบราณนครปฐมทาง ทิศเหนือของแหล่งและชุมชนบริวารอื่น ๆ

มีการค้นพบแหล่งโบราณสถานเมื่อต้นเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๔๗ จากการขุดพื้นดิน ทำบ่อเลี้ยงปลา โดยได้พบแนวอิฐและเศษอิฐจำนวนมาก รวมทั้งแผ่นหินจาระรุ ชิ้นส่วนแท่น หินบด ชิ้นส่วนฐานรูปเคารพ เศษปูนปั้น แผ่นอิฐรูปทรงต่างๆที่ใช้ในการก่อสร้างอาคาร กระจุกสัตว์ เศษภาชนะดินเผา กระจายตัวอย่างหนาแน่นในพื้นที่ขนาด ๔๐๐ ตารางเมตร และคาดว่าเป็นซากโบราณสถานสมัยทวารวดีซึ่งเหลือเพียงส่วนฐาน

สำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ ได้ร่วมกัน ตรวจสอบ และขอความร่วมมือจากชาวบ้านและองค์การบริหารส่วนตำบลบางระกำ ให้ช่วยกัน ดูแลรักษาไม่ให้เสื่อมสภาพลงมากกว่านี้

๘. วัดใหญ่ (ร้าง)

ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่สังฆาวาสของวัดพระปฐมเจดีย์มหาวรวิหาร ตำบลพระประโทน อำเภอเมืองนครปฐม

ปัจจุบัน พื้นที่โดยรอบได้ถูกปรับเปลี่ยนเป็นกุฏิสงฆ์ ห้องน้ำ ปูพื้นด้วยอิฐ ส่วน จุดที่พบหลักฐานทางโบราณคดีได้ก่อผนังปูนล้อมกรอบเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้าง- ยาวด้านละประมาณ ๑๐ เมตร และได้นำเอาก้อนศิลาแลงซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นส่วนฐาน

อาคารโบราณสถานมาก่อนและเสื่อมสภาพไปมากองรวมกันไว้บริเวณโคนต้นไม้ นอกจากนี้ยังเคยพบโบราณวัตถุอีกหลายชิ้นในบริเวณนี้และนำไปเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานวัดพระปฐมเจดีย์ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ แต่เนื่องจากไม่มีประวัติการค้นพบที่ชัดเจน เพียงระบุว่าพบในบริเวณวัดพระปฐมเจดีย์ ดังนั้นจึงไม่อาจทราบได้ว่าชิ้นไหนบ้างได้จากแหล่งโบราณคดีแห่งนี้

กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๒ ตอนที่ ๗๕ วันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ โดยไม่ได้ระวางแนวเขตพื้นที่

๔. วัดพระปฐมเจดีย์ ราชวรมหาวิหาร

ตั้งอยู่ตำบลพระปฐมเจดีย์ อำเภอเมืองนครปฐม

องค์พระปฐมเจดีย์ในปัจจุบัน

พื้นที่โบราณสถานที่เป็นเขตพุทธาวาสของวัดพระปฐมเจดีย์ราชวรมหาวิหาร มีองค์พระปฐมเจดีย์เป็นศูนย์กลางสร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ตั้งอยู่บนเนินขนาดใหญ่ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นเนินเจดีย์โบราณสมัยทวารวดี ล้อมรอบด้วยสิ่งก่อสร้างสมัยรัตนโกสินทร์จำนวนมาก เช่น พระวิหาร พระอุโบสถ ลานประทักษิณ ชุ่มพระ เจดีย์ประจำมุม ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว

ด้านทิศเหนือประดิษฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์ รัชกาลที่ ๖ ทรงพบที่เมือง ศรีสัชนาลัย ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ขณะเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ จึงอัญเชิญมากรุงเทพฯ หลังทรงครองราชสมบัติแล้วโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์และอัญเชิญมาประดิษฐานที่พระวิหารขององค์พระปฐมเจดีย์

เชิงบันไดด้านทิศใต้ขององค์พระปฐมเจดีย์ ประดิษฐานพระพุทธรูปศิลาขาว จำนวน ๑ องค์ (ส่วนอีก ๑ องค์ประดิษฐานเป็นประธานในพระอุโบสถ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปศิลาขาว ๒ ใน ๔ องค์ที่พบจากวัดพระเมรุ)

นอกจากนี้ภายในบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ ยังมีสิ่งก่อสร้างที่ทรงคุณค่าทางสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม และประวัติศาสตร์อีกมากมาย รวมถึงโบราณวัตถุต่าง ๆ ที่เก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานของวัด ด้านล่างเป็นลานซีเมนต์สำหรับจอดรถ มีแนวถนนเชื่อมถึงกันโดยตลอด ด้านทิศใต้ขององค์พระมีสระน้ำและเป็นที่ตั้งของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์

กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๒ ตอนที่ ๗๕ วันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ และเล่ม ๘๔ ตอนที่ ๗๕ วันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๐ กำหนดแนวเขตเนื้อที่ ๑๑๘ ไร่ ๑ งาน

๑๐. เมืองโบราณกำแพงแสน

ตั้งอยู่ตำบลทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน

ชุมชนโบราณกำแพงแสนเป็นชุมชนสมัยทวารวดี จากภาพถ่ายทางอากาศเชื่อว่าเขตพื้นที่ซึ่งแสดงความเป็นเมือง คือ มีคูน้ำคันดินล้อมรอบเป็นรูปทรงกลม ด้านทิศเหนือมีลำน้ำรางพิบูลไหลผ่าน แต่จากการสำรวจภายในเมืองและบริเวณโดยรอบพบว่า หลักฐานทางโบราณคดีในสมัยทวารวดีพบกระจายหนาแน่นอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเขตคูน้ำคันดินห่างออกไปประมาณ ๒ กิโลเมตร และภายในบริเวณพื้นที่คูน้ำคันดิน พบหลักฐานทางโบราณคดีน้อยมาก ทำให้เกิดข้อสันนิษฐานว่า ชุมชนโบราณกำแพงแสนสมัยทวารวดีอาจมีศูนย์กลางชุมชนอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือก็เป็นได้ ส่วนคูน้ำคันดินที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันอาจมีการขุดขึ้นในระยะหลัง ทั้งนี้ข้อสันนิษฐานดังกล่าวคงต้องมีการพิสูจน์ทางโบราณคดีในอนาคตต่อไป

โบราณวัตถุที่สำคัญซึ่งพบจากพื้นที่ชุมชนโบราณกำแพงแสนส่วนใหญ่อยู่ในการครอบครองของเอกชนและบางส่วนเก็บรักษาไว้ที่วัดกำแพงแสน เช่น พระพุทธรูปศิลา พระพุทธรูปโลหะ ชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมและภาชนะดินเผา และมีธรรมจักรศิลา ๑ ชิ้น เก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์

เมืองโบราณกำแพงแสนซึ่งมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๕๒ ตอนที่ ๗๕ วันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๘

โบราณสถานสำคัญสมัยอยุธยา-ต้นรัตนโกสินทร์

๑. พระราชวังสนามจันทร์

ตั้งอยู่ตำบลพระปฐมเจดีย์ อำเภอเมืองนครปฐม

รัชกาลที่ ๒ มีพระราชดำริให้สร้างพระราชวังสนามจันทร์ขึ้น เพื่อใช้เป็นที่แปรพระราชฐานเมื่อเสด็จมานมัสการพระปฐมเจดีย์ และใช้เป็นที่ประชุมกองเสือป่าที่ทรงจัดตั้งขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ อีกทั้งยังเป็นการเตรียมรับสถานการณ์ที่อาจจะเกิดขึ้นจากชาติตะวันตกในยุคการล่าอาณานิคมและสงครามโลกครั้งที่ ๑ อีกด้วย

พระราชวังสนามจันทร์มีขนาดพื้นที่ ๘๘๘ ไร่ ๓ งาน ๔ ตารางวา ประกอบด้วยพระที่นั่งพิมานปฐม พระที่นั่งอภิรมย์ฤดี พระที่นั่งวัชรรมยา พระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ นอกจากนี้ยังมีพระตำหนักขาลิมงคลอาสน์ พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ พระตำหนักทับแก้ว พระตำหนักทับขวัญ เทวาลัยคเณศร์ อีกทั้งยังมีเรือนข้าราชการจำนวนมาก เช่น เรือนพระนนทิการ เรือนพระธเนศวร เรือนทับเจริญ เป็นต้น

กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๘ ตอนที่ ๑๗๗ วันที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๔ กำหนดแนวเขต ๒๒๕ ไร่ ๓ งาน

๒. สะพานเจริญศรีทธา

ตั้งอยู่ตำบลพระปฐมเจดีย์ อำเภอเมืองนครปฐม

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงออกแบบสะพานคอนกรีตแบบสมัยใหม่เพื่อสร้างข้ามคลองเจดีย์บูชาทางด้านทิศเหนือของพระปฐมเจดีย์ ซึ่งเป็นเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินจากสถานีรถไฟนครปฐมไปทรงนมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ และพระราชทานนามสะพานว่า "เจริญศรีทธา"

สะพานแห่งนี้มีการประยุกต์รูปแบบศิลปะทวารวดีมาใช้ในการตกแต่งสะพาน ตั้งแต่เสาสะพาน ชุ้มประดับ ยักษ์แบก และลวดลายพันธุ์พฤกษาต่างๆ

กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๑๑๖ ตอนพิเศษ ๗๙ วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๒

๓. วัดหนองเสือ

ตั้งอยู่ตำบลหนองดินแดง อำเภอเมืองนครปฐม ริมคลองสาขาของคลองห้วยลึก ทางด้านทิศตะวันออก

พื้นที่โดยรอบวัดเป็นที่ลุ่ม ส่วนใหญ่เป็นทุ่งนาและบ้านเรือนประชาชน ภายในบริเวณวัดมีเสนาสนะต่าง ๆ ปลูกสร้างอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย มีโบราณสถานที่สำคัญ ประกอบด้วย

มณฑปประดิษฐานพระพุทธรูป เป็นมณฑปก่ออิฐถือปูน ส่วนฐานมีปูนปั้นเป็นพระพุทธรูปยืนในอิริยาบถพนมมือประทับยืนบนฐานบัวประดับโดยรอบ มีบันไดทางขึ้น ๒ ทาง คือ ทิศเหนือและทิศใต้ ทำราวบันไดเป็นตัวพญานาค ส่วนหลังคาเป็นเครื่องไม้ทรงปราสาท มุงด้วยแป้นเกล็ดไม้ หน้าบันแกะสลักเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ แวดล้อมด้วยลายพันธุ์พฤกษา มีช่อฟ้า ใบระกา ลายอง นาคสะดุ้ง แแปลน และหางหงส์ อิทธิพลศิลปะแบบลาวสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ปัจจุบันทางวัดได้ทำการปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่

อุโบสถหลังเก่าสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เป็นอุโบสถขนาด ๕ ห้อง ก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องดินเผาเคลือบสี หันหน้าหาแนวคลองทางทิศตะวันตก มีเสากลมบนพื้นระเบียง โดยรอบอุโบสถเพื่อรองรับส่วนชายหลังคา หน้าบันส่วนบนมีปูนปั้นลายพันธุ์พฤกษา ส่วนล่างปั้นเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องประทับนั่งปางสมาธิบนฐานบัวมีสิงห์ประดับทั้ง ๒ ข้าง บริเวณภายในกำแพงแก้วมีเจดีย์รายโดยรอบอุโบสถ กำแพงแก้วทำเป็นชุ้มประตูทางเข้า หน้า-หลังด้านละ ๒ ช่อง

๔. วัดใหม่ปิ่นเกลียว

ตั้งอยู่ตำบลวังตะกั่ว อำเภอเมืองนครปฐม ริมคลองฝั่งทิศตะวันตก ซึ่งเป็นคลองที่เชื่อมระหว่างลำน้ำทัพหลวงทางทิศเหนือกับคลองเจดีย์บูชาและลำน้ำบางแก้วทางทิศใต้

พื้นที่โดยรอบแวดล้อมด้วยบ้านเรือนประชาชน ภายในวัดมีโบราณสถานสำคัญ คือ อุโบสถเก่า ขนาด ๕ ห้อง มีระเบียงทางเดินและเสารองรับชายคาโดยรอบ ก่ออิฐถือปูน ทำเป็นวงโค้งรูปกลีบบัว พื้นปูด้วยกระเบื้องหินอ่อนสลับลีลาวดีดำเป็นลายตาราง พื้นโดยรอบมีการถมปรับให้สูงขึ้น ปิดส่วนที่เป็นบันไดทางขึ้นด้านหน้าและด้านหลังอุโบสถ โดยด้านหน้าอุโบสถมีรูปปั้นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) มีอักษรจารึกระบุว่าเป็นผู้ให้สร้างอุโบสถหลังนี้ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖

๕. วัดกลางบางแก้ว

ตั้งอยู่หมู่ ๒ ตำบลนครชัยศรี อำเภอนครชัยศรี ริมน้ำแม่บ้านนครชัยศรีทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้และริมคลองบางแก้วด้านทิศใต้

จากหลักฐานที่พบสันนิษฐานว่าวัดกลางบางแก้วสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย และเจริญรุ่งเรืองในช่วงรัตนโกสินทร์ตราบจนปัจจุบัน ในอดีตมีอุโบสถหลังเก่าที่มีภาพจิตรกรรมเรื่องพุทธประวัติที่งามมาก โดยเฉพาะตอนมารผจญ แต่เกิดเพลิงไหม้เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๔๑ เสียหายหมดทั้งหลัง ภายในบริเวณวัดมีเสนาสนะต่าง ๆ ประกอบด้วย อุโบสถ วิหาร หอไตร โรงเรียนปริยัติธรรม พิพิธภัณฑ์พระพุทธวิถีนายก และหมู่กุฏิสงฆ์ที่สำคัญได้แก่

หอไตรกลางน้ำวัดกลางบางแก้ว

พิพิธภัณฑ์พระพุทธวิถีนายก เป็นอาคารคอนกรีตเสริมเหล็กทรงไทยสูงสามชั้น ภายในจัดแสดงโบราณวัตถุจำนวนมาก โดยเฉพาะพระพุทธรูป สมุดข่อย คัมภีร์ใบลาน ภาชนะเครื่องใช้แบบต่าง ๆ ที่วัดเก็บสะสมไว้และพุทธศาสนิกชนนำมาถวาย

มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท เป็นอาคารจัตุรมุข หลังคามุงกระเบื้องเคลือบสี หน้าบันประดับลายปูนปั้นรูปพันธุ์พฤกษา ส่วนยอดมณฑปทำเป็นทรงมงกุฎยอดเกี่ยว

หอไตร ตั้งอยู่กลางสระน้ำ เป็นอาคารเรือนไทยใต้ถุนสูงขนาด ๒ ห้อง ทำด้วยไม้สัก ทั้งหลัง มีช่อฟ้า ใบระกา ลายอง นาคสะดุ้ง ทางหงส์ มุงกระเบื้องเคลือบสี หน้าบันทำเป็นรูป พระอินทร์ในซุ้มเรือนแก้วทรงช้างเอราวัณ

กระโจมแดร ทรงแปดเหลี่ยม หลังคาซ้อน ๒ ชั้น สร้างด้วยไม้ ส่วนหลังคา ปัจจุบันมุงด้วยสังกะสี ยอดหลังคาประดับด้วยลูกแก้วและหยาดน้ำค้าง ใช้ประโยชน์เป็นศาลา ริมน้ำสำหรับพักผ่อนหย่อนใจของสาธารณชนทั่วไป

๖. วัดตุ๊กตา

ตั้งอยู่ตำบลบางกระบือ อำเภอนครชัยศรี ริมคลองบางแก้วด้านทิศใต้ ตรงข้าม คนละฝากฝั่งถนนกับวัดกลางบางแก้ว

ภายในวัดนอกจากจะมีอุโบสถ วิหาร หอพระ กุฏิสงฆ์ และเสนาสนะต่าง ๆ แล้ว ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือยังเป็นที่ตั้งของโรงเรียนวัดตุ๊กตาก็ด้วย ในอดีตเรียกวัดนี้ว่า "วัดใน" เนื่องจากอยู่ด้านในถัดจากวัดกลางบางแก้วเข้ามาจากริมฝั่งแม่น้ำนครชัยศรี ต่อมาเรียกว่า วัดตุ๊กตา น่าจะเนื่องมาจากการที่วัดพบตุ๊กตาโบราณสลักจากไม้เป็นรูปบุคคลอุ้มไม้ด้วยมือซ้าย และถือถุงเงินด้วยมือขวา ปัจจุบันวัดเก็บรักษาไว้เป็นอย่างดี แต่สภาพค่อนข้างทรุดโทรม

นอกจากนี้ยังมีเสมาหินชนวน เป็นเสมาของอุโบสถหลังเก่าซึ่งปัจจุบันเหลือเพียง ภาพถ่ายที่วัดจัดแสดงไว้ให้ดู จากลักษณะเสมาและภาพอุโบสถที่เห็น เชื่อได้ว่าเป็นอุโบสถ และเสมาที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยา

วิหารหลวงพ่อกู่ทอง ตัววิหารปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ภายในประดิษฐานพระประธานที่เรียกว่า "หลวงพ่อกู่ทอง" ซึ่งยังคงเหลือเค้าพระพักตร์ของพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาอยู่บ้าง แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า ได้รับการปฏิสังขรณ์เปลี่ยนแปลงไปมาก รวมถึงพระพุทธรูปทรงเครื่อง ประทับยืนปางห้ามสมุทร ประดิษฐานอยู่ในหอพระที่น่าจะสร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เอง

๗. วัดไท

ตั้งอยู่ตำบลท่ากระชับ อำเภอนครชัยศรี ริมคลองบางแก้วทางด้านทิศใต้ อยู่คนละ
ฝากฝั่งคลองกับวัดบางแก้ว

ภายในวัดมีโบราณสถานที่สำคัญ ได้แก่ อุโบสถเก่า ขนาด ๕ ห้อง ก่ออิฐถือปูน
ลักษณะสถาปัตยกรรมแบบจีนอันเป็นแบบพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีพาไลทั้งด้านหน้า
และด้านหลัง ซึ่งด้านหลังอยู่ในสภาพชำรุดพังลงมาหมดแล้ว และมีชายคาทั้งสองข้าง หลังคา
ซ้อนสองชั้น มุงด้วยกระเบื้องดินเผาไม่เคลือบสี หน้าบันด้านหน้าเป็นรูปมังกรภายในกรอบ
วงกลม ล้อมรอบด้วยลายพันธุ์พฤกษาประดับด้วยขามลายคราม ปัจจุบันหลุดหายไปเป็นส่วน
ใหญ่ หน้าบันด้านหลังทำเป็นรูปเสื่ออยู่ในกรอบวงกลม ล้อมรอบด้วยลายพันธุ์พฤกษา
ประดับด้วยขามลายคราม ซึ่งหลุดหายไปเป็นส่วนใหญ่เช่นเดียวกัน ตัวอุโบสถทำหน้าต่างจริง
๔ ห้อง ส่วนห้องที่ ๕ บริเวณฐานซุกซี้ทำเป็นหน้าต่างหลอก อุโบสถหลังนี้พบร่องรอยว่า
น่าจะสร้างซ้อนทับอยู่บนซากฐานอาคารเดิม โดยปรากฏแนวอิฐเรียงเป็นพื้นอย่างชัดเจน
รอบอุโบสถมีซุ้มเสมา ใบเสมาทำด้วยหินทรายสีแดงสลักลาย ส่วนมากชำรุดและลบเลือน

เจดีย์ทรงปราสาท รูปแบบอย่างที่วัดพระขรรค์ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นแบบองค์พระปฐม
เจดีย์เดิมที่อยู่ภายใน ก่อนที่จะถูกสร้างครอบอย่างรูปแบบในปัจจุบัน

ตึกหินอนุสรณ์ เป็นอาคารทรงตึก ๒ ชั้น หลังคามุงกระเบื้องว่าวประดับด้วยลายฉลุไม้
สร้างขึ้นในราว พ.ศ. ๒๔๕๘ คราวรับเสด็จ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
เคยใช้เป็นโรงเรียนปริยัติธรรม ปัจจุบันอยู่ในสภาพทรุดโทรม

ศาลาท่าน้ำทางไทย ๒ หลัง มีคักราชระบุงว่าสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ และซ่อมเมื่อ
พ.ศ. ๒๕๑๔ ปัจจุบันอยู่ในสภาพทรุดโทรม

เครื่องตั้ง (เถรอดเพล) เป็นแท่งไม้สี่เหลี่ยมเข้สลักเป็นโต๊ะ แก้วอี พวงใส่แก้วน้ำ
แท่นตั้งศพ เป็นต้น เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่น่าทึ่ง ปัจจุบันหาคนทำ ถอด ประกอบได้ยากแล้ว
เครื่องตั้งดังกล่าวนี้อยู่ในศาลาการเปรียญ

๘. วัดหลวงประชาบูรณะ

ตั้งอยู่ตำบลท่าพระยา อำเภอนครชัยศรี

ตามประวัติกล่าวว่าเป็นวัดร้างมาก่อน จนเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๙๙ พล.ต.ท. ประชาบูรณะธนิต ได้พบและอุปถัมภ์วัดแห่งนี้ให้เป็นวัดที่มีพระจำพรรษาและได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๖ ภายในวัดมีโบราณสถานที่สำคัญ ได้แก่

เนินซากเจดีย์โบราณ จำนวน ๑ องค์ ส่วนฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้าง-ยาว ด้านละประมาณ ๑๘ เมตร สูงจากพื้นโดยรอบประมาณ ๓ เมตร ปัจจุบันทางวัดได้นำพระพุทธรูปไปประดิษฐานไว้บนองค์เจดีย์ และทำบันไดทางขึ้นไว้ทางด้านทิศตะวันออก

นอกจากนี้ยังมีอุโบสถตั้งอยู่ทางด้านหน้าซากเจดีย์โบราณ จากการสอบถามศรัทธาวัดในพื้นที่ทราบว่าเป็นอุโบสถใหม่ที่สร้างขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๕๑๖ ทั้ฐานอุโบสถหลังเก่าโบสเมาโดยรอบจำนวน ๘ ใบ ทำจากหินทรายสีแดงซึ่งนิยมในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย ภายในอุโบสถมีพระประธานขนาดใหญ่ปางสมาธิสร้างด้วยอิฐฉาบปูนลงรักปิดทอง พุทธศิลปะแบบอุทอง คือ พระพักตร์ค่อนข้างเหลี่ยม พระนาสิกแบน พระโอษฐ์เบะ ปลายสังฆาฏิตัดตรงเหนือพระนาภี แต่น่าจะมีการซ่อมมาแล้วหลายครั้ง ด้านข้างอุโบสถมีแผ่นหินเจาะรู (ระฆังหิน?) จำนวน ๒ ชั้น ร้อยด้วยลวดขนาดใหญ่แขวนบนคานไม้ที่พาดระหว่างเสาไม้ระเนียดเก่า

วัดหลวงประชาบูรณะ น่าจะเป็นวัดที่สร้างมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น โดยพิจารณาจากพระประธานในอุโบสถและซากเจดีย์เก่าที่มีขนาดใหญ่ทางด้านหลัง หลังจากนั้นน่าจะมีการปฏิสังขรณ์และปรับปรุงในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย ดังได้พบโบสเมาหินทรายที่ตั้งอยู่รอบอุโบสถปัจจุบัน จึงมีการทิ้งร้างไปชั่วระยะเวลาหนึ่ง จนมาปฏิสังขรณ์อีกครั้งในสมัยรัตนโกสินทร์

๙. วัดบางพระ^๔

ตั้งอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำนครชัยศรี (ท่าจีน) ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ในพื้นที่หมู่ ๓ ตำบลบางแก้วฟ้า อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม

“บางพระ” เป็นชื่อที่เรียกขานสืบทอดกันมาตามเรื่องเล่าในท้องถิ่นที่ว่า สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายช่วงสงครามก่อนที่จะเสียกรุง ชาวบ้านได้พากันอพยพหนีภัยสงครามมาตามลำน้ำต่าง ๆ รวมทั้งพื้นที่ลุ่มน้ำนครชัยศรี และในครั้งนั้นได้นำเอาพระพุทธรูปสำคัญ

^๔ สรุปรูปร่างจาก วสันต์ เทพสุริยานนท์. โบราณคดีแบบชุมชนร่วมรัฐที่วัดบางพระ จังหวัดนครปฐม. เอกสารอัดสำเนา, สำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี, ๒๕๕๐.

มาด้วย เมื่อเดินทางเข้าสู่คลองแห่งหนึ่งเกิดเรือล่ม พระพุทธรูปสำคัญที่นำมาด้วยนั้นได้จมน้ำหายไป ชาวบ้านจึงเรียกคลองดังกล่าวว่า “คลองบางพระ” และเรียกพื้นที่บริเวณสองฟากฝั่งลำคลองดังกล่าวว่า “บางพระ”

ภายในวัดมีโบราณสถานที่สำคัญ คือ อุโบสถหลังเก่า มีขนาดกว้างประมาณ ๗.๘๐ เมตร ยาวประมาณ ๑๘.๗๐ เมตร สูงถึงสันหลังคาประมาณ ๕.๘๐ เมตร ตัวอาคารวางตามแนวทิศตะวันออก-ตะวันตก ตั้งอยู่บนลานประทักษิณซึ่งยกพื้นสูงกว่าพื้นที่โดยรอบ ประมาณ ๑.๒๐ เมตร มีกำแพงแก้วก่ออิฐถือปูนล้อมรอบทำหน้าที่เป็นเขื่อนกันดิน ภายในอุโบสถมีภาพจิตรกรรมฝาผนังแบบไทยประเพณีทั้งดงาม เขียนภาพพุทธประวัติ อดีตพุทธ จักรวาลจำลอง และภาพमारผจญ-ชนะมาร จากการขุดศึกษา ทางโบราณคดีพบว่า อุโบสถหลังเก่าที่วัดบางพระ รวมถึงภาพจิตรกรรมภายในน่าจะสร้างขึ้น ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๓ และมีการซ่อมแซมต่อเติมอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ ๔ แต่ก่อนหน้านั้นวัดบางพระน่าจะเป็นวัดร้างมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย เพราะได้พบซากโบราณสถานถูกถมทับไว้ในชั้นดินใต้ฐานอุโบสถหลังเก่าด้วย

อุโบสถหลังดังกล่าวได้รับการบูรณะใน พ.ศ. ๒๕๔๘ โดยวัดบางพระร่วมกับกรมศิลปากร และได้รับการประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๑๑๖ ตอนพิเศษ ๗๖ ง วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๒ พื้นที่โบราณสถาน ๕ ไร่ ๗/๗ ตารางวา

๑๐. วัดละมุด

ตั้งอยู่ตำบลวัดละมุด อำเภอนครชัยศรี ริมนคลองบางพระฝั่งทิศตะวันตก

ภายในวัดมีโบราณสถานสำคัญ คือ อุโบสถหลังเก่า เป็นอุโบสถขนาด ๓ ห้อง หลังคาเครื่องไม้มีช่อฟ้า ใบระกา นาคสะดุ้ง หางหงส์ บริเวณหน้าบันประดับด้วยเครื่องถ้วยจีนแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งน่าจะสร้างขึ้นในภายหลัง มีพาไลยื่นด้านหน้า ภายในอุโบสถประดิษฐานพระประธานปางสมาธิ ตามประวัติกล่าวว่าอัญเชิญมาจากวัดโบสถ์ พระพักตร์มีเค้าอิทธิพลศิลปะแบบอุทอง ส่วนผ้าเพดานมีดาวเพดานแกะสลักไม้เป็นรูปดอกจอกเต็มพื้นที่ น่าจะเป็นฝีมือช่างพื้นบ้าน และฝาผนังส่วนบนสุดทำปูนปั้นลายกรวยเชิงปลายสุดเป็นกระจังรวงคล้ายชายผ้าระบาย^๕

^๕ สรุปลงความจากหนังสือ **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดนครปฐม**. ๒๕๔๔, หน้า ๘๖.

อุโบสถหลังนี้สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นครั้งแรกในสมัยต้นรัตนโกสินทร์และมีการซ่อมแซมอีกครั้งในช่วงระยะเวลาที่ไม่ห่างกันมากนัก

๑๑. วัดศรีมหาโพธิ์

ตั้งอยู่ตำบลศรีมหาโพธิ์ อำเภอนครชัยศรี ริมคลองบางพระฝั่งทิศเหนือ

ภายในวัดมีโบราณสถานที่สำคัญ คือ วิหารหลังเก่า หลังคาเครื่องไม้มุงด้วยกระเบื้องกาบกล้วย ประกอบด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ไม่มีนาคสะดุ้ง ช่องประตูทางเข้ามีเพียงทางเดียว ไม่มีหน้าต่าง ด้านหลังพระประธานเจาะช่องหน้าต่างเพียงบานเดียว เพดานเป็นแบบช่อลอย ไม่มีฝ้าเพดาน ด้านหลังวิหารประดิษฐานพระพุทธรูปปางไสยาสน์ เรียกกันว่า หลวงพ่อแดง

วิหารหลังนี้ สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในช่วงปลายสมัยอยุธยาตอนกลางหรือช่วงต้นสมัยอยุธยาตอนปลาย พิจารณาจากการประดับเครื่องหลังคาแบบไม่ทำนาคสะดุ้ง และทำช่อลอยไม่มีฝ้าเพดาน

๑๒. วัดสิงห์

ตั้งอยู่ตำบลบางแก้ว อำเภอนครชัยศรี ริมคลองบางแก้วด้านทิศเหนือ

พื้นที่โดยรอบแวดล้อมไปด้วยบ้านเรือนประชาชนซึ่งประกอบอาชีพทำสวนและเลี้ยงหมู ภายในบริเวณวัดมีแนวถนนแบ่งพื้นที่ออกเป็น ๒ ส่วน คือ ด้านทิศเหนือเป็นหมู่กุฏิและศาลาอเนกประสงค์ ส่วนด้านทิศใต้ของวัดมีสระน้ำขนาดใหญ่ อุโบสถ และเจดีย์โบราณ

เจดีย์โบราณภายในวัดมีลักษณะเป็นเจดีย์ทรงระฆังกลม ตั้งอยู่บนชุกฉฐานสิงห์ซ้อนลดหลั่นสามชั้น ยอดมุงไม้สิบสอง องค์เจดีย์มีบัวปากกระฆัง เหนือองค์ระฆังทำเป็นบัว แทนบัลลังก์รองรับส่วนปล้องโฉน ปลัยยอดหักหายไป องค์เจดีย์ตั้งอยู่บนฐานหน้ากระดานยี่ดสูง มีลานประทักษิณและราวระเบียงโดยรอบ บริเวณมุมทั้งสี่ทำเป็นเสาหัวเม็ดทรงมณฑปมีบันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันตก สภาพทรุดโทรม

จากลักษณะเจดีย์โบราณที่พบ สันนิษฐานว่าวัดสิงห์น่าจะสร้างขึ้นมาในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ อาจมีการเสื่อมลงในบางช่วงเวลาและเริ่มพัฒนาขึ้นอีกครั้งเมื่อกว่า ๕๐ ปี มานี้เอง

สรุป

โบราณสถานสำคัญในจังหวัดนครปฐมแบ่งออกได้เป็น ๒ ช่วงสมัยสำคัญ คือ โบราณสถานในสมัยทวารวดีและโบราณสถานในสมัยอยุธยาตอนปลาย-ต้นรัตนโกสินทร์ โบราณสถานสำคัญที่กล่าวมาเป็นเสมือนภาพสะท้อนพัฒนาการทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ในพื้นที่ว่ามีความเป็นมาอย่างไร แม้ในที่นี่จะไม่อาจกล่าวถึงโบราณสถานได้ครบทุกแห่ง โดยเฉพาะโบราณสถานที่กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนแล้ว เช่น โบราณสถานศาลาตึก ตำบลทุ่งลูกนก อำเภอกำแพงแสน โบราณสถานอาคารหลังเก่าโรงเรียนราชินีบูรณะ เป็นต้น ด้วยต้องการที่จะชี้ให้เห็นว่า โบราณสถานที่มีอยู่ในประเทศไทย ล้วนมีความสำคัญต่อพัฒนาการทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ชาติไทยทั้งสิ้น จึงสมควรที่ประชาชนในท้องถิ่นจะต้องช่วยกันดูแลรักษาให้คงอยู่คู่ผืนแผ่นดินสืบไป ไม่จำเป็นต้องให้กรมศิลปากรหรือหน่วยงานราชการใดเป็นผู้ดูแลรักษาเพียงหน่วยงานเดียว

พระราชวังสนามจันทร์ : พระราชกุศโลบายในการป้องกันประเทศ*

หากจะระลึกถึงอนุสรณ์ใดที่สะท้อนแนวพระราชดำริและพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พระราชวังสนามจันทร์นับเป็นอนุสรณ์สำคัญอย่างยิ่งแห่งหนึ่ง ด้วยทรงมีความผูกพันกับพระราชวังแห่งนี้เป็นอย่างมากแต่ครั้งยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร จนเมื่อเสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติแล้วก็ตาม

ปฐมบทแห่งความผูกพันในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อพระราชวังสนามจันทร์นั้นนับเนื่องมาจาก ความประทับใจพระราชหฤทัยในจังหวัดนครปฐม แต่ครั้งยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสยามมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จแปรพระราชฐานไปจังหวัดนครปฐมอยู่เนือง ๆ ประทับที่พระตำหนักบังกาโล(ในปัจจุบันได้รื้อไปแล้ว) ซึ่งอยู่ใกล้กับองค์พระปฐมเจดีย์ อีกทั้งการที่ทรงสนพระราชหฤทัยในศิลปวัฒนธรรมแขนงต่างๆอยู่เป็นพื้นฐาน จึงโปรดเมืองนครปฐมอย่างยิ่ง ด้วยเมืองนครปฐมมีศิลปวัฒนธรรม โบราณวัตถุ โบราณสถานมากมายมาแต่โบราณกาล ทั้งเสด็จพระราชดำเนินสำรวจเมืองโบราณต่าง ๆ เช่น เมืองกำแพงแสน ด้วยพระองค์เอง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มีพระราชหัตถเลขาเรื่อง การแก้ไขวิหารหลวงของพระปฐมเจดีย์ ความตอนหนึ่งว่า

“...ในรัชกาลที่ ๕ ฉันทได้ออกไปพักอยู่ที่นครปฐมบ่อย ๆ จึงได้ใฝ่ใจ

ในองค์พระนั้นมากแต่นั้นมา...”

ในการเสด็จประทับที่นครปฐมคราวหนึ่ง ทรงประสบกับเหตุการณ์อัศจรรย์ องค์พระปฐมเจดีย์มีรัศมีสว่างพร่าออกทั้งองค์ ทำให้มีพระราชศรัทธามากยิ่งขึ้นไปอีก จึงโปรดให้บูรณปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์และปรับปรุงพื้นที่รวมทั้งก่อสร้างถนนบริเวณใกล้เคียงอีกเป็นอันมาก พระราชประสงค์ในการบูรณปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์นี้เอง จึงโปรดให้สร้างพระราชวังสนามจันทร์เพื่อเป็นที่ประทับระหว่างเสด็จพระราชดำเนินมาทอดพระเนตรงานบูรณปฏิสังขรณ์

* นายชฎานัน นุ้ยสินธุ์ นักอักษรศาสตร์ปฏิบัติการ กลุ่มจาริตประเพณี สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ ค้นคว้าเรียบเรียง

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ในฉลองพระองค์เสื่อป่า

นอกจากเหตุผลข้างต้นที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างพระราชวังสนามจันทร์แล้ว เหตุผลสำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งคือ มีพระบรมราโชบายในการรักษาความมั่นคงของราชอาณาจักรที่เป็นไปอย่างสุขุมคัมภีรภาพนับเนื่องมาแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส หรือเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖)^๑ ในเวลานั้น มีพระชนมายุเพียง ๑๒ พรรษาแต่ทรงรับรู้เหตุการณ์พิพาทนั้นโดยตลอด ทำให้ทรงตระหนักถึงสถานการณ์บ้านเมืองที่กำลังเผชิญหน้ากับประเทศมหาอำนาจตะวันตก จึงทรงวางแนวพระราชดำริในการรับมือกับเหตุการณ์ต่างๆ ที่อาจจะเกิดขึ้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า นครปฐมมีสภาพภูมิประเทศและชัยภูมิเหมาะสมในการเป็นที่มั่นรองจากกรุงเทพมหานคร ประกอบกับการที่ทรงศึกษาวิชาการทหารจากประเทศอังกฤษ จึงทรงก่อตั้งกองกำลังเสื่อป่าขึ้นเพื่อเป็นกองกำลังร่วมในการป้องกันประเทศชาติ นครปฐมจึงเป็นพื้นที่สำคัญในการสนับสนุนกองกำลังเสื่อป่า

^๑ เหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ เป็นเหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างราชอาณาจักรสยามกับประเทศฝรั่งเศส เนื่องจากฝรั่งเศสอ้างอำนาจอธิปไตยเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง คือแถบประเทศลาวในปัจจุบัน ผลของวิกฤตการณ์ ทำให้ฝ่ายสยามจำต้องยกดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส รวมทั้งต้องจ่ายค่าเสียหายที่ไม่เป็นธรรมจำนวน ๓ ล้านฟรังก์ด้วย

นอกจากนี้ หลังจากทรงครองราชย์ได้ ๓ เดือน มีผู้ขุดพบแผ่นสำริดรูปกระบี่ธูชและ
ครุฑพ่าห์ที่นับว่าเป็นสิริมงคลเปรียบได้กับการได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมี ถึงกับทรงมี
พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาตำราพระอักษร บรมมหาราช
หนึ่งว่า

“...หม่อมฉันรู้สึกปลื้มอิมใจเป็นอย่างยิ่ง รู้สึกว่าคล้ายๆ ได้ช้างเผือก
[...] เปนบุญนักหนาที่ได้ของสำคัญๆ เช่น กระบี่ธูช ครุฑพ่าห์ และครุฑโบราณนี้
มาภายในปีต้นแห่งรัชสมัย นับเป็นสวัสดิมงคลแก่ตัวหม่อมฉันและพระราช
บรมวงศ์จักรี ทั้งสยามรัฐสีมาประชาชนที่หม่อมฉันนี้ได้รับการเป็นผู้ทำนุบำรุง
ดูเหมือนมาเปนเครื่องเตือนใจให้รู้สึกหน้าที่ของตนที่จะต้องแผ่อาณาแก่
ประชาชนทั้งหลายในสยามรัฐ และจะต้องทำนุบำรุงให้ชาติดำเนินไปสู่ความ
เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น ให้ราษฎรได้รับความร่มเย็นเป็นสุขทั่วกัน ให้ได้คงเปนไทย
อยู่จริงสมนามแห่งชาติเรานี้ชั่วกัลปาวสาน...” (อักษรวิธีคงตามต้นฉบับ)

เหตุการณ์ที่กล่าวมา จึงทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญ
สำคัญกับเมืองนครปฐมเป็นอย่างยิ่ง เรื่องเกี่ยวกับการสร้างพระราชวังสนามจันทร์นี้ จมื่น
อมรรตุนารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช) มหาตมเล็กผู้เคยรับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทพระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่าว่า หากมีเหตุการณ์เช่นกรณี ร.ศ. ๑๑๒ หรือการยกพลขึ้นบกใน
คาบสมุทรมลายู ก็จะต้องใช้พระราชวังสนามจันทร์เป็นสถานที่มั่นสุดท้าย ในการป้องกันประเทศ
เพราะชัยภูมิในเขตมณฑลนครชัยศรีและราชบุรีนั้นอุดมไปด้วยลำคลองซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมที่
ชาวไทยคุ้นเคยมาช้านาน หากถอยร่นรถไฟออกเสีย ข้าศึกก็ต้องยกกำลังไปทางลำน้ำซึ่ง
สะดวกแก่ฝ่ายสยามในการซุ่มโจมตี หากจะยกพลขึ้นบกในพื้นที่จังหวัดสมุทรสาคร
สมุทรสงคราม และเพชรบุรีก็ไม่สามารถทำได้ เพราะชายหาดแถบนี้ล้วนเป็นดินเลนและโคลน
เป็นส่วนใหญ่ไม่สามารถลำเลียงอาวุธหนักเข้ามาได้ หากจะยกทัพข้ามมาทางด่านเจดีย์
สามองค์ ก็จะต้องเผชิญกับความยากลำบากของพื้นที่ซึ่งเป็นการยากที่จะจู่โจมเข้ามาไม่ว่า
จะเกิดกรณีใดขึ้น ฝ่ายสยามก็จะพอมีเวลาดำเนินแผนตั้งรับได้ทัน^๒

^๒ ชัยพล ไชยพร “พระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐมกับการรักษาความมั่นคงของราชอาณาจักร” สารัตถคดี เล่ม ๔.
หน้า ๙๐ (คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสำคัญในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ จัดพิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๕๒)

พระราชวังสนามจันทร์ จึงเป็นพระบรมราขานุสรณ์แห่งพระปรีชาญาณและพระอัจฉริยภาพในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งหลายคนอาจคาดการณไม่ถึง

การก่อสร้างพระราชวัง

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซื้อที่ดินเป็นเนื้อที่ ๘๘๘ ไร่ ๓ งาน ๒๔ ไร่ ด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ ที่ดินบริเวณนี้อยู่ด้านหลังพระปฐมเจดีย์ซึ่งมีผู้สันนิษฐานว่าเป็นหมู่บ้านเนินปราสาท อันเป็นที่ตั้งวังโบราณของกษัตริย์สมัยทวารวดี และบริเวณใกล้กันทางตะวันตกนั้นมีสระน้ำโบราณที่ชาวบ้านเรียกกันว่า หนองน้ำจันทร์หรือสระน้ำจันทร์ ซึ่งเป็นที่มาของนาม พระราชวังสนามจันทร์

พระราชวังสนามจันทร์ ก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงพิทักษ์มานพ (น้อย ศิลปี ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวิศุกรรมศิลปประสิทธิ์) เป็นผู้ควบคุมและดำเนินการก่อสร้าง พระราชวังมีอาณาเขตทางทิศเหนือเริ่มจากถนนเหนือวัง ทิศใต้จดถนนทรงพล ทิศตะวันตกจดถนนมาลัยแมน ซึ่งถนนโดยรอบพระราชวังนี้สร้างขึ้นเมื่อดำเนินการสร้างพระราชวังเสร็จแล้ว บริเวณตรงกลางออกแบบให้เป็นสนามวงกลมสร้างเทวาลัยประดิษฐานพระคเณศร์เทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาการ และโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคูล้อมรอบพระราชวังขึ้นใหม่ ในชั้นแรกมีพระที่นั่ง ๒ องค์เท่านั้นคือพระที่นั่งพิมานปฐม และพระที่นั่งอภิรมย์ฤดี และสร้างต่อๆมาตามลำดับ พระที่นั่งและสิ่งก่อสร้างในพระราชวังสนามจันทร์ มีดังนี้

พระที่นั่งพิมานปฐมที่เชื่อมต่อกับพระที่นั่งอภิรมย์ฤดี

พระที่นั่งพิมานปฐม เป็นพระที่นั่งองค์แรก สร้างเป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ๒ ชั้น ลักษณะสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกโดยประยุกต์ให้เหมาะสมกับสภาพอากาศของประเทศไทย โดยทำเป็นช่องระบายลมและระเบียงลูกกรงโดยรอบ

พระที่นั่งอภิรมย์ฤดี เป็นพระที่นั่งที่ติดกับพระที่นั่งพิมานปฐมทางทิศใต้ มีขนาดย่อม สร้างเป็นอาคาร ๒ ชั้นเช่นกัน

พระที่นั่งวัชรรมยา เป็นพระที่นั่งคู่กับพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ สร้างขึ้นในคราวหลัง เป็นพระที่นั่งทรงไทย ๒ ชั้น หลังคามีลักษณะเป็นหลังคาซ้อน มีคันทวย ซ่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ด้านทิศใต้ทำเป็นมุขและชานชาลายื่นออกไปจรดกับชานชาลาของพระที่นั่งพิมานปฐม

พระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ สร้างขึ้นเพื่อเป็นท้องพระโรง ลักษณะเป็นพระที่นั่งโถงใหญ่เชื่อมต่อกับพระที่นั่งวัชรรมยา ทั้งเครื่องบนของหลังคาและการประดับตกแต่งก็คล้ายคลึงกับพระที่นั่งวัชรรมยาด้วย

ปราสาทศรีวิชัย (ยังไม่ได้สร้าง) เป็นปราสาทที่มีอยู่ในแผนงาน ตามประกาศในราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. ๑๓๐ ว่า "ยังจะสร้างต่อไป" โดยระบุตำแหน่งที่ตั้งว่า อยู่บริเวณเนินปราสาทเก่าดังที่กล่าวไปตอนต้นว่าเป็นพื้นที่วังของกษัตริย์สมัยโบราณ แต่ทว่าปราสาทศรีวิชัยก็มิได้รับการสร้างตราบจนถึงรัชกาล

เทวาลัยคเณศร์ เป็นศาลประดิษฐานเทวรูปพระคเณศร์ ตั้งอยู่บริเวณสนามหญ้า ส่วนกลางของพระราชวังสนามจันทร์

ศาลาธรรมเทศน์โอฬาร (ยังไม่ได้สร้าง) เป็นสถานที่ที่ยังไม่ได้รับการสร้างขึ้นอีก แห่งหนึ่ง ซึ่งแต่เดิมอาจเตรียมขึ้นเพื่อใช้เป็นที่ประชุมและอบรมเสื่อป่า

พระที่นั่งปาฏิหาริย์ทัศไนย เป็นพระที่นั่งที่มีขนาดเล็ก สร้างขึ้นหลังจากที่พระบาท สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรปาฏิหาริย์แห่งองค์พระปฐมเจดีย์ ทั้ง ๒ ครั้งคือ พ.ศ. ๒๔๕๒ และ พ.ศ. ๒๔๕๗ พระที่นั่งองค์นี้ตั้งอยู่บนชานชาลาชั้นบนระหว่างพระที่นั่ง พیمانปฐมกับพระที่นั่งวัชรนิรมยา ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ สวรรคตแล้ว กระทรวงวังให้รื้อไปปลูกไว้บนชานชาลาหน้าพระที่นั่งพุทธโศภน ในพิพิธภัณฑ สถานแห่งชาติ พระนคร

พระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ มีลักษณะอาคารทรงปราสาท เป็นสถาปัตยกรรม แบบเรอเนซองส์ของฝรั่งเศสกับอาคารแบบฮาล์ฟทิมเบอร์ (Half Timber) ของอังกฤษ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของสนามใหญ่ มีอนุสาวรีย์ย่าเหล-สุนัขทรงเลี้ยงแสนรู้ของพระบาทสมเด็จพระ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ด้านหน้า อนึ่ง พระตำหนักนี้แต่เดิมเรียกว่า "ตำหนักเหล" ซึ่งย่อมา จากชื่อย่าเหลนั่นเอง

พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ เป็นพระตำหนักไม้ ๒ ชั้นแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก ทาสีแดงและมุงหลังคาสีแดง สร้างขึ้นคู่กับพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ และสามารถเชื่อมต่อกัน ได้โดยทำสะพานมุงหลังคากระเบื้องข้ามสระน้ำ

พระตำหนักทับแก้ว สร้างเป็นตึก ๒ ชั้นขนาดค่อนข้างเล็ก อยู่ตรงเชิงสะพาน สุนทรถวายเป็นภายในทำเตาผิงและปล่องไฟตามแบบบ้านตะวันตก

พระตำหนักทับขวัญ เป็นเรือนไทยแบบโบราณที่มีความสมบูรณ์แบบ สร้างขึ้น คู่กับพระตำหนักทับแก้ว พระตำหนักทับขวัญเป็นเรือนไม้ฝากระดานมุงจากหลบหลังคาด้วย กระเบื้องดินเผา ตัวเรือนทั้งหมดทำด้วยไม้สัก และยังทำการเข้าไม้ตามแบบฉบับของช่างไทย โบราณ

อนุสาวรีย์ย่าเหล ตั้งอยู่หน้าพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ รูปของย่าเหลหล่อด้วยโลหะทองแดง ยืนบนแท่น ย่าเหลเป็นสุนัขทรงเลี้ยงแสนรู้ เกิดที่เรือนจำจังหวัดนครปฐม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบย่าเหลคราวเสด็จทอดพระเนตรเรือนจำแห่งนั้น ย่าเหลได้มาอยู่ในเขตพระราชฐาน ใกล้ซัดพระยุคลบาท มหาเดเล็กจะคอยเลี้ยงดูและนำย่าเหลเข้าเฝ้าทุกเช้าเมื่อทรงตื่นพระบรรทม ถ้ามีสิ่งใดผิดปกติเกิดขึ้น ย่าเหลจะเห่าและตรงเข้าไปกัด หากขุนนางคนใดแต่งตัวไม่เรียบร้อยก็จะตรงเข้ากระโดดงับ แสดงถึงความแสนรู้และความจงรักภักดีอย่างยิ่ง จึงทรงโปรดปรานย่าเหลเป็นพิเศษ ครั้นเมื่อย่าเหลเสียชีวิต พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเศร้าสลดพระราชหฤทัยมาก โปรดเกล้าฯ ให้จัดงานศพ โดยพระราชทานหีบทองบรรจุศพ และแต่งขบวนแห่ไปยังพระราชวังสนามจันทร์ ทรงจุดไฟเผาศพ ย่าเหลแต่เพียงพระองค์เดียว จากนั้นโปรดเกล้าฯ ให้สร้างอนุสาวรีย์ย่าเหลขึ้น ณ พระราชวังสนามจันทร์ และจารึกบทกลอนพระราชนิพนธ์ที่ฐานแสดงความอาลัยต่อย่าเหล

นอกจากนี้ ยังมีสิ่งปลูกสร้างสำคัญอื่นๆ ปัจจุบันได้รื้อถอนไปบางแห่งแล้ว และบางแห่งได้สร้างขึ้นภายหลังเช่น ศาลาลงทรง โรงละคร สถานีรถไฟหลวง เรือนพระนนทิกการ เรือนพระธเนศวร ทับเจริญ และพระบรมรูปของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (ประดิษฐานเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕) ทั้งยังทรงจัดให้มีตลาดขึ้นในบริเวณไม่ไกลจากพระราชวังอีกด้วย

อนุสาวรีย์ย่าเหล

พระราชวังสนามจันทร์กับกองเสือป่า

ดังที่ได้กล่าวในตอนต้นว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักในภารกิจการปกป้องและส่งเสริมให้ประเทศมีความมั่นคงเข้มแข็ง เมื่อทรงขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว จึงทรงสถาปนาการเสือป่าเพื่อฝึกฝนเหล่าพลเรือนทั้งข้าราชการและพ่อค้า ให้เป็นกำลังสนับสนุนทหารซึ่งเป็นกำลังหลักในการดูแลป้องกันประเทศ ทั้งนี้กองกำลังเสือป่าได้ใช้พระราชวังสนามจันทร์เป็นสถานที่ในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ เช่น การประชุม การซ้อมรบ เป็นต้น

แม้การสถาปนากองเสือป่าจะมีขึ้นเมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศเป็นพระราชปรารภ ทว่าการซ้อมรบเสือป่าก็มีขึ้นครั้งแรกตั้งแต่วันที่ ๒๐-๒๑ มกราคม ร.ศ. ๑๓๐ แล้ว ในขณะที่เสด็จแปรพระราชฐานไปประทับ ณ พระราชวังสนามจันทร์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ในกิจการนี้มาก ในครั้งที่มีการประลองยุทธ์หรือการซ้อมรบ มักจะเสด็จพระราชดำเนินไปตรวจการด้วยเสมอ ต่อมากิจการเสือป่าขยายตัวกว้างมากขึ้นโดยครอบคลุมไปถึงจังหวัดราชบุรี โปรดฯ ให้ใช้อำเภอบ้านโป่งเป็นศูนย์กลางอีกด้วย

การซ้อมรบที่พระราชวังสนามจันทร์นั้นเป็นระยะที่ ๑ ของการซ้อมรบเสือป่าซึ่งจัดไว้เป็น ๓ ระยะ ระยะที่ ๑ เริ่มจากการชุมนุมพลที่ค่ายหลวงในพระราชวังสนามจันทร์ ซึ่งเป็นการฝึกในสนามที่เริ่มตั้งแต่เวลา ๕ นาฬิกาถึง ๒๐ นาฬิกา การซ้อมรบในแต่ละปีใช้เวลาไม่ต่ำกว่า ๑ เดือน และมีผู้เข้าร่วมเป็นจำนวนมากถึง ๒,๐๐๐ คน จึงต้องมีการสร้างค่ายอย่างเป็นทางการเป็นฐานซึ่งมีอยู่ทั้งหมด ๓ ค่าย ๑. ค่ายหลวงสนามจันทร์ ๒. ค่ายหลวงบ้านโป่ง ๓. ค่ายหลวงโพธาราม แต่ละค่ายประกอบไปด้วยอาคารชั่วคราว เรือนนอน โรงอาหาร โรงครัว ห้องน้ำ การฝึกที่พระราชวังสนามจันทร์เริ่มจากท่ามือเปล่าไปจนถึงการต่อสู้ด้วยอาวุธ ตกตอนเย็นเป็นช่วงเวลาพักผ่อนซึ่งมักจะมีการเล่นฟุตบอลระหว่างกรมกองต่างๆ โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จออกเป็นประธานอยู่เสมอ ในหลายโอกาสก็จะทรงอบรมเสือป่าทั้งหมดที่ท้องพระโรงพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์

ส่วนการฝึกระยะที่ ๒ จะเคลื่อนพลจากพระราชวังสนามจันทร์ไปยังค่ายหลวงบ้านโป่ง ซึ่งเป็นการฝึกเดินทางไกลไปในตัว ต่อมาจึงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนจากพระราชวัง

สนามจันทร์ไปบ้านโป่งและแยกไปโพธารามและเจ็ดเสมียนก่อนไปทางจังหวัดราชบุรี ถนนดังกล่าวคือ ถนนทรงพล โดยทรงนำกองพลเสือป่าเสนาหลวงรักษาพระองค์ออกไปเป็นปฐมฤกษ์ด้วย ต่อมาถนนทรงพลนี้ยังเกิดประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไปในการคมนาคมสัญจรและขนถ่ายสินค้าการเกษตรด้วย

การสวนสนามหลังการซ้อมรบเสือป่า

การซ้อมรบระยะที่ ๓ ถือเป็นการซ้อมรบใหญ่ซึ่งแบ่งเสือป่าเป็น ๒ กองคือ กองเสนาหลวงรักษาพระองค์ซึ่งมีพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นจอมทัพ อีกกองหนึ่งคือ กองเสือป่ารักษาดินแดนกรุงเทพฯโดยเจ้าพระยายมราชเป็นแม่ทัพ ในระยะแรกกองเสือป่ารักษาดินแดนจะตั้งอยู่ที่ค่ายหลวงสนามจันทร์ ส่วนกองเสนาหลวงรักษาพระองค์อยู่ที่ค่ายหลวงบ้านโป่ง

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ในการเสือป่าอย่างยิ่ง เนื่องจากทรงเห็นว่าเป็นกิจการงานสำคัญในการช่วยเหลือชาติบ้านเมือง ครั้นเมื่อเสด็จสวรรคต กองเสือป่าจึงเลิกไปโดยปริยาย โดยไม่เคยประกาศยกเลิกหรือเพิกถอนตำแหน่งหน้าที่เสือป่าอย่างเป็นทางการ แต่ถึงกระนั้น พระราชดำริเกี่ยวกับการรักษาดินแดนก็ยังคงได้รับการสืบสานต่อมา ดังใน พ.ศ. ๒๔๙๑ มีการตั้งกรมการักษาดินแดนเป็นหน่วยงานของกระทรวงกลาโหมเพื่อส่งเสริมและเป็นกำลังสำรองของกองทัพต่อไป

พระราชวังสนามจันทร์ : ป่อเกิดพระราชนิพนธ์และการละครในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงไว้ซึ่งพระปรีชาญาณอย่างสูงในการอักษรศาสตร์และการละคร ดังปรากฏพระราชสมัญญาว่า “พระมหาธีรราชเจ้า” ทรงโปรดการทรงพระอักษรและการละครมาแต่ครั้งยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสยามมกุฎราชกุมาร พระราชวังสนามจันทร์เป็นสถานที่หนึ่งที่ได้ทรงพระอักษรไว้อย่างมากมาย เหตุหนึ่งคงเนื่องด้วยภูมิทัศน์แวดล้อมอันงดงามของพระราชวังสนามจันทร์ เป็นผลให้เกิดแรงบันดาลใจพระราชหฤทัยในการทรงงานวรรณกรรมและการละคร อีกทั้งชื่อของพระที่นั่งหรือพระตำหนักบางองค์ก็ทรงดัดแปลงมาจากวรรณกรรมต่าง ๆ

นอกจากพระที่นั่งพิมานปฐมจะเป็นพระที่นั่งซึ่งได้รับการสร้างขึ้นองค์แรก มีความสำคัญโดยใช้เป็นที่รับแขกเมืองและเสด็จออกขุนนาง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดที่จะประทับ ณ พระที่นั่งองค์นี้เพื่อทรงพระอักษรด้วย เช่นเดียวกับพระที่นั่งวิชฌิมยาซึ่งเชื่อมติดกันนั้น ก็ทรงโปรดใช้ในการทรงพระอักษร พระราชนิพนธ์หลายเรื่องได้ทรงประพันธ์ขึ้นที่พระที่นั่ง ๒ องค์นี้

พระที่นั่งซาลิมงคลอาสน์

พระที่นั่งมารีราชรัตบัลลังก์

พระตำหนัก ๒ องค์ในพระราชวังสนามจันทร์ที่ได้รับพระราชทานนามตามชื่อตัวละครในวรรณกรรมคือ พระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ และพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามตามชื่อตัวละครของเรื่อง *My Friend Jarlet* ของ Arnold Golsworthy และ E. B. Norman ตัวเอกของเรื่องเรื่องคือ ยาร์เลต (Jarlet) คือ ชาลี ซึ่งทรงนำมาตั้งนามพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ และตัวเอกอีกตัวหนึ่งคือ มารี ซึ่งทรงนำมาตั้งนามพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ โดยบทละครเรื่องนี้ ทรงแปลเป็นพระราชนิพนธ์แปล ๑ เรื่อง และทรงดัดแปลงเป็นพระราชนิพนธ์วรรณกรรมไทยอีก ๑ เรื่อง คือเรื่อง มิตรแท้และเพื่อนตาย นอกจากนี้ สิ่งที่สำคัญมากเรื่องหนึ่งคือ ทรงนำชื่อ ยาร์เลต ไปตั้งชื่อสุนัขทรงเลี้ยงชื่อ ยาเหล รวมทั้ง ปอล สุนัขทรงเลี้ยงอีกตัวหนึ่ง ซึ่งชื่อนั้นมาจากตัวละครเอกอีกตัวหนึ่งของเรื่องด้วย

กล่าวกันว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดประทับ ณ พระตำหนักชาลีมงคลอาสน์เป็นอย่างมาก พระตำหนักแห่งนี้มีลักษณะสถาปัตยกรรมแบบอังกฤษที่ดัดแปลงให้เข้ากับสภาพดินฟ้าอากาศของไทย โดยมีระเบียงโดยรอบ ๓ ด้าน ชั้นบนมีห้องบรรทมและห้องทรงพระอักษร ที่สำคัญคือชั้นล่างของพระตำหนักเคยใช้เป็นสำนักงานหนังสือพิมพ์ *ดุสิตสมิต* อีกด้วย นอกจากนี้ พระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ยังใช้ในพระราชกรณียกิจอื่นๆ เช่น โปรดให้ราชทูตสยามเชิญตราจักรไปพระราชทานแก่พระยุพราช เจ้าคริสเตียนมกุฎราชกุมารแห่งเดนมาร์ก

พระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ที่เคยใช้เป็นพลับพลาละคร

ในด้านการละคร ทรงใช้พระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ ซึ่งมีลักษณะเป็นท้องพระโรงใหญ่เป็นที่ซ้อมและแสดงโขน รวมทั้งประทับทอดพระเนตรละคร และยังใช้ในกิจกรรมอื่นๆ เช่น เป็นที่ประชุมเสื่อป่า ประกอบพิธีกรรม เป็นที่พระราชทานเหรียญตรา ในเวลาต่อมาจึงได้มีการสร้างโรงละครขึ้นเป็นการเฉพาะข้างพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์นั่นเอง

ด้วยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวคือพระผู้ทรงเชี่ยวชาญในอักษรศาสตร์และการละคร จึงโปรดให้สร้างเทวาลัยคเณศร์เป็นศาลเทพารักษ์สำหรับพระราชวังสนามจันทร์ และเพื่อสวัสดิมงคล โดยถือว่าพระคเณศร์เป็นเทพแห่งศิลปวิทยาการต่างๆ สอดคล้องกับพระราชกรณียกิจด้านการอักษรศาสตร์และการละคร

พระราชปณิธานเกี่ยวกับพระราชวังสนามจันทร์

ดังที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความรักและทรงผูกพันต่อพระราชวังสนามจันทร์และจังหวัดนครปฐมเป็นอย่างยิ่ง เมื่อปลายรัชสมัย ได้มีพระราชปณิธานแสดงพระราชประสงค์ในคราวแรกที่จะยกพระราชวังสนามจันทร์ให้แก่วัฒนสถานจัดตั้งโรงเรียนนายร้อย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยามหินทร (ลออ ไกรฤกษ์) ราชเลขาธิการความตอนหนึ่งว่า

“...บรรดาที่ดินดีกรามทั้งใหญ่น้อย ที่รวมอยู่ในเขตที่เรียกว่า “พระราชวังสนามจันทร์” เป็นสมบัติส่วนตัวของข้าพเจ้าโดยแท้ ไม่ได้รับมรดกมาจากสมเด็จพระบรมชนกนารณมิได้ ข้าพเจ้าได้เก็บทุนในตำแหน่งหน้าที่พระยุพราชและทุนอื่นๆสร้างที่สนามจันทร์ [...] เพราะฉะนั้นจะเอาที่พระราชวังสนามจันทร์ไปรวมเข้ากับกองมรดกใหญ่นั้นหาควรไม่ ข้าพเจ้ามีสิทธิ์ตามกฎหมายเหมือนสามัญชน ที่จะยกที่นี้ให้แก่ผู้ใดก็ได้ เพราะฉะนั้นเมื่อสิ้นตัวข้าพเจ้าไปแล้ว ข้าพเจ้าขอยกที่นี้ให้แก่วัฒนสถานเป็นสิทธิขาด เพื่อทำเป็นโรงเรียนนายร้อยทหารบก” (อักขรวิธีคงตามต้นฉบับ)

พระราชปณิธานดังกล่าวแสดงถึงพระราชดำริเดิมที่มีพระราชประสงค์ให้ย้ายโรงเรียนนายร้อยออกจากกรุงเทพมหานคร แต่กระทรวงกลาโหมเห็นว่าจะเป็นการลำบากในการจัดหาครูและปาฐกพิเศษ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงเพิ่มเติมคำสั่งประกอบพระราชปณิธาน ดังทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยามหิธร เมื่อวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๔๖๗ ความตอนหนึ่งว่า

“...ถ้ากระทรวงกลาโหมไม่ต้องการที่สนามจันทร์ทำเป็นโรงเรียนนายร้อย ขอให้ที่สนามจันทร์ตกเป็นของผู้เป็นทนายทสี่บสันตติวงศ์...”

ในที่สุด เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระราชวังสนามจันทร์ก็ตกเป็นของผู้สืบราชสันตติวงศ์คือ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ ซึ่งทรงยกพระราชวังสนามจันทร์ให้มณฑลนครชัยศรีใช้เป็นสถานที่ราชการ พระที่นั่งในพระราชวังสนามจันทร์ได้ใช้เป็นศาลากลางจังหวัด สำนักงานศึกษาธิการจังหวัด และศาลจังหวัด รวมทั้งหน่วยงานอื่นๆ นอกจากนั้น บางส่วนของพระราชวังสนามจันทร์ กรมพระคลังข้างที่ได้ให้เอกชนเช่า

ใน พ.ศ. ๒๕๐๙ เมื่อมหาวิทยาลัยศิลปากรจัดทำโครงการปรับปรุงมหาวิทยาลัยได้ขอใช้บริเวณพระราชวังสนามจันทร์เปิดการเรียนการสอนคณะต่างๆเพิ่มเติม เช่น คณะอักษรศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ศึกษาศาสตร์ เป็นต้น ทั้งนี้เหตุผลในการขอใช้พระราชวังสนามจันทร์เป็นวิทยาเขตของมหาวิทยาลัยเนื่องมาจากสถานที่แห่งนี้เคยเป็นพระราชวังของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระผู้ทรงเป็นปราชญ์ด้านอักษรศาสตร์ โบราณคดี และนาฏศิลป์ ในการใช้พื้นที่มหาวิทยาลัยศิลปากรมีหลักการที่จะคงสภาพพระราชวังสนามจันทร์ให้เหมือนสมัยที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ การก่อสร้างอาคารสถานที่ต่างๆ จึงใช้เฉพาะด้านหลังและรอบนอกของพระที่นั่ง ส่วนด้านตะวันออกได้รักษาสภาพไว้ดังเดิม

ปัจจุบันพระราชวังสนามจันทร์อยู่ในความดูแลของสำนักพระราชวัง โดยเมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๕๖ คณะกรรมการอำนวยการบูรณะพระราชวังสนามจันทร์ ร่วมกับกระทรวงมหาดไทยและมหาวิทยาลัยศิลปากร ได้น้อมเกล้าฯ ถวายพระราชวังสนามจันทร์คืนแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สำนักพระราชวัง จัดเป็นพิพิธภัณฑ์และเปิดให้ประชาชน ทั่วไปได้เข้าชมพระราชวังแห่งนี้ซึ่งมีความงดงามทางศิลปะสถาปัตยกรรมและความสำคัญทางประวัติศาสตร์ เป็นหนึ่งในเอกลักษณ์ของจังหวัดนครปฐมที่ผู้คนรู้จักกันอย่างดี

พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ : แหล่งศึกษาข้อมูลทวารวดี*

พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ในปัจจุบัน

จุดเริ่มต้นของพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์

พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ ตั้งขึ้นหลังจากการย้ายเมืองนครชัยศรีจากตำบลท่าสนามมายังบริเวณพระปฐมเจดีย์ในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยในครานั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มีพระดำริให้รวบรวมโบราณวัตถุในเมืองนครชัยศรี เจ้าพระยาศรีวิไชยชนินทร์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรีในขณะนั้น จึงมอบหมายให้หลวงพุทธเกษตราษฎร์รักษา (จร จรณี) และหลวงไชยราษฎร์รักษา (โพธิ์ เคหะนันท์) ดำเนินการรวบรวมโบราณวัตถุ

ในระยะแรก โบราณวัตถุและศิลปกรรมต่างๆที่รวบรวมมาได้นำมาเก็บไว้ที่ระเบียงคดรอบองค์พระปฐมเจดีย์ ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้ย้ายไปที่วิหารตรงข้ามพระอุโบสถ ซึ่งต่อมาก็คือ พระปฐมเจดีย์พิพิธภัณฑ์สถาน (ในปัจจุบันเป็นพิพิธภัณฑ์สถานในความดูแลของวัดพระปฐมเจดีย์) ต่อมากิจการพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอยู่ในความดูแลของกรมศิลปากร และเมื่อโบราณวัตถุที่ได้ค้นพบใหม่เพิ่มมากขึ้น ทำให้อาคารพิพิธภัณฑ์สถานที่มีบริเวณเดิมเกิดความคับแคบ พ.ศ. ๒๕๑๐ กรมศิลปากรจึงจัดสร้างอาคารพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติหลังปัจจุบันขึ้น และเคลื่อนย้ายโบราณวัตถุจากพิพิธภัณฑ์สถานหลังเดิมมาจัดแสดง ซึ่งโดยมากจะเป็นโบราณวัตถุในวัฒนธรรมทวารวดี ดังนั้น พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ จึงเป็นศูนย์กลางในการศึกษาโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุเนื่องในศิลปะทวารวดีที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งของไทย

* นายชญาณีน น้อยสินธุ์ นักอักษรศาสตร์ปฏิบัติการ กลุ่มจารีตประเพณี สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ ค้นคว้าเรียบเรียง

วัฒนธรรมทวารวดีโดยสังเขป

วัฒนธรรมหรืออารยธรรมทวารวดี เป็นวัฒนธรรมทางพุทธศาสนารุ่นแรกสุดที่เกิดขึ้นในประเทศไทย เมืองโบราณนครปฐมนั้นเป็นหน้าด่านในการยอมรับนับถือพุทธศาสนาที่เริ่มแพร่เข้ามา ซึ่งปรากฏร่องรอยหลักฐานทั้งศาสนสถาน ศาสนวัตถุ ศิลปกรรม รวมไปถึงข้าวของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน วัฒนธรรมทวารวดีเจริญรุ่งเรืองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ ในช่วงแรกอิทธิพลของวัฒนธรรมอินเดียยังปรากฏค่อนข้างชัดเจน ต่อมาศิลปวัฒนธรรมทวารวดีจะมีพัฒนาการและการผสมวัฒนธรรมอินเดียกับรสนิยมพื้นถิ่นจนกลายเป็นเอกลักษณ์ของตนเอง

พ.ศ. ๒๔๘๖ มีข้อสันนิษฐานว่า ปรากฏอาณาจักรโบราณชื่อ ทวารวดี อยู่จริง จากที่เคยรู้จักกันแต่เพียงในจดหมายเหตุการเดินทางของชาวจีน เนื่องจากมีการค้นพบเหรียญเงินจารึกภาษาสันสกฤต ณ เมืองโบราณนครปฐม มีข้อความว่า “ศรีทวารวดี ศุวรปุณยะ” ซึ่งแปลว่าพระเจ้าศรีทวารวดี ผู้มีบุญอันประเสริฐ ต่อมาได้พบเหรียญลักษณะเดียวกันนี้ในพื้นที่อื่นๆ ที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดีด้วย

วัฒนธรรมทวารวดีเป็นวัฒนธรรมเนื่องในพุทธศาสนาแบบเถรวาท ที่ใช้ทั้งภาษาบาลีและสันสกฤตในคัมภีร์ทางศาสนา ซึ่งอิทธิพลทางศาสนานี้คงได้เปลี่ยนแปลงความเชื่อของคนพื้นเมืองเดิมอย่างกว้างขวางด้วย เช่น คติในการฝังศพแบบสังคัมดั้งเดิมก็เปลี่ยนเป็นการเผาศพตามคตินิยมในพุทธศาสนา

ในแง่ศิลปกรรม ศิลปะทวารวดีได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียสกุลอมราวดี คุปตะ หลังคุปตะ และปาละ ศิลปะทวารวดีที่คงเหลืออยู่ในเขตจังหวัดนครปฐมมีทั้งสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และศิลปวัตถุอื่นๆ โดยสถาปัตยกรรมที่ยังคงอยู่มักมีสภาพไม่สมบูรณ์ ส่วนบนของศาสนสถานมักพังทลายลงหมด แต่ก็ยังสามารถพบส่วนยอดของสถูปศิลาได้ในหลายแห่ง

ส่วนยอดของสถูปศิลาสมัยทวารวดีที่จัดแสดงอยู่ด้านนอก
ของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์

ประติมากรรมในสมัยทวารวดีส่วนใหญ่ได้แก่ พระพุทธรูป ธรรมจักรและกวางหมอบ ประติมากรรมประดับศาสนสถานและอื่นๆ พระพุทธรูปที่พบมักสลักด้วยหิน ซึ่งพระพุทธรูป รุ่งต้นจะยิ่งปรากฏอิทธิพลของศิลปะอินเดียมากกว่าพระพุทธรูปรุ่นถัดมา พระพุทธรูปยืนมัก ตั้งตรงและทรงแสดงปางวิตรรกะหรือปางแสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์ ส่วนพระพุทธรูปนั่ง พบมากในทำนึ่งขัดสมาธิราบและแสดงปางสมาธิ มีบางส่วนที่พบพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท แสดงปางแสดงธรรมด้วยพระหัตถ์ขวา นอกจากนี้ ในศิลปะทวารวดีจะพบพระพุทธรูปที่เป็น ภาพสลักนูนต่ำ ซึ่งหากเป็นขนาดใหญ่มักจะสลักบนผนังถ้ำ ส่วนที่เป็นขนาดเล็กนิยมทำเป็น พระพิมพ์ทั้งที่ทำด้วยดินเผาและดินดิบ พระพิมพ์สมัยทวารวดีมักสร้างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์เพื่อ การสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา โดยมักจารึกคาถา เย ธมฺมา ซึ่งเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา บนพระพิมพ์เหล่านั้นด้วย

ธรรมจักรเป็นงานศิลปกรรมในศิลปะทวารวดีอีกประเภทที่พบมากในเมือง นครปฐมโบราณ ซึ่งทำทั้งแบบสลักนูนสูง และแบบลอยตัวมีส่วนฐานสำหรับถ่วงน้ำหนัก บางครั้งพบร่วมกับกวางหมอบซึ่งเป็นอีกหนึ่งสัญลักษณ์สำคัญแทนพระพุทธประวัติครั้งแสดง ปฐมเทศนา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวันใกล้กับกรุงพาราณสี ทั้งนี้ มักจะพบฐานรองรับธรรมจักร ควบคู่กับธรรมจักรด้วย ซึ่งทั้งสองส่วนนี้เป็นคติเดิมจากศิลปะอินเดียโบราณที่มีการสร้างเสา ธรรมจักรประดิษฐานตามพุทธสถานต่างๆ

ธรรมจักรศิลปะทวารวดี

ในด้านวิถีชีวิตของชาวทวารวดีโบราณนั้น สามารถศึกษาได้จากชิ้นส่วนประติมากรรมต่างๆที่พบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาพปูนปั้นเล่าเรื่องชาดกประดับเจดีย์จุลประโทน หลักฐานเหล่านี้บ่งชี้ลักษณะทางกายภาพของชาวทวารวดีโบราณ เครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ เครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น ภาชนะประเภทต่างๆ

จากจารึกภาษามอญที่พบบริเวณเมืองนครปฐมและเมืองโบราณอื่นๆในวัฒนธรรมทวารวดี ทำให้เกิดข้อสันนิษฐานว่าชาวทวารวดีในสมัยนั้นเป็นกลุ่มคนที่ใช้ภาษามอญเป็นหลัก ในแง่นี้ย่อมหมายความว่าเมืองโบราณทวารวดีก็อาจมีกลุ่มชนเชื้อสายอื่นๆปะปนอยู่ด้วย หากแต่คนส่วนใหญ่เป็นชาวมอญหรือคนที่ใช้ภาษามอญในการสื่อสารเป็นหลัก

หลักฐานภาพปูนปั้นที่พบส่วนใหญ่แสดงรูปบุคคลในเครื่องแต่งกายผ้าถุงทบชายผ้าด้านหน้า คาดทับด้วยสายรัดที่อาจทำจากเชือก ผ้าหรือเข็มขัด ไม่พบว่าสวมเสื้อ บางกรณีอาจมีผ้าพาดบ่าหรือรัดอก ทั้งนี้บุรุษและสตรีแต่งกายค่อนข้างใกล้เคียงกัน ในส่วนของเครื่องประดับนั้น พบว่าชาวทวารวดีโบราณนิยมสวมใส่สร้อย ต่างหู กำไล กำไลต้นแขน รวมทั้งเครื่องตกแต่งศีรษะแบบต่างๆ โดยมีการพบต่างหูที่ใช้สอยจริงในลักษณะเดียวกันกับภาพปูนปั้นอีกด้วย นอกจากนี้ที่กล่าวมา ยังค้นพบลูกบิดที่เป็นหิน แก้ว และโลหะในเมืองโบราณทวารวดีหลายๆแห่ง

ภาชนะเครื่องใช้ในเมืองนครปฐมโบราณส่วนใหญ่จะเป็นภาชนะดินเผาแบบไม่เคลือบ ส่วนรูปแบบนั้น มีทั้งที่สืบทอดมาจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์เช่น ลายเชือกทาบ ลายขูดขีด และรูปแบบที่เป็นอิทธิพลจากอินเดีย เช่น ลายประทับในกรอบสี่เหลี่ยมที่เป็นรูปสัตว์และดอกไม้ ภาชนะดินเผาเหล่านี้ได้แก่ หม้อ ไห ชาม โถมีพวย ตะเกียง ตะคัน จานมีเชิง เป็นต้น ซึ่งใช้ในชีวิตประจำวันและพิธีกรรมทางศาสนา ทั้งนี้ ภาพปูนปั้นประดับฐานเจดีย์จุลประโทนยังปรากฏภาพกษัตริย์กำลังเล่นเครื่องดนตรีชนิดหนึ่งลักษณะคล้ายพิณเป็ยะ ซึ่งเป็นเครื่องสายพื้นบ้านทางภาคเหนือของไทย โดยเครื่องดนตรีในลักษณะนี้ยังเทียบเคียงได้กับเครื่องดนตรีโบราณของอินเดียชื่อ เอกะตันตริ (Ekatantri) ที่มักพบในศิลปะอินเดียภาคใต้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ซึ่งมีอายุใกล้เคียงกับศิลปะทวารวดี และอาจมีความเป็นไปได้ถึงอิทธิพลทางวัฒนธรรมอินเดียที่มีต่อทวารวดี

ศิลาจารึกคาถา เย ธมฺมา อันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา

นอกจากนี้ โบราณวัตถุสำคัญที่พบอีกกลุ่มหนึ่งคือ จารึกโบราณ ซึ่งมักจารึกบนแผ่นหินหรือศาสนวัตถุ จารึกเหล่านี้ส่วนใหญ่จารึกด้วยอักษรปัลลวะที่ใช้กันในอินเดียภาคใต้ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ภาษาที่ใช้ในจารึกมีทั้งภาษาบาลีและมอญโบราณ เนื้อความในจารึกส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมในพุทธศาสนา หรือเป็นบันทึกการสร้างวัดหรือการบริจาคที่ดินหรือสิ่งของให้กับวัด

การจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์

หลักฐานข้อมูลทั้งหมดเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีที่กล่าวมาข้างต้น เป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของการจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ ซึ่งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแห่งนี้ยังได้จัดแสดงเรื่องราวประวัติความเป็นมาและพัฒนาการของจังหวัดนครปฐม แต่โบราณสืบมาจนถึงปัจจุบันด้วย การจัดแสดงแบ่งเป็นส่วนที่ ๑ แนะนำลักษณะทั่วไปของจังหวัดนครปฐมในปัจจุบัน แล้วพาผู้ชมย้อนอดีตความเป็นมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์

จนเข้าสู่สมัยทวารวดี ส่วนที่ ๒ เน้นที่เรื่องราวทางศาสนา คติความเชื่อ และชีวิตความเป็นอยู่
ของผู้คนในวัฒนธรรมทวารวดีที่ปรากฏผ่านหลักฐานทางศิลปกรรม ซึ่งส่วนนี้ถือเป็นส่วน
การจัดแสดงที่สำคัญอย่างยิ่งของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ และส่วนที่ ๓ แสดง
พัฒนาการของนครปฐมหลังสมัยทวารวดีสืบเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ลำดับของเนื้อหาในการจัดแสดงทั้งหมด มีดังนี้

- ๑.-๒. แนะนำนครปฐมปัจจุบัน
๓. ก่อนจะมาเป็นนครปฐมในปัจจุบัน
๔. ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์
๕. การติดต่อและรับอารยธรรมจากอินเดีย
๖. การผสมผสานวัฒนธรรมท้องถิ่นกับอิทธิพลจากภายนอก
๗. เมืองโบราณนครปฐม
๘. ทวารวดี ชื่อนี้มีที่มา
๙. คนทวารวดีที่นครปฐม
๑๐. การแต่งกายและเครื่องประดับ
๑๑. เครื่องดนตรี
๑๒. ภาชนะดินเผา
๑๓. จารึกโบราณพบที่นครปฐม
๑๔. เมืองโบราณนครปฐมใช้ดินแดนสุวรรณภูมิหรือไม่
๑๕. ศาสนาและความเชื่อ
๑๖. ศิลปกรรมทวารวดีที่นครปฐม
๑๗. สถาปัตยกรรม
๑๘. ประติมากรรม
๑๙. เจดีย์จุลประโทน
๒๐. ประติมากรรมประดับศาสนสถาน
๒๑. พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสนิคม
๒๒. ธรรมจักร
๒๓. นครปฐมภายหลังความรุ่งเรืองของวัฒนธรรมทวารวดี
๒๔. การปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์
๒๕. มณฑลนครชัยศรี
๒๖. นครปฐมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

นครปฐมและพระปฐมเจดีย์ในวรรณคดีไทย*

นิราศสุพรรณเจดีย์

วรรณคดีนิราศที่แต่งขึ้นในโอกาสที่กวีเดินทางไปนมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ เท่าที่พบในปัจจุบันมีอยู่ ๓ เรื่อง คือ นิราศพระประธม ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท แต่งเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๗๗ นิราศพระประธม ของสุนทรภู่ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ และนิราศพระปฐม ของหลวงจักรปาณี (ฤกษ์) แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ เส้นทางนิราศทั้ง ๓ ครั้งนี้ จุดเริ่มต้นในการเดินทาง ก็เช่นเดียวกับนิราศเรื่องอื่น ๆ ที่จะเริ่มต้นการเดินทางออกจากวัง ที่พำนัก หรือเรือนของกวี ไปลงเรือที่ท่าน้ำไกล่เคียง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทและสุนทรภู่ ใช้เส้นทางเดินทางเดียวกันโดยตลอด คือ เข้าคลองบางกอกน้อย คลองวัดชะลอ เข้าคลองแม่น้ำอ้อมจนถึงบางใหญ่ เข้าคลองบางใหญ่ ไปออกแม่น้ำนครชัยศรี ไปขึ้นบกที่วัดท่า สวนหลวงจักรปาณี (ฤกษ์) เริ่มต้นการเดินทางโดยใช้เส้นทางคลองบางกอกน้อย เข้าคลองวัดชะลอ แล้วไปใช้เส้นทางคลองมหาสวัสดิ์ ออกแม่น้ำนครชัยศรีแทน และล่องเรือต่อไปได้จนถึงจังหวัดนครชัยศรี ในเส้นทางเดินทางโดยรวมจะผ่าน วังหลัง บางวัน้อย วัดอมรินทราราม โรงเรือ บ้านบุ วัดสุวรรณาราม วัดศรีสุदारาม บางขุนนนท์ บางผักหนาม บางบำหรุ เข้าคลองบางระมาด วัดไก่อตื้อ สวนแดน สวนหลวง วัดน้อยใน วัดชัยพฤกษ์มาลา วัดพิบูล บางขวาง บางสนาม วัดเกต วัดชะลอ (จุดนี้ หลวงจักรปาณีเปลี่ยนไปใช้เส้นทางคลองมหาสวัสดิ์) บางกรวย บางศรีทอง วัดโพบางโอ วัดสักน้อย วัดสัก วัดเพลง บางอ้อยช้าง วัดแก้วฟ้า บางขุน บางขุนกอง บ้านกระเบื้อง บางกร่าง วัดปราสาท บ้านจีน บางนายไกร วัดอุทยาน บางระนุก บางคูเวียง โรงหีบ วัดโบสถ์ วัดปรากฏหลวง บางม่วง บางใหญ่ วัดพระอินทร์ โรงภาษี วัดส้มเกลี้ยง บางโสน บางเชือก ย่านชื้อ ลานตากฟ้า ด่านภาษี บางนางเกร็ง จั้วราย บ้านลาว สำปะทวน ท่านา บางแก้ว วัดปากน้ำ โพตื้อ วัดไทร บางแก้ว วัดสิงห์ ขึ้นบกที่วัดท่าหรือวัดท่าตำหนัก เดินทางต่อด้วยเกวียนหรือช้างผ่านวัดน้อย ท่าเพนียด ท่าข้าม ห้วยตะโก ธรรมศาลา สู่จุดหมายปลายทางที่วัด พระประธมหรือวัดพระปฐมเจดีย์

*นายบุญเดือน ศรีวรพจน์ นักอักษรศาสตร์ชำนาญการพิเศษ กลุ่มภาษาและวรรณกรรม สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
ค้นคว้าเรียบเรียง

นิราศพระประธม

ของ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ ๔๙ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับเจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ มีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าชายนวม ประสูติเมื่อวันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๒ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๕๑ สิ้นพระชนม์ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๓ ในรัชกาลที่ ๕ งานพระนิพนธ์นี้ เป็นวรรณคดีนิราศเรื่องแรกที่ทรงประพันธ์ในโอกาสที่เสด็จไปนมัสการองค์พระปฐมเจดีย์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ ขณะยังทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นวงษาสนิท ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนที่จะมีการบูรณะสภาพภูมิประเทศยังเป็นป่าอยู่มากและยังเรียกกันว่า พระประธม ตามที่มีพระพุทธไสยาสน์ประดิษฐานอยู่ที่นั่น โดยทรงลงเรือจากวัง (วังท้ายหับเผยวังที่ ๓) ที่คลองตลาดหรือ คลองคูเมืองเดิม ผ่านสะพานมอญ สะพานช้าง ออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่ปากคลองตลาด เลี้ยวขวามาทางท่าเตียน ผ่านท่าราชวรดิฐ เข้าคลองบางกอกน้อยแล้ว ล่องเรือตามเส้นทางเดียวกันกับกวีอีกสองท่านไปขึ้นบกที่วัดท่าตำหนัก แล้วเดินทางต่อด้วยช้างผ่านวัดน้อย ท่าเพี้ยยอดท่าข้าม ห้วยตะโก ธรรมศาลา สู่จุดหมายปลายทางที่วัดพระประธมหรือ วัดพระปฐมเจดีย์ ในวันเสาร์ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะเมีย จ.ศ. ๑๑๙๖ คือ วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๗๗ โดยได้ทรง พระนิพนธ์นิราศพระประธมนี้ แล้วเสร็จเมื่อวันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือนยี่ปีเดียวกัน (นับศักราช แบบเดิม) ตรงกับวันที่ ๓๑ ธันวาคม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงกล่าวถึงเหตุผลที่ทรงนิพนธ์นิราศเรื่องนี้ว่า ๑. เพื่อนมัสการพระพุทธไสยาสน์ ด้วยความศรัทธาเพื่อจะให้ล้างบาป ๒. เพื่อสร้างสรรค์งานกวีนิพนธ์เป็นการเฉลิมพระนคร ๓. เพื่อ "เฉลิมพระเกียรติไทท้าว ธิราชผู้ผ่านถวัลย์ ราชนา" และ "เฉลิมพระเกียรติอดิศร เกษมกุฎี สยามแฮ" ซึ่งนอกจากเหตุผลทั้งสามประการนี้แล้ว เหตุผลข้อที่ ๔ ได้บอกไว้ท้ายเรื่องว่ามีได้ลอกเลียนนิราศซึ่งได้รับการยกย่องกันว่าแต่งดีของกวีโบราณ หากแต่สำหรับพระองค์แล้ว พระนิพนธ์นี้ถือเป็น "สารโคก" ที่เหนือกว่าวรรณกรรมนิราศเหล่านั้น เพราะนี่คือสารบันทึกรักความคิดถึงที่มีต่อนางอันเป็นที่รักของพระองค์เอง ซึ่งเข้าใจว่าน่าจะเป็นนางผู้ที่พระองค์กล่าวถึงในนิราศว่ายังเป็นเพียง "ที่หมาย" ยังมีไข่ม่อมห้ามนางในที่พระองค์ได้ครอบครองแล้ว

กำศรวณศรีปราชญ์ทั้ง
 อิกพิพิธสาส์พจน์
 ตรังนิราศนรินทร์จร
 สารโคกเรียมแรมนื่อง
 ซึ่งนิพนธ์นิราศร้าง
 ไปลักเทียบคำโบราณ
 สรรักษรวบรมสาร
 ประสงค์แต่จริงจิตร้าง
 เสรีจเรื่อนิราศร้าง
 นิพนธ์พจนกลกลอน
 เฉลิมพระเกียรติอดีต
 กับจักให้อรแจ้ง

ทวาทศ มาศฤฯ
 พร้าพร้อม
 เรขเรื่อ ครวณพ้อ
 ยิ่งถ้อยทั้งมวณ ฯ
 แรมสถาน
 อื่นอ้าง
 รจเรข เรื่อเอย
 รักให้ชนิษฐ์ฟัง ฯ
 แรมสมร
 กล่าวแกล้ง
 เกษมกุฎิ สยามแฮ
 เรื่อร้างไปประทม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงเป็นศิษย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 กรมพระปรมานุชิตชิโนรส กวีเอกพระองค์หนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อทรงนิพนธ์เสร็จ
 ได้ทรงนำขึ้นถวายพระอาจารย์ทอดพระเนตรและทรงตรวจแก้ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์
 เมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งอุปนายก ราชบัณฑิตยสภาซึ่งเป็นผู้ทรงชำระได้ทรงอธิบายไว้ว่า
 "สมเด็จพระปรมานุชิตทรงอ่านแล้วจะได้ทรงแก้บ้างหรือไม่ ไม่ทราบ ปรากฏแต่ว่าในฉบับ
 สมุดไทยดินสอขาวของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท (ซึ่งเดี๋ยวนี้อยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ) นั้น
 เขียนเป็นตัวบรรจง ฝีมืองาม แต่มีรอยขีดฆ่าตัวบรรจงแล้วเขียนตัวหวัดเปลี่ยนไปหลายแห่ง
 ที่แก่นั้นดีขึ้นกว่าเดิมทุกแห่ง ผู้แก้จะเป็นสมเด็จพระปรมานุชิตหรือกรมหลวงวงษา
 ธิราชสนิทเองก็ไม่ทราบได้" แต่กระนั้นพระอาจารย์ท่านก็ได้ทรงพระนิพนธ์โคลงต่อท้ายบทหนึ่ง
 ความว่า

กรมวงษาธิราชสนิทผู้
 เรียบรชเรขกถา
 เนืองเนกคณเมธา
 ควรจักยอยศขรื่อง

ปรีชาเชี่ยวชาญ
 เพราะพร้อม
 ทุกทิว อ่านเอย
 แซ่ชั้นสรรเสริญ ฯ

โคลงนิราศพระประทมนี้ นอกจากนำชื่อสถานที่มาเปรียบเทียบกับความรู้สึกด้วยกวี
โวหาร ตามรูปแบบกวีนิราศแล้ว ยังได้บอกเล่าเกี่ยวกับชีวิตและตัวตนของกวี และบอกเล่า
ตำนานและเหตุการณ์ของท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ได้เดินทางผ่าน เช่น

บ้านโพธิ์เตี้ย

โพธิ์เตี้ยเตี้ยแต่ครั้ง
มล้างบิดาวายปราณ
มหาโพธิ์ก็พิการ
เหตุจึงปรากฏให้
พญาพาลปีตุฆาตแท้
รักพี่กรรมใดดิ่ง
ดลเรียมนิราจริง
ถวิลบ่เห็นกรรมร้าง

พญาพาล
ปลุกไว้
ติดตำ เตี้ยแฮ
หากแจ้งผลกรรม ฯ
กรรมถึง เห็นเฮย
เด็ดมล้าง
โคกรัก มาแม่
เร่งเศร้าทรวงกระสัน ฯ

วัดไทร

วัดไทรไทเทพยท้าว
อุ้มอนิรุทธ์สมอุษา
เรียมบ้ำราศสมรอา
เชิญช่วยอุ้มอรเต้า
ถวิลไทอนิรุทธ์ครั้ง
เสมอพี่ลอบสมยิหวา
อรุณกลับสู่ศฤหา
หวนคะนึ่งนุชน้อง

เทพา รักษฤา
สร้างเศร้า
ดुरปดาษ เดียวพ่อ
สู่ข้อยคอยสม ฯ
สมอุษา
หับห้อง
หอมจับ ทรวงเฮย
แนบเนียนวลถนอม ฯ

บ้านธรรมศาลา

มาดลด้าวเขตรบ้าน
เป็นที่ประชุมเมธา
แก้วิมุติปัญหา
ชื่ออยู่แต่เดี่ยวนี

ธรรมสา ลาเอย
แต่ก็
แห่งราช
เนิ่นช้าถาวร ฯ

ห้วยตะโก

ห้วยตะโกเดอมห้วยเหตุ	ภคตรา
บันทุกตักแก้วกรียบมา	ลุ่มไว้
จึงบัญญัติสัญญา	ห้วยตะ ก้าวแฮ
คนทุกวันนี้ให้	ชื่อห้วยตะโกแปลง ฯ

ตามที่พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ได้บันทึกไว้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงผนวชอยู่ ได้เสด็จจุดธูปไปพบพระประทม หรือพระปฐมเจดีย์ซึ่งอยู่ในสภาพรกร้าง มีพระราชดำริจะซ่อมสร้างจึงได้นำความขึ้นกราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังความปรากฏในพงศาวดาร ว่า

“... ไม่ควรที่จะทิ้งให้รกร้างอยู่ จึงถวายพระพรพระบรมเชษฐาธิราชพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบแล้ว ดำริสว่เป็นของอยู่ในป่ารกถึงจะกระทำขึ้นก็ไม่เป็นประโยชน์สิ่งใดนัก ครั้นได้ทรงสดับพระกระแสว่าไม่ทรงโปรดแล้ว ก็ทรงพระจินตนาไว้ว่า ถ้าได้สิริราชสมบัติแล้ว จะทรงสถาปนาปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้ให้จงได้”

ซึ่งในนิราศเดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ทั้งสามเรื่องนั้น นิราศของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เป็นการแต่งขึ้นในการเดินทางครั้งแรกสุด ตามด้วยนิราศพระประทมของสุนทรภู่ ซึ่งเป็นการเดินทางไปในรัชกาลที่ ๓ ก่อนที่จะมีการบูรณะ ภูมิสถานของวัดพระปฐมเจดีย์ในสองฉบับนี้ มีสภาพเป็นป่าตรงกับที่ระบุไว้ในพงศาวดาร ในฉบับของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทนั้น ได้ทรงพรรณนาให้เห็นได้ว่าอาณาบริเวณโดยรอบเป็นป่าเขาสามารถ เดินช้าง ไปตามทางเกวียนได้จนถึงบันไดพระเจดีย์

“ถึงพนักพนมเนิน	สถูปพระ ประทมแม่
ประทับข้างต่างเข้า	สู่เบื้องบันได”

ครั้งนั้นพระองค์ทรงสักการะพระประทมและทรงเสียดิถีนอชฐานถามถึงความรัก
ความว่า

“ขึ้นบนลานพระแล้ว
จุดธูปเทียนบูชา
แต่เรียนนึกปรารถนาจักเสียด
หวังจิตรคิดใคร่รู้
จุดเทียนสองเล่มแล้ว
แม้จักได้วิวาหการ
จงเรื่องโรจนน์เสมอสมาน
หากห่อนได้ร่วมห้อง
เห็นเทียนเรื่องรุ่งเรา
จิตรยิ่งเกิดยินดี
ตั้งได้ร่วมภิรมย์ศรี
ถึงมาทแมนเร็วช้า

ปรีดา
ทุกผู้
เทียนเฮย
ร่วมได้ฤาเสียด ฯ
อธิษฐาน
กับน้อง
ทั้งคู่ เทียนแฮ
ดับสิ้นแสงสุญ ฯ
รัศมี
แก่งล้า
สุดสวาท แล้วเฮย
เชื่อได้โดยทาย ฯ”

นิราศพระประธม ของ สุนทรภู่

สุนทรภู่ออกเดินทางไปในมัสการพระประธม เมื่อวันจันทร์ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ตรงกับวันที่ ๗ เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๘๕ เวลา ๖ ทุ่ม สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าขณะแต่งสุนทรภู่ลาสิกขาบทแล้ว และออกเดินทางจากวังหลัง (แต่มีบางท่านสันนิษฐานว่าท่านแต่งขณะยังบวชอยู่แต่ย้าย จากวัดเทพธิดาไปอยู่วัดมหาธาตุ) ท่านได้แต่งเรื่องนี้หลังจากเรื่องรำพันพิลาป เนื้อเรื่องมีการพรรณนาตามธรรมเนียมนิราศ ออกชื่อหญิงที่เคยผูกพันหรือเคยเสนาหาหลายคน เช่น ม่วง นิล ศรีสาคร จิว เกษ นิ่ม สีทอง ฯ รวมทั้งมีคำรำพันถึงกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ อันเป็นความรู้สึกต่อเนื่องกับในรำพันพิลาปด้วย ดังนี้

“ถึงวัดศักดิ์เหมือนรักที่ศักดิ์สูง
แมนดอกฟ้าคลาเคลื่อนหล่นเลื่อนลอย
“ไ้บุปผาสารพัดที่กลัดกลีบ
ให้ชุ่มชื่นภุมรินสิ้นทั้งปวง
แต่ดอกฟ้าสำหรับเจ้าพี่เฮ้ย
จะกลัดกลืนสิ้นรสเพราะมดตอม

สูงกว่าฝูงเขาเห็นเห็นเกินสอย
จะได้คอยเคียงรับประดับประคอง”
ครั้นรุ่งริบบานงามไม่ห้ามหวง
ได้ซาบทรงวงเสาวรสไม่อดออม
มิหล่นเลยให้หมู่แมงภู่นอม
จนหายหอมแลกลอกเหมือนดอกกลอย”

คลองโยง

ที่ริมคลองสองฝั่งเขาตั้งบ้าน
ถึงชะวากปากช่องชื่อคลองโยง
มีบ้านของสองฝั่งชื่อบางเชือก
ที่เรือน้อยลอยล่องคลองคล่องไป
เวทนาการสู้ออนก๊ีบ
ถึงแสนชาติจะมาเกิดกำเนิดกาย

นำสำราญเรียงรันควันโขมง
เป็นทุ่งโล่งลิบลิ้วทิวทิวใจ
ล้วนตมเปือกเปอะปะสวะไสว
ที่เรือใหญ่โป่งโล่งต้องโยงควาย
เขาตีรับแรงไปนำใจหาย
อย่าเป็นควายรับจ้างที่ทางโยง

โพเดี้ย

ถึงโพเดี้ยโพดำเหมือนคำกล่าว
เป็นเรื่องราวเจ้าฟ้าพระยาพาน
แล้วปลุกพระมหาโพธิบนโขดใหญ่
อันเท็จจริงสิ่งใดเป็นไกลตา

แต่ไตรวาสามอ้อมเท่าพ้อมสาน
มาสังหารพระยากงองค์บิดา
เผอิญให้เดี้ยดำเพราะกรรมหนา
เขาเล่ามาพื้ก็เล่าให้เจ้าฟัง

บ้านธรรมศาลา

ถึงบ้านธรรมศาลาริมท่าน้ำ

เป็นโรงธรรมภาคสร้างแต่ปางหลัง

พระประธม

เมื่อสุนทรภู์ถึงพระประธมนั้น องค์เจดีย์ยังเป็นองค์เดิม ดาดตะกั่ว มีพระพุทธรูปไสยาสน์
สุนทรภู์ได้เที่ยวชมกราบนมัสการ เวียนประทักษิณ ๓ รอบ และตั้งจิตอธิษฐานไว้ เป็นสำนวน
โวหารที่จำกันได้ขึ้นใจ

"ครั้นถึงวัดพระประธมบรมธาตุ
แลทะมึนทึนเท็งดังเชิงเทิน
ประกอบก่อย่อมุมมีซุ้มมุข
เป็นพืดแผ่นแน่นสนิททั้งอิฐปูน
แล้วลดเลี้ยวเที่ยวรอบขอบข้างล่าง
สะพรั่งต้นคนทาลดาวัลย์
เห็นห้องหับลับลิ้เป็นที่สงฆ์

สูงทายาทสันโดษบนโขดเขิน
เป็นโขดเนินสูงเสริมเขาเพิ่มพูน
บุตึกบรรจบถึงนาคูศล
จงเพิ่มพูนพิสดารอยู่นานครัน
ล้วนรอยกวางทรายเกลื่อนไก่อื่อนชั้น
ขึ้นพาดพันพงพุ่มช่อมใบ
เที่ยวจรดงค์เดินมาได้อาศัย"

“โบสถ์วิหารท่านสร้างแต่ปางก่อน
หลับพระเนตรเกศเกษเนนยทอง

“แก้งพุดพาดาเฒ่าพวกชาวบ้าน
เห็นรูปหินศิลาสง่างาม
ถามผู้เฒ่าเล่าแจ้จ้งแต่งไว้
ว่ารูปทำจำลองฉลององค์
ด้วยเดิมเรื่องเมืองนั้นถวัลยราช
เอาพานทองรองประสูติพระบุตรา
พอโหรทายร้ายกาจไม่พลาดเพ็ลียง
พระยากงส่งไปให้นายพราน
ยายหอมรู้จู้ไปเอาไว้เลี้ยง
ใครถามไถ่ไม่แจ้จ้งให้แพรงราย
ครั้นเติบโตใหญ่ได้วิชาตาปะขาว
รู้ผูกหญ้าฝ้ายพนมดมดจ้งจ้ง
พระยากงลงมาจับก็รับรบ
ฝ่ายท้าวพ่อมรณาพระยาพาน
เข้าหาพระมเหสีเห็นมีแผล
เธอรู้ความถามไถ่ได้สำคัญ

ครั้นถามไถ่ยายหอมก็ยอมผิด
เธอโกรธอำยายนั้นวายชนม์
แทนคุณตามความรักแต่หักว่า
ที่ยายตายหมายปักเป็นหลักประโคน
จึงสำเหนียกเรียกย่านบ้านยายหอม
ครั้นเสร็จสรรพกลับมาหาอาจารย์
จึงทำเมรุเกณฑ์พลพลรบ
แล้วปลดเปลื้องเครื่องกษัตริย์ขัตติยา
กันธาตุใสในตรুবรจู้ไว้
จึงเลื่องลือชื่อว่าพระยาพาน

มีพระนอนองค์ใหญ่ยังไม่หมอง
ดูผุดผ่องพูนเพิ่มเติมครีธา”

คนโบราณรับไปได้ไต่ถาม
เป็นรูปสามกษัตริย์ขัตติยวงศ์
หวังจะให้ทราบความตามประสงค์
พระยากงพระยาพานกับมารดา
เรียงพระญาติพระยากงสืบวงศ์
กระทบหน้าแต่น้อยน้อยเป็นรอยพาน
ผู้ใดเลี้ยงลูกน้อยจะพลอยผลาญ
ทิ้งที่ธารน้ำใหญ่ยังไม่ตาย
แกร็กเพียงลูกรักไม่หักหาย
ลูกผู้ชายขึ้นขีดสู้ปิดบัง
แกเป็นชาวเชิงพนมอาคมหลัง
มีกำลังลือฤทธิ์พิสดาร
ตีกระทบทัพยันถึงชนสาร
จึงได้ผ่านภพผดุงกรุงสุพรรณ
จึงเล่าแต่ความจริงทุกสิ่งสรรพ
ด้วยครานั้นคนเขารู้ทุกผู้คน
ด้วยปกปิดปฏิเสธซึ่งเหตุผล
จึงให้คนก่อสร้างพระปราสาทประโทน
ต้องเข่นฆ่ากันเพราะกรรมเหมือนคำโหร
แต่ก่อนโพ้นพันมาเป็นช้านาน
ด้วยเดิมจอมจักรพรรดิอริชฐาน
เหตุด้วยบ้านนั้นมีเนินศิลา
ปลงพระศพพระยากงพร้อมวงศ์
ของบิดามารดาแต่ก่อนกาล
ที่ถ้าได้เนินพนมประธมสถาน
คู่สร้างชานเชิงพนมประธมทอง

สำนวนโวหาร

ตะวันรอนอ่อนอับยับแสง
ยังรอรุ่งสว่างด้วยอาลัย
พระจันทร์จรจรรู้อย่างบูรพทิศ
ไอ้กระต่ายหมายจันทร์ถึงขั้นฟ้า
มนุษย์หรือถือดีว่ามีศักดิ์
ไม่เหมือนเดือนเหมือนกระต่ายเสียดายน้อง

คำอธิบายของสุนทรภู่

สาธุสะพระประธมบรมธาตุ
ข้าทำบุญคุณพระช่วยอนุกุล
หนึ่งขอฝากปากคำทำหนังสือ
สุนทราอาลักษณ์เจ้าจักรพาฬ
อนึ่งมนุษย์อุตริตีต่างต่าง
ให้พันเพื่อนเหมือนเราสาปในกาพย์กลอน
อนึ่งหญิงทั้งสัตย์เราตัดขาด
ข้างนอกนวลส่วนข้างในใจสุดา
ถึงรูปชั่วตัวดำระย้ายาก
ถึงปากแหวงแข่งคอดไม่ทอดทิ้ง
จนแก่กกงเงินเดินไม่รอด
อันหญิงลึงหญิงค่างหญิงอย่างนั้น
ขอเดชะพระมหาอานิสงส์
เสน่ห์ไหนให้คนนั้นกรูณา
หนึ่งน้องหญิงมิ่งมิตรพิศवास
ขอคุณพระอานิสงส์ช่วยส่งไป
ที่ยังอยู่คู่เคยไม่เชยอื่น
มิ่งมิตรพิศवासไม่ขาดแคลน
นารีใดที่ได้อารักแต่ลักลอบ
เผชิญขัดพลัดพรากเพราะยากจน
ให้ได้คู่คู่สมภักดิ์รัก

ดูดวงแดงดังจะพาน้ำตาไหล
ค่อยไรไรเรื่องลับวิบวิญญาณ์
กระต่ายติดแต่แสงกลางเวหา
เทวดายังช่วยรับประทับประคอง
มีรับรักเร็ดร้างให้หมางหมอง
จึงขัดข้องขัดขวางทุกอย่างไป

จงทรงศาสนาอยู่อย่างรู้สุญ
ให้เพิ่มพูนสมประโยชน์โพธิญาณ
ให้สืบเชื้อทั่วฟ้าสุธาสถาน
พระทรงสารศรีเศวตเกศกฤษณ
แล้วเอาอย่างเทียบทำคำอักษร
ต่อโอรสอ่อนออกชื่อจิ้งลือชา
ถึงเนื้อน้ำธรรมชาติไม่ปรารถนา
เหมือนปลาร้าร้ายกาจอุจาดจริง
รู้รักปากรักหน้าประสาหญิง
จะรักยิ่งยอดรักให้หนักครัน
จะสู้กอดแก้วตาจนอาลัย
ไม่ผูกพันพิศवासให้คลาดคลา
ซึ่งเราทรงคักราชพระศาสนา
เหมือนในอารมณ์รักประจักษ์ใจ
ซึ่งสิ้นชาติสิ้นภพสบสมัย
ถึงห้องไตรตรึงส์สถานพิมานแมน
จงปรากฏยศยิ่งกว่าหมื่นแสน
ให้หายแค้นเคืองทั่วทุกตัวคน
เสน่ห์มอบหมายรักเป็นพักผล
แบ่งกุศลส่งสุดาทุกนารี
ที่สมศักดิ์สมหน้าเป็นราศี

สืบสกุลพูนสวัสดิ์ในปัทพี	ร่วมชีวิตสองคนไปจนตาย
แต่นารีซิปดโต้หลดหลอก	ให้ออกดอกทุกวันเหมือนมันหมาย
ทั้งลั่นน้องสองลั่นเพราะหมื่นชาย	เป็นแม่มายทั้งตั้งวังเวงใจ
ที่จงจิตพิสวาสออย่าคลาดเคลื่อน	ให้ได้เหมือนหมายมิตรพิสมัย
อย่าหมองหมางห่างเหินไหน	ได้รักใคร่ครองกันจนวันตาย
เป็นคู่สร้างทางกุศลจนสำเร็จ	สรรเพชญ์โพธิญาณประมาณหมาย
ยังมีถึงซึ่งนิพพานสำราญกาย	จะกลับกลายเป็นโฉนอย่าไกลกัน
แม่นเป็นไม้ให้พื้เป็นนก	ให้ได้กกกั้งไม้อยู่ไพรสนิท
แม่นเป็นนารีผลวิมลจันทร์	ขอให้จันเป็นพระยาวิชาธร
แม่นเป็นบัวตัวพีเป็นแมงกู่	ได้ขึ้นชูสู่สมชมเกสร
เป็นวารีพีหวังเป็นมังกร	ได้เซยซ้อนชมขเลทุกเวลา
แม่นเป็นถ้ำน้ำใจใคร่เป็นหงส์	จะได้ลงสิงสู่ในคูหา
แม่นเนื้อเย็นเป็นเทพธิดา	พี่ขออาศัยเสน่ห์เป็นเทวัญ
กว่าจะถึงซึ่งมหาศิวาโมกข์	เป็นลั่นโคกลั่นสุดมนุษย์สวรรค์
เสวยสวัสดิ์ชัชวาลนานอนันต์	เหลือจะนับกับปกัลปีพุทธันดร

ท้ายเรื่องและท้ายของการเดินทางสุนทรภู่ได้กรวดน้ำอุทิศส่วนกุศลให้บิดา มารดา ครูอาจารย์และถวายแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ

นิราศพระปฐม ของ หลวงจักรปาณี (ฤกษ์)

หลวงจักรปาณี (มหาฤกษ์) เป็นชาวกรุงเก่า เกิดราว พ.ศ. ๒๓๖๙ ปลายสมัยรัชกาลที่ ๓ อยู่แพหน้าวัดเชิงท่าในคลองเมือง เป็นกำพร้ามาแต่เล็ก ต่อมาพระวินัยธร (อยู่) วัดพนัญเชิง ขอบ้ามาเลี้ยงแต่เล็กแต่ยังไม่ทันได้รำเรียนอะไรบาก็มาขอตัวคืนไปฝากพระวินัยธรรม วัดเชิงท่า หน้าบ้านตน ได้เรียนและได้บวชเป็นสามเณร ต่อมาพระอาจารย์เห็นว่ามิเชาวนดี จึงพาสามเณรมาฝากให้เรียนกับสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อยู่) ที่วัดสุทัศนเทพวราราม

ได้เข้าแปลพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญตั้งแต่ยังเป็นสามเณร อุปสมบทที่วัดนี้และ
 ศึกษาเล่าเรียนจนได้เปรียญธรรม ๔ ประโยค ลาสิกขาบทในสมัยรัชกาลที่ ๔ แล้วเข้ารับราชการ
 ในกรมพระอาลักษณ์ ต่อมารัชกาลที่ ๕ ได้เลื่อนเป็นหมื่นพากย์โวหาร และเป็นหลวงจักรปาณี
 ในกรมลูกขุน ขณะที่แต่งเรื่องนี้ท่านรับราชการอยู่ที่กรมพระอาลักษณ์ รว พ.ศ. ๒๔๑๗
 ในคราวที่เดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ ซึ่งนอกจากงานราชการแล้ว ท่านยังเป็น
 ผู้บอกหนังสืออยู่ที่โรงทานด้วย หลวงจักรปาณี (ฤกษ์) ถึงแก่กรรมด้วยโรคลมอัมพาตหลังจาก
 ได้ดำรงตำแหน่งนี้ไม่นานนัก มีจดหมายเหตุบันทึกไว้ว่า

“หลวงจักรปาณี (เริก) กรมลูกขุนเป็นลมอัมพาตมาช้านาน ได้หาหมอ
 เขลยศักดิ์มารักษา อาการทรงกับทรุด ถึงแก่กรรม วันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๙
 ค่ำ ปีมจ อัฐศก เวลา ๕ โมงเศษ จ.ศ. ๑๒๔๘ (วันที่ ๒๑ กันยายน ๒๔๒๙)
 อายุ ๖๐ ปี วันศุกร์ เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมจ อัฐศก เวลาเช้า (วันศุกร์ที่
 ๒๘ มกราคม ๒๔๒๙) ชักศพไปโรงที่มวัดสระเกศ เวลาบ่ายพระราชทานเพลิง
 พระราชทานเงิน ๕๐ เฟื้อง ผ้าขาว ๑ พับ ทำบุญในการศพ”

จากประวัติของท่าน หากหลวงจักรปาณิดคิดจะเอาดีในทางธรรมแล้ว ก็คงได้เป็นได้ดี
 ในทางนี้ เพราะท่านได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “นิราศปถวี” ว่าทั้งพระวินัยธรและพระ
 วินัยธรรมต่างก็รักใคร่เอ็นดูราวกับบุตร เมื่อมาอยู่สำนักวัดสุทัศน์ ก็มีความก้าวหน้า แต่ท่าน
 ไม่ยินดีกับชีวิตในร่มกาสาว่าพัสดุ์ตามที่กล่าวไว้ใน นิราศพระปฐม ดังนี้

นาวาว่องล่องมาถึงหน้าวัด	นามสุทัศน์เทพธามหาวิหาร
จึงร้องรอยอหัตถ์นั้มัสการ	นึกสงสารคราวครั้งยังเป็นเณร
พระครูบาพาพราจากกรุงเก่า	มาฝากเราศึกษามหาเถร
อยู่วัดนี้มีธรรมาท่านกะเกณฑ์	ให้เข้าเวรแปลประโยควิโยคใจ
ด้วยคิดเห็นเป็นซีถึงมีศักดิ์	ใจไม่รักแท้แท้มาแต่ไหน
เห็นผิดกิจสมณะพระวินัย	ท่านชื่นใจก็ต้องตามเพราะความกลัว
จึงเป็นไปในแผ่นดินปิ่นสยาม	ทรงพระนามพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
จนสมบถบวชสนองไม่หมองมัว	พอครองตัวตามประสาวิชาคุณ
สิ้นแผ่นดินสิ้นชะตาอำลาพรต	แสนกำสรดสิ้นทรัพย์สนับสนุน
ขอถวายพระกุศลผลบุญ	ให้เจ้าจุนบารมีทวีไป ฯ

และเหตุที่ลึกล้ำนั้นอาจเป็นไปได้ว่า ส่วนหนึ่งเป็นเพราะท่านมีความอาลัยในทางโลก อยู่ตามที่ท่านบรรยายไว้ในนิราศพระปฐมว่า “ที่กลางแพผู้ดีมั่งมีทรัพย์ เพชรประดับตุ้มหูดูไสว แหวนสายสร้อยทองปลั่งทั้งวลัย น่าชื่นใจหม่นงงสอดดูดิน เหมือนเมื่อเรารุ่นเปลี่ยวมันเคียวเขี้ยว พบแต่เช่นนี้หนาจึงลาศีล **หมายได้อยู่คู่เคียงบนเตียงจีน** จนเลยปีนตลิ่งลัมไม่สมคะเน”

เรื่องนิราศพระปฐมนี้ เนื้อเรื่องมีถ้อยความกล่าวถึงชีวิตในวัยหนุ่มและมีชื่อหญิงที่ ผูกพันเสน่หาอยู่หลายคน ปราภภูชื่อ เช่น ยี่สุน สาหร่าย หนู ฯ ซึ่งถึงแม้ท่านจะออกตัวใน ตอนท้ายเรื่องว่าบทหลังวานั้นเป็นการแต่งตามธรรมเนียมก็ อย่าได้ยึดติดจนลึ้มในทางกุศล แต่ในเรื่องราวที่ท่านเล่าถึงชีวิตรักครั้ง “คิดถึงครั้งรุ่นหนุ่มได้ชุ่มเชย” นั้นก็โลดโผนไม่น้อย ดังนี้

คิดถึงครั้งรุ่นหนุ่มได้ชุ่มเชย
แต่ละคำดูจอำมฤตรส
พีหลงไหลใฝ่ฝันจนพันเพื่อน
ถ้าวันไรไม่พบประสพพักตร์
ถ้าเห็นหน้อยค้อยพีนเหมือนคีนเป็น
ควรเป็นจอมหม่อมพระยานาสวาท
ทั้งสาระแนแงอนทั้งอ่อนโยน
จะพูดจาเหน็บแนมแหลมฉลาด
ยังมีทันรู้ตัวมัวรำพึง
พอลมฉิวปลิวขึ้นไปอื่นเฉย
จะคิดถึงความหลังบ้างเป็นไร
เมื่อคำคินดินดึกไม่นึกขาม
บ้านขุนนางบุญหนักล้วนหลักตอ
เห็นผู้คนกล่นกลาดไม่อาจใกล้
สงสารแต่หม่อมพีปราณีน้อง
แล้วโดดน้ำดำผุดมาหยุดแขน
สู้ทนหนาวอยู่กับน้องประคองคุม
พาหลีกลัดกองตระเวนลุยเลนเปื้อน
ประตุปิดติดกุญแจเที่ยวแลจน
หม่อมพีจูงกรสงที่ตรงห้อง
ให้อาบน้ำหอมระรินประทินทา

ปานเสวยยาทิพย์หีบดาวเดือน
มาย้อยหยดยาใจใครจะเหมือน
แต่เวียนเวียนเยี่ยมเจ้าทุกเช้าเย็น
กำเรบริกโรคเบียนลักเกวียนเขี้ยว
เคยไปเล่นสงกรานต์ที่บ้านโน้น
มารยาทศออย่างเหมือนนางโขน
สะเอวโอนอ่องแอ้งเหมือนแกลังกลิ้ง
ถึงนักปราชญ์ยิ่งกว่าเราไม่เท่าถึง
คิดว่าดิงหยวกปลียังมีเีย
เรียมเสวยเวทนาน้ำตาไหล
ให้เรียมได้ลำบากเสียวากพอ
คนนั่งยามระวังดูอยู่ออกสอ
สู้อยคอยล่องน้ำตามลำคลอง
เขาจับได้แล้วก็ยุบทั้งทุบถอง
มาด้อมมองคอยรับกลัวจับกุม
พาลอยเล่นแฝงฝังไม่ตั้งปุม
จนสีทุ่มเศษเชียบค้อยเงียบคน
ฤดูเดือนมืดเขม้นไม่เห็นหน
ปีนขึ้นบนทวารได้จึงไคลคลา
นวลละอองเห็นฉันทก็หรรษา
แล้วพักพาสู่ห้องประคองนอน

ถ้าใครเห็นก็บรรลียังไม่คิด
ต่อจวนแสงสุริยาจึงลาจร

เอาชีวิตแลกกายสายสมร
สู้ปลิ้นปล้อนบุญปลอดจึงรอดมา

หลวงจักรปาณีออกเดินทางในราววันขึ้น ๑๒ ค่ำเดือน ๑๒ ได้นมัสการพระปฐมเจดีย์ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ โดยลงเรือที่ท่าหน้าใกล้บ้านท่านละแวกวัดสุทัศน์ ผ่านบ้านพระยาศรีสิงหาเทพ (นามเดิม หรุ่น เป็นบุตรพระยาศรีสิงหาเทพ (ทองเพ็ง) ต้นสกุลศรีเพ็ญ) อยู่บริเวณสะพานมอญ ผ่านวัดราชบพิตร คลองหลอด วังหน้า ออกแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าคลองบางกอกน้อย เดินทางในช่วงแรกนี้ เป็นเส้นทางเดียวกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทและสุนทรภู่ แต่หลวงจักรปาณีนั้นเมื่อถึงคลองวัดชะลอได้เดินทาง คลองมหาสวัสดิ์ซึ่งขุดใหม่แล้วไปออกแม่น้ำนครชัยศรี เข้าคลองเจดีย์บูชา จนไปขึ้นบกที่หน้าพระปฐมเจดีย์ในช่วงเวลาที่ท่านไปนั้น ได้มีการบูรณะซ่อมสร้างให้งดงามขึ้นเป็นวัดพระปฐมเจดีย์แล้วนับเป็นการเดินทางไปหลังสุดในกวีทั้งสามท่าน เมืองนครชัยศรีครั้งนั้นคึกคักไม่เป็นป่าดงห่างไกลเช่นในรัชกาลที่ ๓

เรือมาตามนิคมชมสถาน
พอถึงพระปฐมด้วยสมปอง
จะหลีกถัดเข้าใกล้ไม่ตลอด
ขุนพัฒน์ใหญ่ใส่บ่อนละครมี

ดูเรือนบ้านแน่นหนาสินค้ำของ
เรือทั้งสองฝั่งฟากตุ่มากมี
ต้องแวะจอดที่ท่าหน้ากงสี
เสียงเขาตีพิณพาทย์ระนาดรัว

หลวงจักรปาณีได้บรรยายสภาพภูมิสถานโดยรอบวัดพระปฐมเจดีย์ ซึ่งขณะนั้นได้มีการสร้างเจดีย์องค์ใหญ่ครอบองค์เดิมไว้ และมีการสร้างจำลองเจดีย์องค์เดิมไว้แล้วไว้ว่า

"จัดอุปเทียนคนธรรมาลัยมิ่ง
ตามสถลยสถานร้านโรงราย
นั่งเรียบริ้อยคอยรับสัปบุรุษ
สนุกสนานลานดูลิ้นผู้คน
"...เข้าไปในลานขานที่เจดีย์ฐาน
เป็นเชิงชั้นหลั่นลดรจนา
มีพระพุทธรูปไสยาศิลาอ่อน
มาแต่เมืองหงสาคือรามัญ
ที่ชั้นสองมีระเบียงดูเรียงเรียบ
มีเจดีย์ที่สองจำลองทรง

ขึ้นดลิ่งริบพากันผันผาย
แม่ค้ำขายมาคล้ำทุกตำบล
อุตุลุดจ่ายจับกันสับสน
เหมือนถนนธานีน่าปรีดีเปรม"
งามตระหง่านสูงเยี่ยมเทียมเวหา
มีศาลารายรอบเป็นขอบคัน
เป็นอย่างก่อนเก่าสร้างช่างขยัน
อยู่เบื้องบันบูรพาศาลาย
ทั้งระเบียงโบสถ์รามงามระหง
อีกทั้งองค์ปราสาทสนองจำลองไว้

ด้วยเดิมเห็นเป็นที่เจดียฐาน
เดี๋ยวนี้ถมเป็นที่เจดียไป
ที่พระปฐมทำต่อก่อด้วยอิฐ
กระเบื้องลายพรายระยับประดับเต็ม
แต่ยังสวมยอดปราสาทอยู่อย่างนั้น
ที่บนฐานลานระเบียงเสียงสวดมนต์

พระยาพานเสริมสร้างเป็นปราสาทใหญ่
หวังจะให้คนเห็นอย่างเช่นเดิม
สวมสนิทใหญ่ประมุขโอบกปูนเสริม
เป็นที่เสริมศรัทธาสาธุชน
แสงสุวรรณแวววาวห้องหาวน
ทั้งเสียงคนตีระฆังประดังกัน..”

เรื่องพระยาทรงพระยาพาน

เธอทรงช้างยกพลพลพิฆาต
ฆ่ายายหอมมารดาเลี้ยงมานาน
อันเรื่องราวพระยาภาณนี้ นานนัก
ผิดกับพงศาวดารฉันอ่านมา
ความไกลตาต่างกันกระนั้นกระนี้
สมุดสามสิบใส่ก็ไม่พอ
แต่ที่นี้บัณฑิตเขาคิดเห็น
จึงขุดได้ศิวิลิ่งที่ฝังใจ
เป็นอักษรพราหมณ์เก่าเมื่อเขาเห็น
ซึ่งพระธาตุปฏิหารีย์บันดาลมี
ด้วยผู้ญาณรู้เห็นเป็นมหันต์
อย่ากังขาพบบุญนั้นน้อยไป

รูปมณฑิยรักษัตราพระยาภาณ
พระบิดุราชพระยาทรงปลงสังขาร
ด้วยแจ้งการปกปิดซึ่งกิจจา
คนรู้จักเล่ากันนั้นหนักหนา
สุดจะว่าให้ละเมียดละเอียดลออ
จะเป็นที่สงสัยอย่างไรหนอ
ไม่มีข้อสำคัญนั้นอย่างไร
เดิมจะเป็นรามคามพราหมณ์วิสัย
ในตำได้พระสุธาทั้งบาลี
แปลออกเป็นคำพระชินศรี
ที่ข้อนี้สำคัญมันแก่ใจ
ควรอัศจรรย์ศรัทธาน่าเลื่อมใส
ควรกราบไหว้ปฏิบัติด้วยศรัทธา

จากวรรณคดีทั้ง ๓ เรื่องข้างต้น นับเป็นบทบันทึกที่ทรงคุณค่าทางวรรณศิลป์ และประวัติศาสตร์ เพราะว่านอกจากพรรณนาโวหารที่กวีได้บรรจุแต่งขึ้นแล้ว เนื้อหา ในนิราศยังสะท้อนภาพชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในสมัยนั้น ๆ ได้เป็นอย่างดี ทำให้เห็นถึงประวัติ และพัฒนาการของเมืองนครปฐมในสมัยรัตนโกสินทร์ และความสำคัญแห่งองค์พระปฐมเจดีย์ ที่เป็นจุดหมายปลายทางเดียวกันของกวีทั้ง ๓ ท่าน

เทศกาลและงานประเพณีของจังหวัดนครปฐม*

จังหวัดนครปฐมได้ชื่อว่าเป็นจังหวัดที่มีความอุดมสมบูรณ์มากที่สุดแห่งหนึ่ง สภาพแวดล้อมบริบูรณ์ไปด้วยพืชพรรณธัญญาหาร ประกอบกับสภาพสังคมที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กับวัฒนธรรมทางศาสนาอย่างยาวนาน ทำให้จังหวัดนครปฐมมีเทศกาลและงานประเพณีมากมายที่สะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตของชาวนครปฐมซึ่งผูกพันกับธรรมชาติแวดล้อมและวัฒนธรรมอันดีมาแต่โบราณ

งานนมัสการองค์พระปฐมเจดีย์และประเพณีการแห่ผ้าห่มองค์พระปฐมเจดีย์

พระปฐมเจดีย์ยามค่ำคืน

พระปฐมเจดีย์ เป็นปูชนียสถานที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนาในประเทศไทย ถึงกระนั้น ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว องค์พระปฐมเจดีย์ตกอยู่ในสภาพชำรุดทรุดโทรมไม่เป็นที่รู้จักหรือสนใจของผู้คนนัก ครั้นเสด็จขึ้นครองราชสมบัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ จากนั้นโปรดให้มีการฉลองสมโภช และถือปฏิบัติเป็นงานนมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ประจำปีในระหว่างวันขึ้น ๑๒ ค่ำถึงแรม ๕ ค่ำ เดือน ๑๒

*นายชฎานัน นุษสินธุ์ นักอักษรศาสตร์ปฏิบัติการ กลุ่มจารีตประเพณี สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ ค้นคว้าเรียบเรียง

กิจกรรมสำคัญที่สุดอย่างหนึ่งของงานคือ การแห่ผ้าห่มองค์พระปฐมเจดีย์ แต่เดิมยังไม่มีขบวนแห่ผ้าอย่างเป็นทางการ พุทธศาสนิกชนจะนำผ้ากาสาหวัดที่ภิกษุสงฆ์ใช้ตามปกติ แล้วให้คนนำผ้าขึ้นไปห่มองค์พระและจัดให้มีวงพิณพาทย์ระโคมดนตรีประกอบ ต่อมาจึงได้เปลี่ยนเป็นการนำผ้าที่ทำเป็นผืนยาวไว้แล้วนำขึ้นไปห่มแทน เล่ากันว่าในเดือน ๑๒ ของทุกปี หลวงปู่บุญแห่งวัดกลางบางแก้วและหลวงปู่ภาคแห่งวัดห้วยจรเข้ม้าได้นำผ้าแดงมาห่มองค์พระปฐมเจดีย์ และต่อมาได้เปลี่ยนเป็นผ้าเหลืองดังปรากฏในปัจจุบัน

พิธีแห่ผ้าห่มองค์พระแต่เดิมเป็นไปอย่างเรียบง่าย หากในปัจจุบันขบวนแห่ผ้าห่มองค์พระจัดขึ้นอย่างใหญ่โต มีผู้ร่วมขบวนประกอบด้วยนักเรียน นักศึกษา ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน ซึ่งนำขบวนด้วยสตรีที่แต่งตัวอย่างงดงามเป็นตัวแทนของนางฟ้านั่งอยู่บนรถแล้ว คลี่ผ้าออกเป็นผืนยาว ให้ผู้ร่วมขบวนแห่ช่วยกันถือผ้าไว้เสมอไหลไล่เป็นแนวยาวจนสุดผืนผ้า ขบวนจะเวียนรอบองค์พระปฐมเจดีย์ ๑ รอบ แล้วนำผ้ามาไว้ยังบริเวณหน้าองค์พระเพื่อให้สาธุชนเขียนคำอุทิศส่วนกุศลลงบนผืนผ้า เมื่อถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ จึงนำผ้านั้นแห่เวียนทักษิณาวรรตรอบด้านในองค์พระปฐมเจดีย์ ๓ รอบ แล้วจึงนำขึ้นห่มเสาศาหानบริเวณเหนือองค์ระฆัง

นอกจากการห่มผ้าองค์พระปฐมเจดีย์แล้ว กิจกรรมในงานนมัสการองค์พระยังมีการนมัสการพระบรมสารีริกธาตุ การปิดทองสักการะพระร่วงโรจนฤทธิ์ อีกทั้งในวันเปิดงานจะมีขบวนแห่และวงดุริยางค์ของโรงเรียนและหน่วยงานต่าง ๆ เข้าร่วม ตลอดจนมีการออกร้านแสดงสินค้าและแสดงศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน รวมทั้งจัดมหรสพสมโภชในงานตลอด ๙ วัน ๙ คืน

เทศกาลวันลอยกระทง

จังหวัดนครปฐมจัดงานลอยกระทงในวันเพ็ญเดือน ๑๒ โดยถือเป็นส่วนหนึ่งของงานนมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ด้วย เนื่องจากช่วงเวลาของงานคาบเกี่ยวกันและสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือ มีคติความเชื่อแต่โบราณว่า การลอยกระทงเป็นการบูชาสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (จากเรื่องราวในพระพุทธรูปประวัติที่พระพุทธรูปองค์ทรงประทับรอยพระบาทไว้ที่หาดทราย ณ ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทานที) รวมทั้งเป็นการขอขมาต่อพระแม่คงคาและเป็นการลอยทุกข์โศกของตนฝากไปกับพระแม่คงคา

งานลอยกระทงจัดขึ้นที่พระราชวังสนามจันทร์ โดยมีกิจกรรมหลากหลาย อาทิ การประกวดกระทงต่าง ๆ ซึ่งจัดให้มีขบวนแห่ไปยังพระราชวังสนามจันทร์ เพื่อให้ประชาชนได้ชมความงดงามและประชาสัมพันธ์งานลอยกระทงด้วย จากนั้นนำไปลอยในสระน้ำในเขตสนามจันทร์ให้คณะกรรมการตัดสิน งานประกวดที่น่าสนใจอีกงานหนึ่ง คือ การประกวดประทีปโคมไฟ เพื่อร่วมฟื้นฟูงานประทีปโคมไฟที่มีมาตั้งแต่ครั้งสมัยสุโขทัย โดยในวันงานประทีปโคมไฟจะถูกจุดแขวนไว้ตามจุดต่าง ๆ ของสนามจันทร์ ก่อให้เกิดความสวยงามสว่างไสวไปทั่วทั้งบริเวณ รวมทั้งมีการจัดแสดงการเล่นต่าง ๆ อาทิ ดนตรีไทย การแสดงของภาคต่าง ๆ เช่น เล่นเพลงเรือ รวมถึงการจุดพลุ ดอกไม้ไฟ ตะไล ไฟพะเนียงอย่างสนุกสนาน ประชาชนที่มาชมงานต่าง ๆ ก็ลอยกระทงตามประเพณี บ้างก็ชมงานประกวดนางนพมาศหรือมหรสพ ภาพยนตร์ ดนตรีที่จัดเตรียมไว้โดยตลอด

งานนมัสการปิดทองหลวงพ่อวัดไร่ขิง

หลวงพ่อวัดไร่ขิง เป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองนครปฐมและพระพุทธรูปสำคัญของไทย อัญเชิญมาจากวัดศาลापูน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดไร่ขิง หรือวัดมงคลจินดาราม (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประทานนาม) โดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พุก) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อวันที่ยัญเชิญหลวงพ่อมายังพระอุโบสถในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๕ นั้น ปรากฏว่ามีเมฆตั้งเค้าดำทะมึนปกคลุมท้องฟ้าฝนตกฟ้าคะนองทั่วทั้งบริเวณ ขณะกำลังอัญเชิญหลวงพ่อขึ้นจากแพ ทั้งที่ช่วงเวลาก่อนหน้านั้นหาได้มีเค้าว่าฝนจะตกแต่อย่างใด สาธุชนทั้งหลายที่มาพร้อมพิธีต่างเกิดศรัทธาเป็นอย่างยิ่งที่ได้เห็นปาฏิหาริย์ของหลวงพ่อ เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ผู้คนทั่วไปพากันมานมัสการหลวงพ่อเรื่อยมาจนถึงทุกวันนี้

บรรยากาศภายในวัดไร่ขิง

ในปัจจุบัน วัดไร่ขิงจัดงานนมัสการหลวงพ่อกับ ๓ ครั้งต่อปี คือ ช่วงออกพรรษา เทศกาลตรุษจีน และช่วงวันขึ้น ๑๒ ค่ำ ถึงแรม ๕ ค่ำ เดือน ๕ ของทุกปี ซึ่งจะจัดอย่างใหญ่โตกว่าช่วงเวลาอื่น เนื่องจากเป็นช่วงที่ตรงกับการอัญเชิญหลวงพ่อกลับมาประดิษฐานยังวัดไร่ขิง โดยพิธีการเริ่มด้วยพิธีสงฆ์ เวลา ๕.๕๕ นาฬิกา เจ้าอาวาส พระสงฆ์ และกรรมการจัดงานพร้อมกันที่พระอุโบสถ จากนั้นประธานกรรมการจุดธูปเทียนบูชาหลวงพ่อกับวัดไร่ขิง เมื่อถึงเวลา ๖ นาฬิกา จะทำการจุดพลุสัญญาณ ๖ ครั้ง เพื่อเปิดงาน

กิจกรรมในงานประกอบไปด้วย การปิดทองสักการะองค์หลวงพ่อกับวัดไร่ขิงจำลอง ประชาชนก็บริจาคเงินทำนุบำรุงวัดและร่วมสมทบทุนมูลนิธิหลวงพ่อกับวัดไร่ขิง ทั้งยังมีมหรสพและออกงานร้านรวงอย่างครบครัน นอกจากนี้ จัดให้มีการจุดประทัดเป็นพิเศษและจัดละครรำถวายหลวงพ่อกับด้วย

ประเพณีแห่ธงสงกรานต์

ในจังหวัดนครปฐมมีชาวไทยเชื้อสายลาวครั้งอาศัยอยู่ตามพื้นที่ต่าง ๆ มากพอสมควร อาทิ ตำบลโพรงมะเดื่อ อำเภอเมืองนครปฐม ตำบลห้วยด้วนและตำบลลำเหย อำเภอดอนตูม งานประเพณีที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาที่สำคัญงานหนึ่งของชาวไทยเชื้อสายลาวครั้ง คือ ประเพณีแห่ธงสงกรานต์หรือที่ชาวบ้านในท้องถิ่นรู้จักกันในนาม “ทอดผ้าป่าลาว” ซึ่งจะจัดขึ้นในช่วงหลังวันที่ ๑๓ เมษายน หรือวันสงกรานต์ไปราว ๗ วัน หรืออย่างช้าจะจัดขึ้นในสัปดาห์สุดท้ายของเดือนเมษายน ในงานนี้เป็นโอกาสที่ชาวบ้านจะได้ร่วมแรงร่วมใจกันทำบุญกุศล ญาติพี่น้องที่ย้ายไปทำงานต่างถิ่นก็มักจะกลับมาร่วมงานบุญสำคัญนี้

ชาวบ้านและวัดจะกำหนดวันจัดงาน จากนั้นแต่ละหมู่บ้านก็เริ่มบอกบุญเรียไร
วัดฤๅจัจฉัยโดยจัดขบวนแห่กลองยาวและแคนประกอบการฟ้อนรำ เมื่อได้เงินทำบุญมาแล้ว
ผู้จัดงานจะรวบรวมนำมาเสียบกับไม้ไผ่ทำเป็นพุ่มเงินเตรียมถวายวัด และจัดเงินส่วนหนึ่งไว้เพื่อ
ประดิษฐ์เสาธงและผืนธง

เสาธงทำขึ้นจากไม้ไผ่ยาว ๓-๔ วา เหลือไม้ที่มีกิ่งเล็ก ๆ แข็งแรงสัก ๒-๓ กิ่ง
ตรงส่วนปลายเพื่อเสียบผืนธงหรืออาจใช้แผ่นไม้เจาะรูสวมเข้ากับเสาแทนก็ได้ ทำการตกแต่ง
ต้นเสาด้วยกระดาษสี ส่วนผืนธงนั้นจะพิจารณาว่าแต่ละปีวัดขาดแคลนสิ่งใดก็ให้นำสิ่งนั้น
มาทำผืนธง เช่น ผ้า幔 ผ้าแพร ผ้าห่ม ซึ่งผ้าเหล่านั้นต้องมีน้ำหนักไม่มากจนเกินที่จะนำไป
แขวนไว้กับธง ทั้งนี้ ชาวบ้านมักตกแต่งผืนธงให้งดงามด้วยพู่หรืออุบะดอกไม้ การแห่ธง
สงกรานต์ของหมู่บ้านนี้มีการประกวดประชันกันว่าธงของใครจะงดงามโดดเด่นกว่า ส่วนจำนวน
ธงนั้นจะมีมากน้อยก็ขึ้นอยู่กับศรัทธาของชาวบ้านในแต่ละปี

พิธีในวันแห่ธง เริ่มด้วยการทำบุญตักบาตรในช่วงเช้า พอช่วงบ่ายมีการละเล่นพื้นบ้าน
ต่าง ๆ เช่น ชักเย่อ ปิดตาชกมวย จากนั้นราว ๑๖ นาฬิกา ทำพิธีสงฆ์และรดน้ำ
ผู้ใหญ่ เมื่อเสร็จพิธีก็จะเล่นสาดน้ำกันอย่างสนุกสนาน ในบางท้องถิ่นอาจช่วยกันทำความสะอาด
เสาดศาลาวัด เสียงกลองยาวและแคนจะดังไปทั่ว ในขบวนประกอบด้วย หมอแคน
ขบวนกลองยาว คณะฟ้อนรำ ขบวนหามเสาธงที่ให้ผู้ชายราว ๑๐ คน แบกตามแนวนอนและ
ขบวนแห่ผืนธงพร้อมทั้งเครื่องประดับตกแต่ง ซึ่งจะพับใส่พานถือตามมาพร้อมกับพุ่มเงิน
เมื่อถึงวัดขบวนทั้งหมดจะแห่รอบโบสถ์หรือศาลาวัด ๓ รอบ ซึ่งจะมีการเล่นชักเย่อเสาธง
ในระหว่างนั้นด้วย จากนั้นจึงผูกผืนธงเข้ากับเสาแล้วปักตามหลุมที่เตรียมไว้เป็นแนว เมื่อ
ปักธงเสร็จก็จะรวบรวมพุ่มเงินและประกาศจำนวนทั้งหมดและตัดสินว่าธงของหมู่บ้านใดสวยงาม
ที่สุด ครั้นตกค่ำจะมีการละเล่นของชาวบ้านและมหรสพต่าง ๆ เพื่อฉลองธงและให้ความ
บันเทิงแก่ผู้ร่วมงาน

เช้าวันถัดมา จัดให้มีการทำบุญตักบาตรและทำพิธีฉลองธงและถวายธง โดยโยง
สายสิญจน์ที่ผูกไว้กับเสาธงมายังศาลาพิธี หัวหน้าหมู่บ้านนำกล่าวถวายธงและปัจจัยทั้งหมด
พระสงฆ์อนุโมทนาและเจริญพระพุทธมนต์เป็นอันเสร็จพิธี อนึ่ง ช่วงค่ำของวันสุดท้ายใน
บางท้องถิ่นอาจเล่นมหรสพส่งท้ายอีกครั้ง ปัจจุบันนิยมจัดประกวดนางสงกรานต์ด้วย

ประเพณีอัฐมีบูชา

อัฐมีบูชา หรือการถวายพระเพลิงพระบรมศพพระพุทธเจ้า แต่เดิมในครั้งพุทธกาล มีความสำคัญอย่างมากในพระพุทธศาสนา การจัดงานอัฐมีบูชาก็เพื่อรำลึกถึงวันสำคัญอันเกี่ยวเนื่องกับพุทธประวัติโดยตรงดังกล่าว ทว่าในปัจจุบันการจัดงานอัฐมีบูชาน้อยลงทุกที

อย่างไรก็ดี ในจังหวัดนครปฐม ณ วัดใหม่สุคนธาราม ตำบลวัดละมุด อำเภอนครชัยศรี ได้จัดงานอัฐมีบูชาขึ้นทุกปีในวันแรม ๗ ค่ำ เดือน ๖ หรือจัดหลังวันวิสาขบูชา ๗-๘ วัน (บ้างจัดในวันแรม ๘ ค่ำ เดือน ๖) ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า วัดใหม่สุคนธารามเป็นแห่งเดียวในภาคกลางของไทยที่ยังจัดให้มีประเพณีนี้ขึ้น

พิธีที่จัดขึ้นจะจัดให้สอดคล้องกับเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอนถวายพระเพลิงพระบรมศพ ทางวัดจะจัดทำโลงสมมติขนาดเล็ก กว้างประมาณ ๗๕ เซนติเมตร ยาวประมาณ ๑๕๐ เซนติเมตร และทำการสร้างพระเมรุมาศและตกแต่งอย่างงดงามด้วยหอยกกล้วย แกะสลักและแพรวพราว หน้าโลงสมมติจะต้องประดิษฐานพระพุทธรูปปางไสยาสน์บนโต๊ะหมู่บูชาด้วย

พิธีกรรมจะเริ่มโดยการบำเพ็ญกุศลสวดพระอภิธรรมในคืนวันแรม ๖ ค่ำ เดือน ๖ ก่อนวันอัฐมีบูชา ๑ วัน ถัดมาในรุ่งเช้าเป็นการทำบุญตักบาตรพระสงฆ์ ครั้นช่วงบ่ายราว ๑๕ นาฬิกา ทำการอัญเชิญโลงสมมติแห่ทักษิณาวรรตรอบพระเมรุมาศ ๓ รอบแล้วประดิษฐานไว้ยังพระเมรุมาศ จากนั้นจึงเป็นขั้นตอนการถวายพระเพลิง

งานเทศกาลอาหาร ผลไม้และของดินนครปฐม

เทศกาลอาหาร ผลไม้และของดินนครปฐมเป็นงานใหญ่ประจำปีของจังหวัดนครปฐม ซึ่งจัดขึ้นในช่วงปลายเดือนมกราคมต่อช่วงต้นเดือนกุมภาพันธ์ของทุกปี เทศกาลนี้จัดขึ้นเพื่อประชาสัมพันธ์สินค้าและผลผลิตที่มีชื่อเสียงของจังหวัดนครปฐม โดยเฉพาะผลผลิตทางการเกษตรและอาหารนานาชาติ รวมถึงการส่งเสริมเศรษฐกิจในภาคส่วนต่าง ๆ ทั้งผู้ประกอบการผลิต ผู้จำหน่าย รวมไปถึงภาคบริการและการท่องเที่ยว ทำให้มีการพัฒนาด้านการตลาดและการหมุนเวียนของเศรษฐกิจของจังหวัด ทั้งยังเป็นการยกระดับมาตรฐานผลิตภัณฑ์ของท้องถิ่นอีกด้วย

ชบวนแห่ในเทศกาลอาหาร ผลไม้ และของดินนครปฐม

เทศกาลอาหาร ผลไม้และของดีเมืองนครปฐมจัดขึ้นทุกปีบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ โดยจังหวัดนครปฐมและหอการค้าจังหวัดนครปฐม ได้รับความร่วมมืออย่างดีจากการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย เทศบาลนครปฐม วัดพระปฐมเจดีย์ราชวรวิหาร ส่วนราชการ และภาคเอกชนในจังหวัด

กิจกรรมภายในงานมี อาทิ

- ศูนย์ชิมผลไม้ราคาถูก ซึ่งผู้สนใจจะสามารถชิมผลไม้ในศูนย์ได้ไม่จำกัด เช่น ส้มโอ ฝรั่ง มะม่วง มะละกอ แตงโม รวมทั้งน้ำผลไม้ชนิดต่าง ๆ ซึ่งคัดสรรผลไม้ที่มีคุณภาพ ปลอดภัยปลอดสารตกค้าง สะอาดและปลอดภัย ทั้งยังสามารถเลือกซื้อกลับบ้านได้ในราคาไม่แพง
- ศูนย์อาหารร้านค้าที่มีชื่อเสียงของจังหวัดนครปฐมกว่า ๕๐ ร้าน โดยสามารถเลือกชิมหรือจัดซื้ออาหารขึ้นชื่อของจังหวัด เช่น ข้าวหมูแดง ข้าวขาหมู ข้าวมันไก่ ก๋วยเตี๋ยว ขนมจีน ลูกชิ้นหมู หมูย่าง เป็ดพะโล้ หมูหยอง หมูแผ่น กุนเชียง รวมถึงของหวานอย่างวันชนิดต่าง ๆ และขนมปังเย็น เป็นต้น
- ศูนย์เกษตรกรรม ปศุสัตว์ และประมง ซึ่งเป็นนิทรรศการให้ความรู้ทางวิชาการแก่ประชาชนผู้สนใจ มีการจำหน่ายผักปลอดสารพิษ แสดงและสาธิตการแปรรูปจากเนื้อสัตว์ จำหน่ายไข่ไก่ ไข่เค็ม สินค้าของกลุ่มแม่บ้าน/สหกรณ์ รวมทั้งการจัดแสดงตู้สัตว์น้ำและพรรณไม้น้ำชนิดต่าง ๆ
- การประกวดกล้วยไม้ การแสดงและจำหน่ายกล้วยไม้ในราคาพิเศษ
- ศูนย์ท่องเที่ยวและวัฒนธรรม มีการสาธิตงานประดิษฐ์การแกะสลักงานฝีมือของประเพณีท้องถิ่นบ้านไทยโซ่ง บริการส่งเสริมการท่องเที่ยวในจังหวัดโดยรถรางเล็ก นมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ ชมพระราชวังสนามจันทร์ ฯลฯ
- สินค้าผลิตภัณฑ์ชุมชน

นอกจากนี้ยังมีศูนย์จำหน่ายผลไม้ ศูนย์ข้าวหอม ศูนย์ยานยนต์ รวมทั้งศูนย์อาหารโต๊ะจีนในราคาพิเศษ

เทศกาลกินเจ

เทศกาลกินเจเป็นงานประเพณีสำคัญอีกอย่างหนึ่งของชาวนครปฐม ทุก ๆ ปี ในช่วงวันขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๙ ถึงวันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๙ ตามปฏิทินจีน ซึ่งตกอยู่ในช่วงเดือนตุลาคม ชาวจีนหรือชาวไทยเชื้อสายจีนจัดเทศกาลกินเจขึ้นเพื่อเป็นการถือศีลและบำเพ็ญภาวนา ถวายเป็นกุศลแก่บรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว ซึ่งต้องถูกฆ่าเพื่อมาเป็นอาหารแก่มนุษย์ รวมทั้งเป็นการอุทิศส่วนกุศลให้แก่สัตว์ที่ต้องกลายเป็นอาหารของมนุษย์

นอกจากกิจกรรมที่ผู้เข้าร่วมเทศกาลกินเจปฏิบัติโดยทั่วไป คือ ละเว้นการรับประทาน อาหารจำพวกเนื้อสัตว์และพืชที่มีกลิ่นแรง ถือศีลภาวนาและนมัสการพระโพธิสัตว์แล้ว เทศกาลกินเจของนครปฐมยังจัดกิจกรรมพิเศษหลายกิจกรรม เช่น ขบวนแห่เพื่อโปรดเหล่า มนุษย์ มีการบำเพ็ญกุศล เช่น ปล่อยนกปล่อยปลา เมื่อจะสิ้นสุดเทศกาลก็จะมีขบวนแห่เพื่อ ส่งเทพเจ้ากลับสู่สวรรค์ ในเทศกาลกินเจ ผู้ร่วมกินเจจะแต่งกายด้วยชุดขาวเมื่อไปร่วมกิจกรรม ที่โรงเจ เพื่อเป็นสัญลักษณ์ในการสำรวมกาย วาจา และใจให้บริสุทธิ์

ประเพณีตักบาตรดอกไม้

ในหมู่ชาวไทยเชื้อสายมอญในตำบลบางภาษีและตำบลนราภิรมย์ อำเภอบางเลน นั้น เมื่อถึงเทศกาลออกพรรษาหรือวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ เป็นช่วงเวลาสำคัญที่ชาวบ้าน จะได้จัดงานประเพณีตักบาตรดอกไม้ขึ้น ซึ่งเป็นกิจกรรมพิเศษนอกจากการตักบาตรเทโว ที่พุทธศาสนิกชนปฏิบัติกันโดยทั่วไป การตักบาตรดอกไม้เป็นการถวายดอกไม้แด่พระสงฆ์ โดยตามความเชื่อว่า พระสงฆ์เป็นผู้ตามเสด็จพระพุทธเจ้ากลับจากการเทศนาโปรดพระพุทธ มารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ในวันงาน ชาวบ้านจะแต่งตัวตามขนบธรรมเนียมประเพณีไทย-มอญ โดยเฉพาะสตรี จะนุ่งผ้าซิ่น ห่มสไบถักทับเสื้อตัวนอกอีกชั้นหนึ่ง ชาวบ้านพากันถวายภัตตาหารเช้าแด่พระสงฆ์ และร่วมฟังพระธรรมเทศนาต่อด้วยการถวายภัตตาหารเพล จนช่วง ๑๔ นาฬิกา พระสงฆ์ จะเดินแถวไปที่อุโบสถเพื่อสวดปาฏิโมกข์ ในช่วงนี้เองที่ชาวบ้านจะถวายดอกไม้รูปเทียน แด่พระสงฆ์ และพระสงฆ์จะนำดอกไม้รูปเทียนไปถวายพระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถ ต่อไป

อนึ่ง ประเพณีตักบาตรดอกไม้มีให้เห็นน้อยลง ปัจจุบันในจังหวัดนครปฐมมีการจัด ประเพณีนี้ขึ้นที่อำเภอบางเลนที่วัดบึงลาดสวย ตำบลภาษี และวัดสว่างอารมณ์ ตำบล นราภิรมย์ อันเป็นการธำรงประเพณีของชาวไทยเชื้อสายมอญไว้ได้อย่างน่าชื่นชม

ประเพณีการแข่งเรือ

จังหวัดนครปฐมมีแม่น้ำที่สำคัญคือ แม่น้ำนครชัยศรีไหลผ่าน ทำให้วิถีชีวิต ของผู้คนโดยเฉพาะในสมัยโบราณผูกพันกับสายน้ำอย่างแนบแน่น จากการใช้แม่น้ำเป็นเส้นทาง คมนาคมจึงเกิดเป็นประเพณีแข่งเรือขึ้น การแข่งเรือยาวประเพณีนั้นนิยมจัดในช่วง ออกพรรษาไปแล้ว อาจอยู่ในช่วงทอดกฐินเพื่อเป็นการทอดกฐินร่วมกันไปด้วย หรือพื้นระยะกฐินก็ได้ เนื่องจากช่วงเวลานี้น้ำจะเอ่อขึ้นสูงเหมาะแก่การแข่งเรือ

แต่เดิมนั้น การแข่งเรือมิได้เป็นรูปแบบที่ชัดเจนดังปัจจุบัน โดยในช่วงทอดกฐินสมัยก่อนมักมีการเล่นเพลงเรือเพื่อความสนุกสนานรื่นเริงควบคู่กันไปด้วย การแข่งเรือจึงได้พัฒนาต่อจากการเล่นเพลงเรื่อนั้น ซึ่งจัดการแข่งขันขึ้นในช่วงปลายหลังการทอดกฐินแล้ว เรือที่ใช้ในช่วงแรกเป็นเรือที่ชาวบ้านใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น เรือพาย เรือแจว เรือบด และเรือติดเครื่องยนต์ เช่น เรือหางยาว ต่อมาจึงพัฒนาการแข่งขันเป็นเรือยาว ๒๐-๕๐ ฝีพาย ทั้งนี้เรือที่นิยมใช้สำหรับแข่งเรียกว่า เรือเพียว ซึ่งจะขุดจากต้นตะเคียนทั้งต้น

ประเพณีแข่งเรือจะผูกพันกับวิถีชีวิตลุ่มน้ำและพระพุทธศาสนา ดังเห็นได้จากสนามแข่งเรือยาวมักจะอยู่ที่วัดซึ่งลุ่มน้ำนครชัยศรีไหลผ่าน เช่น วัดบางภาษี วัดบางพระ วัดจิวราย วัดประชานารถ เป็นต้น แม้ว่าในช่วงระยะเวลาที่ผ่านมาประเพณีแข่งเรือยาวจะซบเซาไปบ้าง แต่ปัจจุบันได้รับการฟื้นฟูด้วยความร่วมมือจากหลายภาคส่วนของจังหวัด ทำให้การแข่งขันเรือยาวประเพณีลุ่มน้ำนครชัยศรีกลับมาคึกคักอีกครั้ง ดังเช่น งานประเพณีแข่งเรือยาวชิงถ้วยพระราชทานพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ณ วัดไร่ขิง (วัดมงคลจินดาราม) ที่มีผู้เข้าร่วมชมเรือนหมื่น และมีเรือเข้าร่วมแข่งขันจากทั่วประเทศ

แหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและเชิงนิเวศ ในจังหวัดนครปฐม*

วัดพระปฐมเจดีย์ราชวรมหาวิหาร ตั้งอยู่ ณ ตำบลพระปฐมเจดีย์ อำเภอเมือง นครปฐม เป็นพระอารามหลวงชั้นเอกชนิดราชวรมหาวิหาร มีองค์พระปฐมเจดีย์เป็น โบราณสถานและปูชนียสถานที่สำคัญที่สุด และยังเป็นเจดีย์ที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ด้วย ฐานเจดีย์เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ทำชั้นลดทั้ง ๔ ทิศ ถัดขึ้นไปเป็นลานเจดีย์ มีระเบียง คดล้อมเป็นวงกลม ที่ระเบียงคดมีวิหารประจำทั้ง ๔ ทิศ ถัดไปอีกเป็นลานประทักษิณ แล้วทำฐานช้อน ๆ ไปจนถึงฐานและองค์ระฆังซึ่งเป็นรูประฆังปากผายคว่ำ ทำช่องบัวใบเทศ ระหว่างกึ่งกลางองค์ระฆังทั้ง ๔ ทิศ ต่อจากส่วนองค์ระฆังเป็นบัลลังก์ เสาหอน บัวถลา หน้ากระดาน ปล้องไฉน ปลี เม็ดน้ำค้าง นกคูล และมงกุฎโดยลำดับ องค์พระปฐมเจดีย์นี้ สามารถแลเห็นได้แต่ไกล เป็นสัญลักษณ์ว่าได้เข้าสู่ตัวเมืองนครปฐมแล้ว

*นักอักษรศาสตร์ กลุ่มจารีตประเพณี สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ ค้นคว้าเรียบเรียง

วิหารทิศเหนือ ประดิษฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์ เป็นพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ปางห้ามญาติ หล่อขึ้นที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามใน พ.ศ. ๒๔๕๖ และได้ัญเชิญมาประดิษฐาน ณ พระวิหารทิศเหนือแห่งนี้ ได้ฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์บรรจุพระบรมราชสรีรางคารในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวส่วนหนึ่ง ตามพระราชประสงค์ซึ่งระบุไว้ในพระราชพินัยกรรม

วิหารทิศตะวันออก เรียกกันว่าวิหารหลวง สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ห่องด้านนอกประดิษฐานพระพุทธรูปปางตรัสรู้ ซึ่งมีภาพเขียนโพธิบัลลังก์ขนาดใหญ่ประดับอยู่ด้านหลัง ห่องด้านในมีพระแท่นบูชาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้กราบนมัสการพระปฐมเจดีย์ ผนังด้านประตูเขียนภาพพระปฐมเจดีย์องค์ปัจจุบันที่ครอบพระเจดีย์องค์เดิม ผนังด้านข้าง ๒ ด้านเขียนภาพเหล่าคนธรรพ์ นักสิทธิ์ครุฑ นาค ประนมมือนมัสการพระปฐมเจดีย์

วิหารทิศตะวันตก เป็นวิหารทรงไทยแบ่งเป็น ๒ ตอน ตอนหน้าประดิษฐานพระพุทธรูปไสยาสน์ ตอนในประดิษฐานพระพุทธรูปปางปรีนิพพาน

วิหารทิศใต้ เรียกกันว่า วิหารพระปัญญาวัคคีย์หรือวิหารปฐมเทศนา เนื่องจากห้องด้านนอกประดิษฐานรูปปั้นพระปัญญาวัคคีย์ทั้งห้า นั่งล้อมรอบพระพุทธรูปปางปฐมเทศนา ส่วนห้องด้านในประดิษฐานพระพุทธรูปปางนาคปรก

พระอุโบสถ อยู่ทางเบื้องล่างของวิหารหลวงในทิศตะวันออก ออกแบบโดยสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พระประธานในพระอุโบสถเป็นพระพุทธรูปทวารวดี เรียกกันว่าหลวงพ่อประทานพร เป็นพระพุทธรูปศิลาขาวประทับนั่งห้อยพระบาททั้งสอง บนฐานที่ทำเป็นกลีบบัวบาน

นอกจากนี้ บริเวณวัดพระปฐมเจดีย์ยังมีปูชนียวัตถุ ปูชนียสถาน และสถานที่สำคัญอื่น ๆ อีก เช่น พระพุทธรูปศิลาขาวกลางแจ้ง พระพุทธรูปปางต่างๆบนระเบียงรอบองค์พระปฐมเจดีย์จำนวน ๘๐ องค์ พระปฐมเจดีย์พิพิธภัณฑ์สถาน (เป็นพิพิธภัณฑ์สถานของทางวัด เปิดเวลา ๐๙.๐๐-๑๒.๐๐ น. / ๑๓.๐๐-๑๖.๐๐ น. วันพุธ-อาทิตย์ เข้าชมฟรี) และพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ (ดูเรื่อง พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ : แหล่งศึกษาข้อมูลทวารวดี หน้า ๑๑๙)

พิพิธภัณฑ์หุ่นขี้ผึ้งไทย เป็นสถานที่จัดแสดงหุ่นขี้ผึ้งไฟเบอร์กลาสแห่งแรกของประเทศไทย ตั้งอยู่เลขที่ ๔๓/๒ หมู่ ๑ ถนนบรมราชชนนี (ปิ่นเกล้า-นครชัยศรี) กิโลเมตรที่ ๓๑ ตำบลขุนแก้ว อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม

พิพิธภัณฑ์หุ่นขี้ผึ้งไทย เป็นอาคาร ๒ ชั้น มีขนาดพื้นที่ ๑๒ ไร่ ก่อสร้างแล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๑ โดยสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก เสด็จเป็นองค์ประธาน ในพิธีเปิดพิพิธภัณฑ์หุ่นขี้ผึ้งไทย เมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๒ การก่อตั้งพิพิธภัณฑ์มีวัตถุประสงค์เพื่ออนุรักษ์ ส่งเสริม เผยแพร่ ศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย เพื่อส่งเสริมการศึกษา ค้นคว้า ทดลองด้านประติมากรรม และศิลปะแขนงต่างๆ ตลอดจนเป็นสถานที่ทัศนศึกษาของเยาวชน และเป็นแหล่งท่องเที่ยวสำหรับชาวไทยและชาวต่างประเทศ

ในการดำเนินการสร้างตัวหุ่นขี้ผึ้ง กลุ่มผู้สร้างสรรค์หุ่นขี้ผึ้งซึ่งนำโดยนายดวงแก้ว พิทยากรศิลป์ เกิดแรงบันดาลใจในการสร้างหุ่นตามแบบหุ่นในพิพิธภัณฑ์หุ่นขี้ผึ้งมาดามทุสโซ (Madame Tussaud's) ประเทศอังกฤษ แต่เนื่องจากการสร้างหุ่นด้วยขี้ผึ้งไม่เหมาะสมกับสภาพอากาศของเมืองไทย กลุ่มผู้สร้างสรรค์หุ่นขี้ผึ้งจึงได้พยายามทำการศึกษาค้นคว้าทดลองอยู่เป็นเวลานาน ในที่สุดก็ประสบความสำเร็จสามารถสร้างหุ่นขี้ผึ้ง จากไฟเบอร์กลาสซึ่งมีความคงทน ประณีต งดงามให้ความรู้สึกนุ่มนวลสวยงามเหมือนอย่างคนจริง ๆ

การจัดแสดงหุ่นขี้ผึ้ง จัดแสดง ดังนี้

ชั้นล่าง จัดเป็นห้องแสดงถาวร แสดงหุ่นชุดต่าง ๆ ได้แก่ ชุดพระบรมรูปอดีตพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี พระบรมรูปสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี และสมเด็จพระเจ้าฟ้า กัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ชุดพระอริยสงฆ์ ชุดมุมนึงของชีวิต

ชั้นบน จัดเป็นห้องแสดงนิทรรศการหมุนเวียนตามความเหมาะสม ปัจจุบันจัดแสดงหุ่นชุดครูเพลงไทย ชุดบุคคลสำคัญของโลก ชุดวัฒนธรรมประเพณีไทย แสดงเรื่องการละเล่นของไทย ชุดวรรณคดีไทย จัดแสดงเรื่องพระอภัยมณีของสุนทรภู่ ชุดประวัติศาสตร์ไทย จัดแสดงเรื่องสมเด็จพระปิยมหาราชกับการเลิกทาส ชีวิตของทาสในประเทศไทย บรรยายภาคภายในโรงบ่อนเบี้ย และวิถีชีวิตคนไทยสมัยก่อน เป็นต้น

พิพิธภัณฑ์หุ่นขี้ผึ้งเปิดให้เข้าชมทุกวัน จันทร์-ศุกร์ เวลา ๙.๐๐- ๑๗.๓๐ น. ส่วนวันเสาร์ อาทิตย์ และวันหยุดราชการ เปิดให้เข้าชมเวลา ๘.๓๐ - ๑๘.๐๐ น. อัตราค่าธรรมเนียมน

เข้าชม ผู้ใหญ่ ๕๐ บาท พระภิกษุ แม่ชี นักบวช และนักศึกษาในเครื่องแบบ ๒๐ บาท นักเรียน
ในเครื่องแบบ สามเณร และเด็ก สูงไม่เกิน ๑๓๐ เซนติเมตร ๑๐ บาท ชาวต่างประเทศ
ผู้ใหญ่ ๒๐๐ บาท เด็ก ๑๐๐ บาท

พุทธมณฑล หรือพุทธบุรีมณฑล ตั้งอยู่ที่ ตำบลศาลายา อำเภอพุทธมณฑล จังหวัด
นครปฐม สร้างขึ้นเพื่อเป็นพุทธบูชาและเป็นอนุสรณ์สถานทางพระพุทธศาสนา เนื่องในโอกาส
มหามงคลกาลที่พระพุทธศักราชเวียนมาบรรจบครบรอบ ๒,๕๐๐ ปี ในวันวิสาขบูชา เมื่อ พ.ศ.
๒๕๐๐ จากการดำริของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่ประสงค์จะสร้างขึ้นเพื่อเป็นศูนย์กลางการ
ศึกษาค้นคว้า และปฏิบัติศาสนกิจทางพุทธศาสนา ประดิษฐานพระพุทธรูปปางลีลาเป็น
พระประธานของพุทธมณฑล ออกแบบโดยศาสตราจารย์ศิลป พีระศรี โดยได้รับแรงบันดาลใจ
จากพระพุทธรูปปางลีลาในสมัยสุโขทัย สูง ๒,๕๐๐ กระเบียด (ประมาณ ๑๕.๘๗๕ เมตร)
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานนาม "พระศรีศากยทศพลญาณประธานพุทธมณฑล
สุทรรศน์"

บริเวณโดยรอบพุทธมณฑล แสดงพุทธประวัติและเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธศาสนา ด้าน
หลังพระประธานจัดภูมิทัศน์เป็นสนามหญ้าโล่ง แบ่งเป็นสังเวชนียสถาน ๔ โดยมีประติมากรรม
ตั้งอยู่เป็นสัญลักษณ์แทนแต่ละตำบล ได้แก่ ตำบลประสูติ ตำบลตรัสรู้ ตำบลปฐมเทศนา
และตำบลปรินิพพาน ส่วนอาคารอื่นๆในบริเวณพุทธมณฑล ได้แก่ มหาวิหารประดิษฐานพระ
ไตรปิฎกหินอ่อน ตำหนักสมเด็จพระสังฆราช และที่พำนักพระสงฆ์อาคันตุกะ หอประชุม
ทางกิจการพระพุทธศาสนา ศาลาปฏิบัติกรรมฐาน พิพิธภัณฑ์ทางพุทธศาสนา นอกนั้นจัดเป็น
สวนไม้ดอกไม้ประดับ รวมทั้งพรรณไม้อื่นๆมากมาย ทั้งสวนเข็ม สวนไทร สวนลี้ลิวีล
(สวนตาล) สวนเวฬุวัน (สวนไผ่) และสวนอัมพวัน (สวนมะม่วง) ด้วยความร่มรื่นอุดมด้วย
พรรณไม้นานาชนิด จึงเป็นที่อาศัยของฝูงนกจำนวนมาก ส่งผลให้นักท่องเที่ยวนิยมมาดูนก
เช่น นกกระแตแต้แว๊ด นกยางโทนใหญ่ นกกินปลีอกเหลือง นกตีทอง นกขุนแผน นก
กระแต่น้อย นกกระแต่น้อยหัวดำ นกกระแตหาด และนกเต้าดินทุ่ง เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังมีการจัดกิจกรรมสำคัญทางพระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง ทั้งในวัน
สำคัญทางพุทธศาสนา เช่น วิสาขบูชา มาฆบูชา อาสาฬหบูชา มีการทำบุญตักบาตร

พิพิธภัณฑ์ธรรมชาติ เป็นสถานที่พักกายพักใจภายใต้ร่มเงาของพระพุทธรูปและร่มไม้ใกล้กรุงเทพฯ ที่น่าสนใจอีกแห่งหนึ่ง

สวนสมุนไพรสิริรุกษชาติ ตั้งอยู่ในบริเวณพื้นที่มหาวิทยาลัยมหิดล ตำบลศาลายา อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม สร้างขึ้นจากการดำริของศาสตราจารย์ ดร.ณัฐ ภมรประวัติ อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหิดลในขณะนั้น ในโครงการปลูกสวนสมุนไพร คณะเภสัชศาสตร์ เพื่อเป็นแหล่งอนุรักษ์พืชพันธุ์สมุนไพรไทยในเนื้อที่ประมาณ ๓๘ ไร่ ซึ่งรวบรวมพืชสมุนไพรกว่า ๑,๒๐๐ ชนิด ปลูกไว้ในลักษณะต่าง ๆ กัน พร้อมทั้งแสดงป้ายชื่อและสรรพคุณทางยาอย่างชัดเจน จึงเหมาะสำหรับเป็นแหล่งศึกษา วิจัย พัฒนา และการเรียนรู้ทางสังคม อันจะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศด้านสาธารณสุขและเศรษฐกิจต่อไป สวนสมุนไพรแห่งนี้ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามจากสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถว่า สวนสมุนไพร "สิริรุกษชาติ" สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเปิด เมื่อวันที่ ๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๑ และคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรีได้พิจารณาให้เป็นโครงการดีเด่นแห่งชาติ สาขาอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (ด้านสมุนไพร) ประจำปี ๒๕๓๙ พื้นที่สวนสมุนไพรแบ่งเป็น ๓ ส่วน จำนวนพื้นที่ ๑๒ ไร่ จัดเป็นสวนสมุนไพรและเรือนเพาะชำที่เหลืออีก ๒๖ ไร่ เป็นสวนป่า

สวนแรก เป็นเรือนเพาะชำ ปลูกสมุนไพรที่ต้องดูแลเป็นพิเศษและเก็บต้นไม้ที่หายาก

สวนที่สอง เป็นสวนหย่อมสมุนไพรที่ตกแต่งอย่างสวยงามและเป็นศูนย์รวมของสมุนไพรที่น่าสนใจ

สวนสุดท้าย เป็นการปลูกในลักษณะสวนป่า เพื่อแสดงระบบนิเวศที่สมุนไพรเติบโตอย่างเป็นธรรมชาติ มีสมุนไพรที่หายากได้ยากหลายชนิด เช่น โมกราชินี สิรินครวัลลี สามสิบกีบน้อย และจิกดง ซึ่งเป็นพืชชนิดใหม่ของโลก มะลิซาไก สมุนไพรหายากที่ใช้เป็นยาคุมกำเนิดของชนเผ่าซาไก กำแพงเจ็ดชั้น กวาวเครือขาวและกวาวเครือแดง รวมทั้งสมุนไพรที่เป็นพืชผักพื้นบ้านอีกหลายชนิด

นอกจากนี้ ในบริเวณสวนนี้ยังมีห้องเก็บตัวอย่างสมุนไพรจากทั่วประเทศชนิดที่จัดเก็บตามระบบอนุกรมวิธานพืช ซึ่งมีทั้งราก ลำต้น เปลือก ใบ ดอก ผล เมล็ดที่แห้งแล้วบรรจุอยู่ในขวดโหล ใช้เป็นที่ศึกษาเรียนรู้สำหรับผู้สนใจ และมีบริการให้คำแนะนำในการจัดสร้างสวนสมุนไพรตามหลักวิชาการแก่โรงพยาบาล โรงเรียน หน่วยงานต่าง ๆ และการบริการอื่น ๆ

สวนสมุนไพรสิริรุกชาติ เปิดให้ประชาชนทั่วไปเข้าชมทุกวันไม่เว้นวันหยุดราชการ ตั้งแต่เวลา ๘.๓๐-๑๖.๓๐ น.

หอภาพยนตร์ (องค์การมหาชน) เป็นหน่วยงานองค์การมหาชน เมื่อวันที่ ๒๓ มิถุนายน ๒๕๕๒ โดยการปรับระบบจากหน่วยงานราชการที่ชื่อว่า "หอภาพยนตร์แห่งชาติ" ซึ่งมีฐานะเป็นกลุ่มงานหนึ่งในสังกัดสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๒๗ หอภาพยนตร์จึงมีประวัติการดำเนินงานมายาวนานกว่า ๒๕ ปีแล้ว ปัจจุบันสถานที่ตั้งของหอภาพยนตร์ (องค์การมหาชน) อยู่ที่เลขที่ ๙๔ หมู่ ๓ ถนนพุทธมณฑลสาย ๕ อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม

หอภาพยนตร์ (องค์การมหาชน) เป็นหน่วยงานที่มีลักษณะการทำงานคล้ายคลึงกับ หอสมุด หอศิลป์ และพิพิธภัณฑ์ หากแตกต่างกันในเรื่องวัตถุประสงค์ของการจัดเก็บ ซึ่งหอภาพยนตร์จัดเก็บภาพยนตร์ วิดิทัศน์ และอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับภาพยนตร์และวิดิทัศน์ โดยมีจุดประสงค์ในการอนุรักษ์สิ่งที่มีค่าเหล่านี้ไว้เป็นทรัพย์สินทางปัญญา และมรดกทางศิลปวัฒนธรรมของชาติ นอกจากนี้ยังให้บริการแก่ผู้สนใจได้ทำการศึกษา ค้นคว้า และใช้ประโยชน์อย่างกว้างขวาง เพราะภาพยนตร์เป็นการถ่ายทอดเรื่องราว บริบทต่าง ๆ ในยุคสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี จึงจัดว่าเป็นเครื่องมือสื่อสารการเรียนรู้อย่างหนึ่งของมนุษย์ ภาพยนตร์ (ฟิล์ม) ที่เก็บรักษาไว้ที่หอภาพยนตร์ เป็นภาพยนตร์ทั่วไป และภาพยนตร์สารคดี ซึ่งส่วนใหญ่เป็นภาพยนตร์เก่าตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยภาพยนตร์ (ฟิล์ม) ส่วนใหญ่อยู่ในสภาพเก่าชำรุด มักพบ ๒ ลักษณะ คือ

๑. เนื้อฟิล์มเป็นกรดน้ำส้ม มีกลิ่นเหม็นคล้ายน้ำส้มเหม็น เมื่อสูดดมกลิ่นนี้เข้าไปจะคันจมูกเป็นอย่างมาก

๒. เนื้อฟิล์มเป็นเชื้อรา ดังนั้นจึงต้องส่งให้เจ้าหน้าที่ ที่เรียกกันว่า "หมอหนัง" เป็นผู้ดูแลบำบัดรักษาให้อยู่ในสภาพดี จากนั้นนำไปคัดลอก (ก๊อปปี) ภาพยนตร์ (ฟิล์ม) ให้อีกชุดหนึ่ง

สำหรับนำไปฉายเผยแพร่ ส่วนภาพยนตร์ (ฟิล์ม) ต้นฉบับนั้น นำไปเก็บรักษาไว้ในห้องปรับอากาศที่ควบคุมอุณหภูมิไว้อย่างเหมาะสม

สถานที่สำคัญอีกแห่งภายในบริเวณหอภาพยนตร์ (องค์การมหาชน) คือ พิพิธภัณฑ์ภาพยนตร์ไทย เป็นที่จัดแสดงสิ่งของวัตถุซึ่งล้วนเกี่ยวข้องกับภาพยนตร์ และเป็นของจริงที่ได้รับ การอนุเคราะห์จากเจ้าของให้นำมาจัดแสดงอย่างถาวร อาทิ ราววัลตุ๊กตาทอง กล้องถ่าย ภาพยนตร์ รวมถึงเครื่องมือและเครื่องใช้ต่าง ๆ เป็นต้น พิพิธภัณฑ์ภาพยนตร์ไทย เปิดให้บริการทุกวันเสาร์-อาทิตย์ เวลา ๑๕.๐๐-๑๘.๐๐ น. โดยแบ่งการเข้าชมเป็นรอบ ๆ ละประมาณ ๑๕ คน

วัดไร่ขิง หรือ วัดมงคลจินดาราม (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสประทานนาม) ตั้งอยู่ ณ ถนนพุทธมณฑลสาย ๖ ตำบลไร่ขิง อำเภอสามพราน เป็นวัดที่สำคัญและมีชื่อเสียงมากแห่งหนึ่งของจังหวัดนครปฐม เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญคือ "หลวงพ่อวัดไร่ขิง" ซึ่งเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ขนาดหน้าตักกว้าง ๔ ศอกเศษ อัญเชิญมาจากวัดศาลาปูน จังหวัดพระนครศรีอยุธยาในรัชกาลที่ ๔ โดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พุก ป.ธ. ๓) ผู้สร้างวัดไร่ขิง ตามตำนานเล่าว่า พระพุทธรูปองค์นี้ลอยน้ำมาจากทางภาคเหนือ ครั้นถึงบริเวณวัดศาลาปูน ชาวบ้านจึงได้อัญเชิญขึ้นประดิษฐานที่วัดนั้น หลวงพ่อวัดไร่ขิงมีความศักดิ์สิทธิ์และมีเมตตาตามหานิยมสูง ผู้คนที่มาลัทธิการะบนบานศาลกล่าวมักสำเร็จสมประสงค์

ภายในอุโบสถที่ประดิษฐานหลวงพ่อมิภาพจิตรกรรมฝาผนังทั้งดงามน่าชม ซึ่งภาพจิตรกรรมเดิมชำรุดมาก จึงเขียนขึ้นใหม่ใน พ.ศ. ๒๕๓๑ บริเวณด้านหลังพระประธานเป็นภาพต้นมหาโพธิ์ ด้านล่างเป็นพระพุทธรูปประวัติ ผนังด้านประตูทางเข้าเป็นภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และกฎไตรลักษณ์ ส่วนผนังด้านขวามือของพระประธานมีภาพเกี่ยวกับพุทธศาสนาในเมืองนครปฐม เริ่มตั้งแต่การเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังสุวรรณภูมิ ภาพพระปฐมเจดีย์และนครปฐมในอดีต ภาพตำนานพระยากงพระยาพาน การก่อสร้างพระปฐมเจดีย์ รวมถึงภาพคติธรรมและภาพพุทธศยา เป็นต้น ผนังด้านซ้ายของพระประธานเป็นภาพสลูปลสาญจีในอินเดีย ภาพประวัติอำเภอสามพราน ภาพประวัติของพระสารีบุตร เป็นต้น และบริเวณเหนือบานหน้าต่างโดยรอบเขียนภาพพระพุทธประวัติ

วัดไร่ขิงตั้งอยู่ริมแม่น้ำนครชัยศรี ทำน้ำด้านหน้าวัดจึงจัดให้เป็นเขตอภัยทาน ซึ่งมีฝูงปลาอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น ปลาสวาย ปลาเทโพ ปลาแขยง เป็นต้น แต่เดิมทางวัดนำเศษอาหารที่เหลือจากการบิณฑบาตมาเลี้ยงปลา ต่อมาชาวบ้านได้นำอาหารมาเลี้ยงปลาอีก ถือเป็นการทำงานหลังจากนมัสการหลวงพ่อ วัดจึงจัดให้บริเวณนั้นเป็น "อุทยานปลา" ใน

ลักษณะศาลาเป็นแนวยาวไปตามริมน้ำ นักท่องเที่ยวนิยมแวะไปให้อาหารปลาที่ทางวัดเตรียมไว้จำหน่ายและพักผ่อนหย่อนใจตามอัธยาศัย

นักท่องเที่ยวที่ต้องการไปนมัสการหลวงพ่อวัดไร่ขิงและชมจิตรกรรมฝาผนังสามารถไปได้ทุกวัน ระหว่าง ๐๖.๐๐-๑๘.๐๐ น.

สวนสามพราน รมนิยมสถานแห่งความภาคภูมิใจของชาวอำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม ตั้งอยู่ริมแม่น้ำท่าจีน ตรงกิโลเมตรที่ ๓๒ ของถนนเพชรเกษม

สวนสามพรานก่อกำเนิดขึ้นจากความต้องการที่จะอนุรักษ์ต้นพิกุลใหญ่อายุเกือบ ๑๐๐ ปี ของ ดร.ชำนาญ และคุณหญิงวลี ยุวบูรณ์ ซึ่งได้ซื้อที่ดินผืนนี้เพื่อรักษาต้นพิกุลเก่าแก่ให้คงอยู่ และปลูกบ้านไว้เป็นที่พักผ่อนของครอบครัวในวันหยุด ต่อมาคุณหญิงวลีได้ปลูกกุหลาบซึ่งเป็นไฮโดรคอปเป็นงานอดิเรกและตัดขายบ้าง ทำให้สวนสามพรานได้รับการขนานนามในอีกชื่อหนึ่งว่า "Rose Garden"

เมื่อแรกตั้งสวนสามพรานเป็นสถานที่ที่นักท่องเที่ยวแวะเข้ามาชมความงามของสวนกุหลาบและชื่อกุหลาบงามพันธุ์ต่าง ๆ ต่อมาเมื่อนักท่องเที่ยวแวะเข้ามาเที่ยวชมมากขึ้น เจ้าของจึงเปิดร้านอาหารเพื่อบริการนักท่องเที่ยวระหว่างรอซื้อดอกกุหลาบ และขยายกิจการเป็นโรงแรมแบบรีสอร์ท ที่เป็นทั้งสถานพักผ่อนตากอากาศ และสถานที่จัดประชุมขนาดใหญ่ทันสมัย มีสิ่งอำนวยความสะดวกแบบมาตรฐานสากล รวมทั้งจัดให้มีกิจกรรมนันทนาการหลายประเภทไว้รองรับนักท่องเที่ยว เช่น กิจกรรมกีฬากลางแจ้ง กิจกรรมการแสดงศิลปวัฒนธรรมไทย กิจกรรมเรียนรู้วัฒนธรรมอันเกิดจากภูมิปัญญาของบรรพบุรุษที่สั่งสมสืบทอดมาแบบวิถีไทย การแสดงมายากล การแสดงของคนกับสัตว์แสนรู้ และการทำสปาโดยใช้สมุนไพรไทยเพื่อสุขภาพ เป็นต้น เป็นที่ชื่นชอบของนักท่องเที่ยวเป็นอย่างมาก เปิดบริการทุกวันตั้งแต่เวลา ๘.๓๐-๑๗.๓๐ น. สามารถเลือกชมหรือร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ได้ตามความสนใจ โดยเสียค่าเข้าชมตามราคาที่สวนสามพรานกำหนด

นอกจากกิจกรรมดังกล่าวแล้ว นักท่องเที่ยวสามารถเดินชมสวนพันธุ์ไม้หายาก สวนดอกไม้ สวนสมุนไพร ที่เจ้าของบรรจงสร้างสรรค์ขึ้นอย่างสวยงามท่ามกลางธรรมชาติอันร่มรื่น รวมทั้งสามารถดื่กบาตรพระสงฆ์ที่พายเรือมาบิณฑบาตยามเช้า ล่องเรือไปเที่ยวตลาดชมวิถีชีวิตริมน้ำ เลือกซื้อผักผลไม้และขนมจากชาวบ้านในชุมชนที่ผลิตจากวัตถุดิบในท้องถิ่น

สวนสามพรานไม่เพียงแต่เป็นสถานที่พักผ่อนริมน้ำที่น่ารื่นรมย์ เพราะแวดล้อมด้วยธรรมชาติอันสงบงดงาม แต่สวนสามพรานเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนริมแม่น้ำท่าจีนที่ร่วม

อนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมที่ดงามของคนไทยไว้ให้ผู้คนทั้งชาวไทยและต่างชาติได้สัมผัสและชื่นชมมากกว่า ๔ ทศวรรษ ระยะเวลา ๔๔ ปี ที่สวนสามพรานหรือโรสการ์เดนได้ก่อตั้งขึ้น เป็นความสำเร็จที่ได้รับการยกย่องทั้งในประเทศและต่างประเทศ อาทิ รางวัลยอดเยี่ยมสาขาแหล่งท่องเที่ยวเพื่อการนันทนาการจากการประกวดรางวัลอุตสาหกรรมท่องเที่ยวไทย ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๙ และครั้งที่ ๗ พ.ศ. ๒๕๕๑ และเป็น ๑ ใน ๒๔ สนามกอล์ฟดีเด่นของโลก พ.ศ. ๒๕๓๖ แม้ปัจจุบันก็ยังคงเป็นที่ชื่นชอบของนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศไม่เสื่อมคลาย

วัดท่าพูด ตั้งอยู่ที่หมู่ที่ ๙ ตำบลไร่ขิง อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม เป็นวัดเก่าแก่มากวัดหนึ่ง แม้จะไม่พบประวัติศาสตร์ที่ชัดเจนแต่ก็มีข้อมูลที่น่าเชื่อถือได้ว่าเป็นวัดที่มีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี และวัดนี้ได้รับการทำนุบำรุงดูแลมาอย่างต่อเนื่องเป็นอย่างดี มีประวัติเรื่องราวเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์สำคัญและบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจ นอกจากความสำคัญในฐานะวัดของชุมชนแล้ว วัดท่าพูดยังมีความสำคัญในฐานะแหล่งประวัติศาสตร์และแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรมที่เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง เนื่องจากมีศิลปวัตถุ เอกสารโบราณ และสิ่งของสะสมของทางวัดซึ่งได้รับการอนุรักษ์และจัดแสดงไว้ อาทิ กลุ่มโบราณสถานที่เรียกกันว่า พระจุฬามณีเจดีย์ สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสถาปัตยกรรมขนาดเล็ก ซึ่งไม่พบที่อื่นใด นอกจากนี้ยังมีพระยานมาศไม้แกะสลัก ลวดลายมีร่องรอยการประดับกระจก ประวัติน่าสนใจว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชพระราชทานให้แก่ พระภิกษุรอด หรือพระอาจารย์รอด ซึ่งอพยพหนีภัยสงคราม เมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยา มาจำพรรษาและมีปณิธานแน่วแน่ที่จะฟื้นฟูวัดท่าพูดแห่งนี้

ยังมีสิ่งน่าชมในวัดท่าพูด อาทิ อุโบสถและพระประธาน วิหารและพระประธาน การเปรียญ ศาลาทำน้ำ หอไตร หมู่กุฏิสงฆ์ ตลอดจนอาคารโรงเรียนพระปริยัติธรรมหลังเก่า ซึ่งเป็นอาคารไม้ประดับลวดลายฉลุก็เป็นศิลปสถาปัตยกรรมที่มีคุณค่ายิ่ง

วัดไทร ตั้งอยู่ ณ ตำบลท่ากระชับ อำเภอนครชัยศรี ริมคลองบางแก้วด้านทิศใต้ อยู่คนละฝั่งคลองกับวัดบางแก้ว ไม่มีหลักฐานปรากฏแน่ชัดว่าสร้างในสมัยใด อุโบสถมีลักษณะสถาปัตยกรรมแบบจีนอันเป็นแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๓ ก่ออิฐถือปูน เครื่องบนหลังคาไม่มีช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ มีพาไลทั้งด้านหน้าและด้านหลัง หน้าบันด้านหน้าของอุโบสถประดับด้วยเครื่องถ้วยชามทั้งที่เป็นชามลายครามและชามเบญจรงค์ ปัจจุบันอยู่ใน

สภาพชำรุดทรุดโทรม ประตู ๒ ข้างของอุโบสถเขียนลายนกกมองดวงแก้ว ยืนเกาะกิ่งไม้ที่มีดอกพุดตาน แสดงถึงอิทธิพลศิลปกรรมจีนอย่างชัดเจน รอบอุโบสถมีใบเสมาทำด้วยหินทรายสีแดงสลักลายปักโดยรอบจำนวน ๘ หลัก สันนิษฐานจากลักษณะต่าง ๆ ได้น่าจะเป็นสมัยอยุธยา ทั้งนี้ บริเวณรอบอุโบสถปรากฏแนวอิฐโบราณซึ่งแสดงให้เห็นว่า อุโบสถหลังนี้น่าจะสร้างขึ้นบนรากฐานเดิม นอกจากนี้ ยังมีสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ ภายในวัด เช่น เจดีย์ทรงปราสาท ตึกลินอนุสรณ์ที่รับเสด็จสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นต้น

สิ่งสำคัญที่โดดเด่นอย่างมากของวัดไทรคือ “เครื่องตั้ง” ซึ่งเป็นโครงไม้ขนาดใหญ่ใช้ไม้ไผ่ลั่นมะลอกและไม้ไผ่สีสุกขนาดเล็กขัดเรียบทั้งสี่ด้านแล้วบากสลักไว้ตามจุดต่าง ๆ จากนั้นก็นำไม้ไผ่เหล่านี้นั้นมาวางเข้าสลักกันด้วยระบบที่เรียกกันว่า “เถรอดเพล” ซึ่งเป็นเครื่องเล่นโบราณที่นำไม้ประกอบเข้าด้วยกันดังกล่าวดังกล่าวโดยไม่ต้องใช้ตะปูเพื่อใช้เป็นโต๊ะหรือเครื่องตั้งศพ การที่เรียกเช่นนั้นเนื่องมาจากในสมัยโบราณพระชราชอบทำเครื่องประกอบนี้เล่นกันมากจนลึ้มฉั่นเพล

เถรอดเพลของวัดไทรทำเป็นโต๊ะหมู่หรือเครื่องตั้งศพขนาดใหญ่ถึง ๓ x ๖ เมตร จุดสูงสุดอยู่ที่ยอดหลังคาทรงมณฑป ๓ ยอด สูงราว ๘ เมตร ตามประวัติเครื่องตั้งนี้สร้างโดยภิกษุโฉยหรือหลวงตาโฉย จ้อยสวัสดิ์ (พ.ศ. ๒๔๑๐-๒๔๙๖) สร้างเมื่ออายุ ๕๐ ปี ไม้ไผ่ที่จะนำไปประกอบจัดเตรียมอย่างพิถีพิถัน โดยเลือกจากไม้ไผ่แก่ นำไปแช่น้ำ ๑๐-๒๐ วัน แล้วนำไปรมควันเพื่อกันปลวกและมอด จากนั้นจึงนำมาเหลาคั่นและทำร่องตามที่ต้องการ รวมทั้งใช้กระดาษทรายขัดให้เรียบอย่างดีทุกชิ้นด้วย ส่วนฐานได้นำหุ่นไม้มาจัดแสดงประกอบ ช่องว่างอื่น ๆ จัดแสดงหุ่นกลที่เคลื่อนไหวได้ เช่นหุ่นคนพายเรือ หุ่นหัวล้านชนกัน หุ่นคนเล่นหมากรุก นอกจากนี้ยังมีขวดปริศนาหรือขวดกล ซึ่งในขวดมีของจำลอง เช่น นกเกาะบนกิ่งไม้ เสาธงไม้ ซึ่งชวนให้ผู้ชมฉงนระคนชื่นชมว่า ผู้ทำประดิษฐ์ขึ้นได้อย่างไร

สวนแสนปาล์ม ตั้งอยู่บริเวณเดียวกับศูนย์ส่งเสริมและฝึกอบรมการเกษตรแห่งชาติ ทางทิศใต้ของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตกำแพงแสน ด้านหน้าติดกับถนนที่แยกจากทางหลวงหมายเลข ๓๒๑ แยกเข้าทางหลวงหมายเลข ๓๔๖ มาประมาณ ๑ กิโลเมตร พื้นที่ทั้งหมด ๖๐ ไร่ จัดเป็นสวนประมาณ ๔๐ ไร่ ประกอบด้วยต้นปาล์มทั้งในและต่างประเทศราว ๒๖๐ ชนิด จำนวนกว่า ๑๐,๐๐๐ ต้น ปลุกไว้คละเคล้ากันตามสภาพที่เหมาะสม เช่น บางชนิดปลุกในน้ำ บางชนิดเติบโตได้ดีได้ร่มเงาไม้อื่น ทั้งยังได้จัดสวนหย่อมอาจารย์ปัญญาบุณนาค ผู้บุกเบิกและส่งเสริมการปลูกและการให้ความรู้เรื่องปาล์ม ซึ่งปาล์มในสวนหย่อมนี้

เป็นการรวบรวมปาล์มประดับจำนวน ๑๖ ชนิด ทำให้สวนแสนปาล์มแห่งนี้มีประโยชน์อย่างยิ่งต่อผู้ต้องการศึกษาเรื่องปาล์ม และยังมีทัศนียภาพที่งดงามเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจได้ด้วย

สวนแสนปาล์มก่อตั้งขึ้นเพื่อร่วมเฉลิมพระเกียรติในมหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปีเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๙ เพื่ออนุรักษ์พืชตระกูลปาล์มทั้งปาล์ม หมาก มะพร้าว ตาล เป็นต้น โดยจัดปลูกปาล์มในลักษณะสวนป่า มีการจัดภูมิทัศน์อย่างสวยงามและเหมาะสม รวมทั้งมีโรงเรือนเพาะพันธุ์ปาล์มอีกด้วย ไม้พันธุ์ปาล์มที่น่าสนใจมีอยู่หลายชนิด เช่น ปาล์มสามทาง ปาล์มจีบ ปาล์มหางหมาป่า ลาน ทั้งนี้ พันธุ์ปาล์มที่น่าสนใจอย่างยิ่งคือ ตาลกึ่ง ที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงปลูกไว้เป็นที่ระลึก ต้นตาลกึ่งเป็นปาล์มที่แตกกิ่งจากเมล็ดพันธุ์เพียงเมล็ดเดียว ผิดจากปาล์มชนิดอื่น ๆ และยังมีมะพร้าวทะเลแฝดที่ใหญ่ที่สุดในโลก เมื่อโตเต็มที่สูงถึง ๒๕ เมตร โดยมะพร้าวทะเลแฝดนี้ประเทศศรีลังกานำมาถวายสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี

สวนแสนปาล์มแห่งนี้ เปิดให้เข้าชมทุกวัน ตั้งแต่เวลา ๐๘.๓๐-๑๖.๓๐ น. ค่าบำรุงสถานที่ ๒๐ บาท / คน เข้าชมเป็นหมู่คณะ (๕-๒๐ คน) ๕๐ บาท / คน มากกว่า ๒๐ คน ๑๐๐ บาท / คน มีวิทยากร เอกสาร อาหารว่างบริการ โทรศัพท์ ๐ ๓๔๓๕ ๑๔๐๐, ๐ ๓๔๓๕ ๑๕๐๔ โทรสาร ๐ ๓๔๓๕ ๑๕๐๔

ตลาดน้ำวัดลำพญา อยู่ในบริเวณแม่น้ำนครชัยศรี (แม่น้ำท่าจีน) หน้าวัดลำพญา ตำบลลำพญา อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม เป็นตลาดน้ำที่อยู่คู่ชุมชนเก่าแก่ย่านวัดลำพญา มาช้านาน โดยพระมหาสมศักดิ์ โทสบุญ เจ้าอาวาสในขณะนั้น และนายณรงค์ศักดิ์ เลิศสิทธิพันธุ์ อดีตกำนันตำบลลำพญา ซึ่งมีแนวคิดที่ต้องการจะส่งเสริมรายได้ให้กับชุมชนริมน้ำเช่นเดียวกัน จึงได้ริเริ่มโครงการและเปิดอย่างเป็นทางการ เมื่อวันที่อาทิตย์ที่ ๕ กันยายน พ.ศ. ๒๕๔๒ เพื่อส่งเสริมให้ชาวบ้านมีรายได้จากการขายผัก ผลไม้ อาหารคาวหวานมากขึ้น

เดิมตลาดแห่งนี้เปิดเฉพาะวันอาทิตย์ แต่ด้วยมีประชาชนและนักท่องเที่ยวให้ความสนใจมาก ในปัจจุบันจึงได้เปิดทั้งวันเสาร์และอาทิตย์ และวันหยุดราชการ ตั้งแต่เวลา ๐๗.๓๐-๑๗.๐๐ น. รวมทั้งมีการต่อแพให้พ่อค้าแม่ค้าได้นำเรือมาเทียบท่า เพื่อความสะดวกในการค้าขาย สินค้าที่จำหน่ายจึงมีหลากหลายมากขึ้น เช่น ผลผลิตทางการเกษตร เครื่องจักสาน ผ้าทอ ผ้าข้อม อาหารคาวหวาน รวมทั้งยังมีกิจกรรมอื่น ๆ เช่น ล่องเรือชมแม่น้ำนครชัยศรี ดูวิถีชีวิตริมน้ำจากทางวัด หรือเรือบริการอื่น ๆ อาทิ เรือแจวโบราณพาล่องแม่น้ำใช้เวลาประมาณ ๓๐ นาที จากวัดลำพญาไปที่ศาลเจ้าแม่ทับทิมที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อคน

ในตำบลลำพญา เรือกระแซงจากวัดลำพญาไปวัดบางพระ (วัดหลวงพ่อบึง) ใช้เวลาประมาณ ๒ ชั่วโมง

จุดลงเรือ หน้าวัดลำพญา ค่าเรือแพคนละ ๕๐ บาท ค่าเรือแจวคนละ ๒๕ บาท ให้บริการเฉพาะวันเสาร์-อาทิตย์ ติดต่อเรือที่หน้าวัด

การเดินทางสู่ตลาดน้ำวัดลำพญา เดินทางโดยรถยนต์ ซึ่งไปได้หลายเส้นทาง รถประจำทางจากสายใต้ และ รถตู้พาดำ-บางเลน

ตลาดดอนหวาย มีความยาวประมาณ ๓๐๐ เมตร ติดกับวัดคงคารามดอนหวาย ริมแม่น้ำนครชัยศรี ตำบลบางกระทีก อำเภอสามพราน เป็นห้องแถวไม้แบบโบราณสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ ภายในตลาดมีอาหารคาวหวาน และขนมสูตรโบราณขึ้นชื่อ รวมทั้งสินค้าหลากชนิดให้นักท่องเที่ยวแวะซื้อเป็นของฝากจากนครปฐมติดไม้ติดมือกลับบ้าน

ก่อนช่วง พ.ศ.๒๕๔๒-๒๕๔๓ ตลาดดอนหวายได้ซบเซาลงจนแทบจะปิดตลาด เนื่องจากวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปของผู้คน จากชุมชนริมน้ำเป็นชุมชนริมถนน พ่อค้าแม่ขายหลายรายได้อพยพโยกย้ายไปค้าขายอยู่ที่อื่น จนกระทั่งทีมงาน “เที่ยวไปกินไป” ของหนังสือพิมพ์ไทยรัฐ นำโดย พลเอกโอภาส โทธิแพทย์ ได้เดินทางไปรับประทานเปิดพะไลร้านนายหนับ และตีพิมพ์เรื่องราวเปิดพะไลรสอร่อยของร้านนายหนับ รวมทั้งสภาพและบรรยากาศของตลาดดอนหวายสู่สาธารณชนแล้ว ตลาดดอนหวายจึงเต็มไปด้วยผู้คนนับร้อยที่ต้องการมาพิสูจน์ความเอร็ดอร่อยของอาหารชนิดต่าง ๆ และชื่นชมบรรยากาศเก่า ๆ ที่นับวันจะหายากขึ้นทุกที พ่อค้าแม่ขายที่เคยย้ายไปค้าขายอยู่ที่อื่นกลับมาค้าขายอีก คั้นชีวิตชีวาให้กับตลาดดอนหวายอีกครั้ง จนโด่งดังและมีนักท่องเที่ยวมาเที่ยวชมมากมาย

ตลาดแห่งนี้เปิดทุกวัน ตั้งแต่เวลา ๐๗.๐๐-๑๘.๐๐ น. และยังมีกิจกรรมพานักท่องเที่ยวล่องเรือชมแม่น้ำนครชัยศรี ทั้งเรือเอี่ยมจุ่น และเรือกระแซง โดยมี ๒ เส้นทางให้เลือก ได้แก่ เส้นทางวัดดอนหวาย ผ่านวัดท่าพูด วัดไร่ขิง และวังปลา อีกเส้นทางหนึ่งคือ จากวัดดอนหวาย ไปสู่วัดไร่ขิง วังปลา ลอดใต้สะพานโพธิ์แก้ว โรงเรียน ภ.ป.ร. ราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ วัดสรรเพชร วัดเดชานุสรณ์ และสวนสามพราน เป็นบริการล่องลำน้ำชมธรรมชาติ ดูวิถีชีวิตริมน้ำ ไหว้พระทำบุญ และซื้อของฝากจากนครปฐม สถานที่ท่องเที่ยวอีกแห่งที่ไม่ควรพลาด

ของดีจังหวัดนครปฐม*

ส้มโอ จากคำขวัญของจังหวัดนครปฐมที่ว่า "ส้มโอหวาน ข้าวสารขาว ลูกสาวงาม ข้าวหลามหวานมัน สนามจันทร์งามล้น พุทธมณฑลคู่ธานี พระปฐมเจดีย์เสียดฟ้า" ย่อมแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงชื่อเสียงของส้มโอเมืองนครปฐม โดยเฉพาะอย่างยิ่งส้มโอนครชัยศรี แหล่งเพาะปลูกส้มโอที่สำคัญของจังหวัดอยู่ในเขตอำเภอสามปรานและอำเภอนครชัยศรี

ส้มโอเป็นพืชยืนต้น เจริญเติบโตได้ดีในดินที่มีอินทรีย์วัตถุมากและพื้นที่ที่น้ำเค็มท่วมถึง ดั้งแถบ ๒ อำเภอที่กล่าวมา ต้นส้มโอมีความสูงไม่เกิน ๓ เมตร สามารถให้ผลได้ทั้งปี ชาวสวนมักทำการยกร่องปลูกส้มโอและแซมด้วยต้นหมากข่าง ๆ ส่วนใหญ่ชาวสวนมักปลูกส้มโอในฤดูฝน ช่วงเดือนพฤษภาคม-กรกฎาคม ปกติส้มโอจะให้ผลครั้งแรก เมื่ออายุประมาณ ๘ ปี และจะออกผลมากขึ้นตามอายุ ปริมาณของผลจะเริ่มลดลงเมื่ออายุใกล้ ๒๐ ปี โดยเฉลี่ยส้มโอซึ่งโตเต็มที่จะให้ผลประมาณ ๗๐ ผลต่อต้น ต่อปี

การปลูกส้มโอต้องระวังมิให้น้ำท่วมโคนต้น ชาวสวนส้มโอจึงมักทำคันดินรอบสวนเพื่อป้องกันน้ำ ปัจจุบันสวนจำนวนมากได้เตรียมเครื่องสูบน้ำไว้ช่วยอีกทางหนึ่ง นอกจากอำเภอนครชัยศรีและสามปรานแล้ว การปลูกส้มโอได้ขยายตัวไปที่อำเภอพุทธมณฑลด้วย

ตัวอย่างพันธุ์ส้มโอที่มีชื่อเสียงของนครปฐมมีดังนี้

ขาวแป้น	ลักษณะลูกกลม หัวจุกสั้น เนื้อในขาวใส
ขาวพอง	ลูกกลม หัวจุกยาว เนื้อขาวอมเหลืองอ่อน รสเปรี้ยวหวาน ถ้ำแก่จัด มีรสหวานมากกว่าเปรี้ยว
ทองดี	ลูกกลมแป้น เนื้อในสีชมพูเป็นเอกลักษณ์
ขาวน้ำผึ้ง	ลูกกลมใหญ่ ทรงสูง เนื้อนุ่ม รสค่อนข้างหวาน
ขาวหอม	ลักษณะลูกคล้ายขาวน้ำผึ้ง มีเนื้อนุ่ม รสออกหวานแต่น้อยกว่าขาวน้ำผึ้ง

การผลิตส้มโอของนครปฐมมีทั้งส่งขายในประเทศและออกขายต่างประเทศ โดยเฉพาะในช่วงเทศกาลไหว้พระจันทร์ ชาวฮ่องกงและสิงคโปร์จะสั่งซื้อส้มโอมากเป็นพิเศษ

นอกจากส้มโอแล้ว นครปฐมยังเป็นแหล่งผลิตผลไม้อื่น ๆ อีก เช่น มะพร้าว มะนาว มะม่วง ฝรั่ง ชมพู องุ่น กล้วยหอม ฯลฯ

ข้าว เมื่อกล่าวถึงของดีเมืองนครปฐมแล้ว ข้าวเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ควรกล่าวถึงเป็นอย่างยิ่ง เพราะข้าวเป็นหนึ่งในคำขวัญของจังหวัดนครปฐมด้วยเช่นกัน พื้นที่ปลูกข้าวของนครปฐมจะอยู่แถบอำเภอดอนตูม อำเภอเมือง อำเภอบางเลน อำเภอสามพราน และอำเภอนครชัยศรี นครปฐมเป็นจังหวัดที่มีศักยภาพสูงในการปลูกข้าวทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพ กล่าวคือ ผลผลิตต่อไร่ และพื้นที่ที่ปลูกข้าวมากกว่า ๑ ใน ๓ ของพื้นที่ทั้งหมด และมีพันธุ์ข้าวคุณภาพดี มีชื่อเสียงมากมาย เช่น ปิ่นแก้ว เหลืองหอม เหลืองอ่อน ชัยนาท ๑ สุพรรณบุรี ๑ รวมทั้งรวงเงินและรวงทอง

การทำนาของจังหวัดนครปฐมทำได้ทั้งนาปีและนาปรัง โดยช่วงฤดูเก็บเกี่ยวจะแตกต่างกันไปตามแต่ท้องที่และสภาพแวดล้อม แม้สภาพภูมิประเทศและศักยภาพที่มีอยู่ของนครปฐมจะเอื้อต่อการปลูก แต่ในปัจจุบันแนวโน้มการทำนาค่อนข้างลดลง เพราะเกษตรกรหันไปปลูกพืชชนิดอื่นที่สอดคล้องกับความต้องการของตลาดสูงกว่า

ข้าวหอม ของฝากอันดับแรก ๆ ที่ผู้มาเยือนจังหวัดนครปฐมเลือกซื้อไปฝากญาติมิตรย่อมต้องมีข้าวหอมรวมอยู่ด้วย เนื่องจากข้าวหอมเป็นของขึ้นชื่อแห่งเมืองนครปฐมมาอย่างยาวนาน กล่าวกันว่าชาวนครปฐมนิยมทำข้าวหอมรับประทานกันมากกว่า ๑๐๐ ปีแล้ว ซึ่งปัจจัยหนึ่งคงสืบเนื่องมาจากผลผลิตจากการทำนานั้นเอง ในสมัยก่อนแทบทุกครัวเรือนจึงนิยมทำข้าวหอมในช่วงเดือน ๓ จนถึงเดือน ๔ มิได้ทำเพื่อจำหน่ายดังในปัจจุบัน ชาวนครปฐมบอกเล่ากันมาว่า กลุ่มชาวบ้านที่ทำข้าวหอมเป็นแห่งแรก ๆ คือ แถบชุมชนวัดพระงาม ซึ่งกระทั่งทุกวันนี้เราก็สามารถพบการทำข้าวหอมได้ในบริเวณชุมชนดังกล่าว

ข้าวหอมนครปฐมเป็นที่รู้จักอย่างมากระยะหนึ่งเนื่องมาจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ ฯ มาทอดพระเนตรการทำข้าวหอมจากชาวเมืองนครปฐมชื่อ แม่ทรัพย์ ในโอกาสเสด็จพระราชดำเนินมาจังหวัดนครปฐม พ.ศ. ๒๕๐๓ พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าโบดวงแห่งสวีเดน พระราชอาคันตุกะ ณ พระราชวังสนามจันทร์ อันเป็นที่มาแห่ง **ข้าวหอมเสวย**

การทำข้าวหอมนครปฐมนั้นโดยเปรียบเทียบแล้ว มีขั้นตอนยุ่งยากกว่าข้าวหอมหนองมน จังหวัดชลบุรี ส่วนเรื่องปริมาณกะทินั้น ข้าวหอมนครปฐมจะมีกะทิน้อยและแห้งกว่า ทั้งนี้ ข้าวหอมนครปฐมมีลักษณะร่วมกับข้าวหอมภาคเหนืออย่างหนึ่งคือ การปกผิวไม่ให้ไผ่จากที่ไหม้ไฟ

นอกจากแถบชุมชนวัดพระงามแล้ว สามารถหาซื้อข้าวหอมได้ที่ซอยกลางระหว่างตลาดบนและตลาดล่าง ฝั่งตรงข้ามวิหารพระร่วงโรจนฤทธิ์ ซึ่งมีทั้งร้านค้าและรถเข็น รวมถึงตามถนนรอบ ๆ ตัวจังหวัดที่เป็นเส้นทางผ่านของประชาชนหรือนักท่องเที่ยว ทั้งนี้แม้

ข้าวหลามจะเป็นของขึ้นชื่อที่เป็นเอกลักษณ์ของนครปฐม แต่ปัจจุบันพบว่าผู้ผลิตรายใหญ่ลดน้อยลงด้วยประสบปัญหาต่าง ๆ เช่น ต้นทุนที่สูงขึ้น ขาดผู้สืบทอดอาชีพ ขาดรูปแบบของข้าวหลามที่หลากหลายตามความต้องการของตลาด รวมไปถึงปัญหาของทำเลค้าขายและปัญหาพ่อค้าคนกลาง เป็นต้น ซึ่งหลายหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชนตระหนักและเร่งดำเนินการแก้ไขเพื่อให้ข้าวหลามกลับมาเป็นหนึ่งในของดีคู่เมืองนครปฐมดังเดิม

ข้าวหมูแดง นครปฐมนับเป็นจังหวัดที่มีการเลี้ยงสุกรมากที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศ จึงทำให้ผลิตผลที่เป็นอาหารจากสุกรมากตามไปด้วย ข้าวหมูแดงจึงเป็นอาหารขึ้นชื่ออย่างมากของนครปฐมที่ใครผ่านไปจังหวัดนครปฐมไม่ควรพลาดการชิม เคล็ดลับสำคัญของข้าวหมูแดง นครปฐมอยู่ที่การหมักหมูและน้ำราดที่สร้างความกลมกล่อมอย่างเป็นเอกลักษณ์

ความพิถีพิถันของข้าวหมูแดงนครปฐมเริ่มตั้งแต่การหุงข้าว ส่วนการทำหมูแดงนั้นหลายร้านยังใช้สูตรโบราณอยู่ คือ หมักเครื่องเทศ ขอส และนำไปอบในถังจนหมูมีสีออกแดงสวยได้ที่ คนอบหมูที่มีความชำนาญมาก ๆ สามารถรู้ว่าหมูสุกดีแล้วหรือไม่เพียงแค่ได้กลิ่นโดยทั่วไปเมื่ออบหมูแดงเสร็จก็อบหมูกรอบต่อ และตามด้วยการอบไก่หากทางร้านขายข้าวหน้าไก่ด้วย หมูแดงที่อบในถังแบบเดิมนี้อาจมีรสชาติกลมกล่อมกว่าแบบย่าง หมูกรอบที่อบในถังก็จะคงความกรอบได้นานกว่าแบบทอดปกติ ทั้งนี้ข้าวหมูแดงสูตรดั้งเดิมนั้น เมื่อรับประทานจะต้องมีทั้งหมูแดง หมูกรอบ ส่วนกุ้งเชียง ไข่ต้มนั้นเข้ามาประกอบในสมัยหลัง

นอกจากนี้ ยังมีข้าวหมูแดงสูตรอื่น ๆ อีก เช่น สูตรเต็จิว ที่จะหมักหมูกับเครื่องปรุงแล้วอบในเตาถ่าน โดยเน้นการใช้หมูที่ชาวบ้านเลี้ยงซึ่งจะมีรสชาติอร่อยกว่าเนื้อหมูจากฟาร์ม การอบจะคอยตรวจดูหน้าเตาพอหมูได้รับความร้อนจนเกือบแห้งเป็นอันสุกได้ที่

สิ่งสำคัญที่ขาดไม่ได้ของข้าวหมูแดงนครปฐม คือ น้ำราด ซึ่งแต่ละร้านจะมีขั้นตอนกรรมวิธีและสูตรเฉพาะตัว สีแดงของน้ำราดมาจากสีของน้ำตาลกับเครื่องเทศ ซึ่งน้ำตาลก็ใช้น้ำตาลมะพร้าวคัดคุณภาพเพิ่มความหอมให้กับน้ำราด

ร้านข้าวหมูแดงนครปฐมส่วนใหญ่อยู่บริเวณตลาดบนและตลาดล่างฝั่งตรงข้ามกับองค์พระปฐมเจดีย์ อย่างไรก็ตามในละแวกใกล้เคียงและบริเวณอื่น ๆ ในจังหวัดนครปฐมก็มีร้านข้าวหมูแดงที่สามารถไปแวะรับประทานได้โดยสะดวก นอกจากข้าวหมูแดงแล้ว ผลิตภัณฑ์แปรรูปจากหมูก็มีอยู่มากเช่น หมูแผ่น หมูทุบ หมูหยอง เป็นต้น

ขนมเปี๊ยะ ขนมเปี๊ยะขึ้นชื่อของนครปฐมนั้นหารับประทานได้ที่อำเภอบางเลน ขนมเปี๊ยะบางเลนหลายเจ้าทำสืบทอดกันมากกว่า ๗๐ ปีแล้ว ปัจจุบันสามารถหาซื้อขนมเปี๊ยะบางเลนได้ตามร้านขายของฝากต่าง ๆ ในจังหวัดนครปฐมและจังหวัดอื่นด้วย

ขนมเปี๊ยะบางเลนมีแป้งและไส้ที่นุ่มนวล เหมาะสำหรับรับประทานเป็นของว่างร่วมกับชาหรือกาแฟ สามารถเก็บได้นาน ๗-๑๕ วันโดยไม่ใส่สารกันบูด กรรมวิธีแต่ละขั้นตอนมีความพิถีพิถันเน้นความสะอาดและคุณภาพ การทำขนมเปี๊ยะชาวบางเลนในคราวหนึ่ง ๆ นั้นจึงต้องใช้เวลาถึง ๓ วัน

ปัจจุบันผู้ผลิตขนมเปี๊ยะบางเลนได้พัฒนาให้สอดคล้องกับความต้องการของตลาด มีการออกแบบบรรจุภัณฑ์ให้สวยงามสามารถมอบเป็นของขวัญช่วงเทศกาลได้ รวมทั้งจัดขนมเปี๊ยะเป็นชุดเล็ก ๆ ให้เหมาะกับการซื้อเป็นของฝาก ยิ่งกว่านั้นมีการคิดสูตรไส้ขนมเปี๊ยะใหม่ ๆ เช่น ไส้กุ้ง ไส้ธัญพืช ไส้ฟักปนไข่เค็ม เป็นต้น เพื่อตอบสนองรสนิยมของผู้บริโภคให้มากขึ้น อนึ่ง ขนมโบราณอื่น ๆ ของบางเลน เช่น ขนมปลา ถั่วตัด งาตัด ก็มีไว้ให้ซื้อหาด้วย

โต๊ะจีน เป็นธุรกิจที่ขึ้นชื่ออย่างหนึ่งของจังหวัดนครปฐม แต่เดิมนั้นผู้ประกอบการเป็นชาวไทยเชื้อสายจีนในจังหวัดนครปฐม โดยนำความรู้ความชำนาญในการประกอบอาหารจีนมาประยุกต์จนแพร่หลาย เนื่องจากโต๊ะจีนใช้จัดเลี้ยงในงานต่าง ๆ ได้อย่างสะดวก ลักษณะของโต๊ะจีนนั้นเป็นทรงกลมนั่งได้โต๊ะละ ๘-๑๐ คน

โต๊ะจีนนครปฐมมีมาตรฐานที่ดี ไม่ว่าจะเป็นเรื่องรสชาติของอาหาร ความสะอาด ถูกสุขอนามัย การจัดโต๊ะที่สวยงาม ตลอดจนพนักงานบริการแต่งกายสะอาดสุภาพ โต๊ะจีนจึงเป็นธุรกิจที่นำรายได้เข้าจังหวัดกว่า ๑๐๐ ล้านบาทต่อปี ปัจจุบันมีลูกค้าทั้งในและนอกประเทศ โดยเฉพาะประเทศเพื่อนบ้านที่ให้ความเชื่อถือสั่งโต๊ะจีนนครปฐมไปจัดเลี้ยง

จุดเด่นของโต๊ะจีนนครปฐม คือ ความหลากหลายของชนิดอาหารทั้งจีนกวางตุ้ง จีนกลาง และจีนไหหลำ ตัวอย่างเมนูโต๊ะจีนที่ขึ้นชื่อนี้มีดังนี้ หูฉลามน้ำแดง เป้าฮื้อเจียน บ๊อคเคอรี่กุ้งสามรส เป็ดยัดไส้เกาหลี ตุ่นเหี่ยวไฟ ผัดหมี่ฮ่องกง เป๊ะก๊วย ฟรุตสลัดนมสด และผลไม้หลากชนิด ซึ่งราคาของโต๊ะจีนนั้นขึ้นอยู่กับรายการอาหารด้วย

นอกจากของดีจังหวัดนครปฐมที่กล่าวมาแล้ว นครปฐมยังมีสิ่งขึ้นชื่ออื่น ๆ อีกมากดังนี้

น้ำพริก ทั้งน้ำพริกแห้ง เช่น น้ำพริกตาแดง น้ำพริกนรก น้ำพริกเผา และน้ำพริกแกงต่าง ๆ เช่น น้ำพริกแกงป่า น้ำพริกแกงเขียวหวาน ทั้งยังมีโรงงานน้ำพริกปรุงสำเร็จผลิตรายจำหน่ายทั้งในและต่างประเทศ เช่น น้ำพริกแม่ศรี น้ำพริกแม่เล็ก และอาหารการกินสำคัญอีก

อย่างหนึ่งที่ชาวนครปฐมทำรับประทานทั้งในชีวิตประจำวันและช่วงเทศกาลคือ **ขนมจีน** โดยขนมจีนสูตรเฉพาะของนครปฐม คือ ขนมจีนชานน้ำใสลูกขึ้นปลากทราย และยังมีของหวานขึ้นชื่ออย่าง **วุ้นหลากชนิด** และ**ขนมผิง**อีกด้วย

ส้มโอมี่จำหน่ายทั่วไปในจังหวัดนครปฐม

ข้าวหลามนครปฐม

ร้านข้าวหมูแดงและข้าวมันไก่ที่พบเห็นได้ทั่วไปในจังหวัดนครปฐม

บรรณานุกรม

- กรรณิกา จรรย์แสง และ Henequin Haurent, บรรณาธิการ. **นครปฐมศึกษาในเอกสารฝรั่งเศส**. กรุงเทพฯ : รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗/๗), ๒๕๕๒.
- การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. **คู่มือท่องเที่ยวนครปฐม อิมอาร์มณั ชมสวน วัด วัง**. ม.ป.ท., ม.ป.ป. (แผ่นพับ).
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๑.
- ธิดา สาระยา. **(ศรี)ทวารวดี**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๒.
- ธีระ แก้วประจันทร์. **สภาพเศรษฐกิจมณฑลนครชัยศรี พ.ศ. ๒๔๓๘-๒๔๗๖**. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พ.ศ. ๒๕๓๔. (เอกสารอัดสำเนา).
- ประวัติวัดพระประโทนเจดีย์วรวิหาร องค์พระประโทนเจดีย์ จุลประโทนเจดีย์**. กาญจนบุรี : สหายการพิมพ์, ๒๕๔๑. (หนังสือที่ระลึกเนื่องในงานพิธีพุทธาภิเษกพระพุทธรูปธรรมวันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๕๔๑).
- พิพิธภัณฑท์หุ่นขี้ผึ้งไทย. **พิพิธภัณฑท์หุ่นขี้ผึ้งไทย**. ม.ป.ท., ม.ป.ป. (แผ่นพับ).
- ไพจิตร ปอศรี. **ประวัติศาสตร์เมืองนครปฐม**. นครปฐม : ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏนครปฐม, ๒๕๕๐. (เอกสารอัดสำเนา).
- มนัสศักดิ์ รักรู่. **การสำรวจเมืองโบราณนครปฐม. : ประสพการณ์ภาคสนาม**. เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ “นครปฐมในเอกสารฝรั่งเศส” ๒๘ สิงหาคม ๒๕๕๒ ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. (เอกสารอัดสำเนา).
- มาลี แดงดอกไม้. **ไต้ร่มพระปฐมเจดีย์ : วิถีถิ่นนครปฐม**. กรุงเทพฯ : แสงปัญญาเลิศ, ๒๕๔๒.
- ราตรี โตเพ่งพัฒน์. **ตลาดน้ำในจังหวัดนครปฐม**. ใน **ตลาดน้ำ : วิถีชีวิตของเกษตรกรรมภาคกลาง**, หน้า ๒๑๐-๒๑๕. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๓.

วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดนครปฐม.

กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๕. (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒).

วินัย ผู้นำพล. **วัฒนธรรมในศิลปกรรมสยาม.** กรุงเทพฯ : รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗), ๒๕๒๒.

วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. **๑๐๐ เอกสารสำคัญ สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย.**

กรุงเทพฯ : คัดติโสภาคการพิมพ์, ๒๕๒๒.

ศรีศักร วัลลิโภดม, นครชัยศรี. **เมืองโบราณ ๘ (๓) (สิงหาคม-พฤศจิกายน ๒๕๒๕) หน้า ๗-๑๘.**

ศิริพร กิตติสุขเจริญ. **นครปฐม.** กรุงเทพฯ : เอส พี เอฟ พรินติ้งกรุ๊ป, ๒๕๔๓.

ศิลปากร, กรม. **พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ :

เพชรเกษมการพิมพ์ ๒๕๔๘.

_____ . **เรื่องพระปฐมเจดีย์.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จิงเจริญ, ๒๕๒๘. (พิมพ์เป็นที่ระลึก

ในงานพระราชทานเพลิงศพพระธรรมสิริชัย (ชิต ชิตวิบุลเถร) ๒๓ มีนาคม ๒๕๒๘).

_____ . **ศิลปะทวารวดีต้นกำเนิดพุทธศิลป์ในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์พรินติ้ง

แอนด์พับลิชซิง, ๒๕๕๒.

สมัย สุทธิธรรม. **นครปฐม.** กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.

สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑ ก-ม. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์

การพิมพ์, ๒๕๒๔. (คณะกรรมการฉลองวันพระบรมราชสมภพครบรอบและ ๑๐๐ ปีของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานเปิดอภิราชานุสรณ์วันที่ ๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๒๘).

สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๒ ข-อ. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์

การพิมพ์, ๒๕๒๔. (คณะกรรมการฉลองวันพระบรมราชสมภพครบรอบและ ๑๐๐ ปีของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานเปิดอภิราชานุสรณ์วันที่ ๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๒๘).

สำนักงานการท่องเที่ยวและกีฬาจังหวัดนครปฐม. **Rally Drive in Nakhonpathom.**

ม.ป.ท., ม.ป.ป. (แผ่นพับ).

สำนักงานจังหวัดนครปฐมและสำนักงานการท่องเที่ยวและกีฬาจังหวัดนครปฐม. **เที่ยวนครปฐม**

ใกล้กรุงเทพฯ. ม.ป.ท., ม.ป.ป. (แผ่นพับ).

สุทธิลักษณ์ อัมพันวงศ์. **เที่ยวนครปฐม.** กรุงเทพฯ : สุวีริยาสาส์น, ๒๕๔๒.

สุจิตร์วันเปิดพิพิธภัณฑ์หุ่นขี้ผึ้งไทย ๑๔ มิถุนายน ๒๕๓๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สาฮะ, ๒๕๓๒.

อนูรัตน์ วัฒนาวงศ์สว่าง. **เที่ยวทั่วไทยไปกับนายรอบรู้ นครปฐม.** กรุงเทพฯ : สารคดี,

๒๕๔๖.

อารยหญิง ศรีณพฤติ. **ประวัติศาสตร์นิพนธ์เรื่องเมืองนครปฐม.** วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร

มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๔. (เอกสาร

อัดสำเนา).

www.board.palungjit.com

www.fapot.org

www.geocities.com/spcycling/tour/donvhai.html

www.mochit.com

www.nairobroom.com

www.nakhonpathom.mots.go.th

www.oknation.com

www.photoontour.com/gallery2/donwai/donwai.html

www.thai-tour.com

www.touryourvthai.com

www.travel.ohpicpost.com

www.yourhealthyguide.com/travel/tc-taladnam-lamphaya.html

